

Воловик В. М.

**ОСНОВИ
ЕТНОКУЛЬТУРНОГО
ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА**

Навчальний посібник для студентів
і викладачів географічних спеціальностей
вищих педагогічних закладів освіти

ВИДАННЯ 2-Е, ДОПОВНЕНО

ВІННИЦЯ 2015

Ухвалено до друку
Вченою радою Вінницького державного
педагогічного університету ім. М. Коцюбинського
(протокол 6 № від 26.12.2012 р.)

ББК 26.821

УДК 911.375

Рецензенти:

Денисик Г.І., професор, доктор географічних наук, завідувач кафедри фізичної географії (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського).

Тімець О. В., доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри географії та методики її навчання (Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини).

Воловик В. М.

В68 Основи етнокультурного ландшафтознавства : Навчальний посібник. Видання 2-е, доповнене / В. М. Воловик. – Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. – 180 с., іл.

ISBN 966-2696-46-2

У посібнику проаналізовано об'єкт та предмет етнокультурного ландшафтознавства; особливості формування, розвитку та структури етнокультурних ландшафтів містечок та сіл Поділля, їх культурні особливості, прогнозовано можливі шляхи удосконалення та раціонального використання й охорони етнокультурних ландшафтів регіону у майбутньому.

Для студентів географічних спеціальностей, географів, екологів, фахівців галузей рекреації і туризму, охорони природи та раціонального використання природних ресурсів, краєзнавців.

ББК 26.821

ISBN 966-2696-46-2

© Воловик В.М., 2015

ПЕРЕДМОВА

Антропогенне ландшафтознавство, вивчаючи взаємодію антропосфери і ландшафтної сфери, охоплює глобальні процеси трансформації та еволюції ландшафтних комплексів. Але антропосфера є досить неоднорідним утворенням, яке диференціюється за різними критеріями. Одним з критеріїв є вплив етносів, які у сукупності складають специфічний аналог антропосфери – етносферу. Під її впливом формуються різновиди антропогенних ландшафтів – етнокультурні.

Формування етнокультурних ландшафтів пов'язане з різними хронологічними зрізами, які складають унікальну модель ландшафтного комплексу регіонального рівня. Багатошарова структура такого ландшафту вбирає з кожного часового зрізу певний набір артефактів та ландшафтних комплексів, сформованих під впливом місцевих етносів. Результатом такої взаємодії є поява мультикультурного та поліхронологічного ландшафту регіонального рівня.

Унікальність і специфічність процесам регіоналізації надає основа життєзабезпечення: натуральне, традиційне і етнічне природокористування. У поєднанні зі зміною життєзабезпечення, репрезентації географічної реальності, цінностей культур, контактуючих у межах поліетнічного регіону, також врахування історико-географічного вектору, формується поле дослідження, яке вимагає методик відмінних від класичних фізико-географічних. Таким напрямом є *етнокультурне ландшафтознавство*.

Культурологічне крило ландшафтної ідеї, ідея культурного ландшафту, запропонована Л.С. Бергом, у практичному плані знаходиться у стані реалізації: формується адекватний понятійно-термінологічний апарат, не до кінця розроблена система методів та підходів. Разом з тим відкривається новий аспект ландшафту як етнокультурного феномену, як природно-культурного середовища розвитку етносу.

Етнокультурне ландшафтознавство та його ядро – концепція антропогенного ландшафту сприяє відновленню гармонії ландшафтного дослідження, додаючи нові ідейні установки, розширюючи методологічний апарат ландшафтознавства.

Принципова методологічна відмінність класичного, антропогенного та етнокультурного ландшафтознавства закладена у типах досліджуваного простору. Класичне ландшафтознавство орієнтоване на вивчення натуральних ландшафтів і неосвоєного етносом простору. При методологічних відмінностях класичне й антропогенне ландшафтознавство – подібні: у якості базових – одні й ті ж поняття території і структури. Антропогенне ландшафтознавство, як й етнокультурне орієнтоване на дослідження освоєного простору, але понятійно-термінологічна і методологічна системи в антропогенному ландшафтознавстві споріднені з класичним ландшафтознавством, тому вивчення етнокультурних основ у

цьому напрямі відсутні. Етнокультурне ландшафтознавство направлене на вивчення не лише освоєного, а облаштованого етносом простору. Завдяки цій принциповій відмінності формуються інші методологічні і понятійно-термінологічні відмінності.

Поряд з внутрішньою потребою фізичної географії в культурно-ландшафтній проблематиці необхідна й зовнішня – суспільна. І необхідність таких досліджень вже є. Це вивчення культурної й природної спадщини. Ефективність ландшафтного підходу виявився у формуванні принципово нових об'єктів спадщини, які поєднують унікальні природні й культурні властивості. Наприклад, у Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО з'являється нова категорія – культурні (етнокультурні) ландшафти. Етнокультурний ландшафт на це заслуговує, бо все ж таки є надія, що на його основі буде збудоване наше майбутнє.

Сьогодні виникла необхідність у збереженні автентичних українських сіл, кварталів містечок або їх елементів, шляхом заповідання культурної спадщини, що відповідає правовій базі України.

Етнокультурне ландшафтознавство є одним з перспективних напрямів реалізації ландшафтної концепції регіонального рівня, з переважанням міждисциплінарного напрямку досліджень.

Цей посібник – спроба проаналізувати розуміння етнокультурного ландшафту в географії, що дозволяє дати рекомендації щодо їх раціонального використання та розширення бази історико-культурного фонду.

Хочу висловити щире подяку своїм рідним, колегам і друзям, тим, хто допоміг мені у роботі над книгою. У першу чергу це стосується моєї дружини, *Воловик Алли Вікторівни* та сина, *Воловика Олександра Володимировича*.

Я щиро вдячний *д.г.н., професору Денисику Григорію Івановичу*, теоретичні розробки якого та загальне керівництво дозволило здійснити значний крок у вивченні етнокультурних ландшафтів.

ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО – ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, НАУКОВІ НАПРЯМИ

Одним з розділів антропогенного ландшафтознавства, який вивчає культурні ландшафти є етнокультурне ландшафтознавство. Воно сформувалось на перетині природничих і гуманітарних наук.

Етнокультурне ландшафтознавство є напрямом ландшафтознавства, яке вивчає формування культурних ландшафтів під впливом місцевих етноспільнот. Це один з напрямів реалізації ландшафтної концепції в культурній географії, гуманістичній географії та антропогенному ландшафтознавстві (поряд з культурно-екологічним, феноменологічним і естетичним напрямками). Серед головних – такі етноландшафтні концепції: а) пасіонарна теорія етнічної історії Л.М. Гумільова; б) теорія регіональних цивілізацій А. Тойнбі; в) теорія рубіжної комунікативності В.А. Дергачова [107]. Генетично етнокультурне ландшафтознавство пов'язане з антропогеографією (праці В.П. Семенова-Тян-Шанського, Л.С. Берга, О.О. Крубера, П.М. Савицького).

Етнокультурне ландшафтознавство¹ – міждисциплінарний напрям географічних досліджень, який розвивається на стику географічних (ландшафтознавство, культурна географія) і негеографічних наук, серед яких – етнологія, фольклористика, топоніміка, історія, культурологія.

Антропогеографічні джерела етнокультурного ландшафтознавства. Генетично етнокультурне ландшафтознавство походить від праць антропогеографів. За О.О. Крубером, антропогеографією називається розділ географії, який вивчає Землю як місце існування людини. Завдяки антропогеографічним розробкам В.П. Семенова-Тян-Шанського, Л.С. Берга, О.О. Крубера, П.М. Савицького сформувалось розуміння уявлень про ландшафт як про складний природно-культурний комплекс.

Одне з найкомпактніших антропогеографічних визначень ландшафту як природно-культурного комплексу подано у першій радянській енциклопедії: *«Географічний ландшафт – термін, що охоплює природу певної ділянки земної поверхні, його населення й створені населенням видозміни природних умов як єдину цільну картину, всі елементи якої генетично між собою пов'язані»* [5, с. 254]. Відповідно до визначення природа, населення й культура утворюють цілісний «ландшафтний трикутник». У цьому ж виданні Л.С. Берг деталізує компоненти природної й культурної частин ландшафту: *«Під ім'ям географічного ландшафту потрібно розуміти область, у якій характер рельєфу, клімату, рослинного покриву,*

¹ Термін «етнокультурне ландшафтознавство» – результат компромісу. Точнішою була б назва «культурне ландшафтознавство». У зв'язку з цим у рамках цього напрямку вивчаються не тільки етнічні, а й полі етнічні і надетнічні ландшафти. Але потрібно враховувати, що в українській мові термін «культура» отримав соціальні й оціночні конотації (культурний – некультурний), які відсутні в англійській та французькій мовах.

тваринного світу, населення й, нарешті, культури людини зливаються в єдине гармонійне ціле...» [5, с. 254].

Відзначимо два важливі методологічні наслідки антропогеографічних розробок, пов'язаних з розумінням ландшафту. Перше полягає в тому, що у ландшафтному комплексі антропогеографів переважають природні компоненти, при цьому їхній набір стійкий при певній нестійкості складу культурних компонентів ландшафту. По-друге, незважаючи на очевидний природний «перекіс», антропогеографія сформувала уявлення про ландшафт як про складний **природно-культурний комплекс**: «...такі факти і явища, як населення, шляхи сполучення, оброблені площі землі тощо, не менше характеризують ландшафт більшої частини країн, ніж особливості рельєфу, клімату, рослинного покриву» [Берг, 1947, за 45]. Л.С. Берг, незважаючи на запеклу критику, зберігав культурні компоненти у складі ландшафту до 30-40-х роках ХХ сторіччя. Отже, цей момент був для нього принциповим. Дійсно, при різних трактуваннях складу ландшафту й значному варіюванні компонентів, для всіх без винятку антропогеографічних праць базовими складовими ландшафтного комплексу є **природа** й **культура**. Таку принципово узагальнену позицію займав антропогеограф П.М. Савицький. У складі ландшафту він виділяв дві основні складові – фізико-географічну обстановку, територію, і її соціально-історичне середовище [93].

У 20-х роках ХХ сторіччя сформувались умови для «історичної біфуркації» розвитку ландшафтознавства, яке могло йти різними географічними напрямками: лінією переваги фізичної географії, причому в натуральний ландшафт включається й людина як чинник, що змінює його і лінією антропологічною, причому ландшафту відведено здебільшого роль «географічного середовища», що так чи інакше впливає на життя й діяльність людини. Тим самим, наприкінці 20-х років ХХ сторіччя, виходячи із внутрішньої логіки науки і її теоретичних напрацювань, передбачався розвиток таких ландшафтних напрямів, як вчення про натуральний і антропогенний ландшафт і вчення про *культурний ландшафт*². Цей прогноз розвитку ландшафтознавства виявився реалізований лише частково.

ОБ'ЄКТ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

У ландшафтному контексті взаємодія природи й культури має дві грані. З одного боку, природні властивості території відбиваються в різноманітних просторових проявах культури – особливостях етнічних спільнот (нерідко в їхній назві й самоназві), рисах їхнього традиційного господарства, побуту. Наприклад, історико-етнографічні краї Галичина та Поділля, їх міста, містечка й села під впливом місцевої етнокультури українців, поляків, євреїв сформували відповідну ландшафтну структуру (українські села, містечкові штетли, польські палацово-паркові ландшафти, німецькі сільськогосподарські

² Першим з руських географів термін «культурний ландшафт» визначив Л.С. Берг у 1915 році. У США перша праця, присвячена культурному ландшафту з'являється у 1925 році. У 1928 році М.П. Анциферов використовує термін «історико-культурний ландшафт».

колонії), знаходячись у зв'язку з довкіллям, його умовами, ресурсами й відповідними обмеженнями.

З іншого боку, культурні складові ландшафту відбиваються у його природних компонентах. Культура формує відношення до природи, «виділяючи» ті, а не інші компоненти природи; ті, а не інші ландшафтні комплекси. Очевидно, що відношення до окремих компонентів ландшафтних комплексів як до «своїх», які значимі в порівнянні з іншими, є продуктом етнокультурного розвитку етносу. «Свої» ландшафти є в кожного етносу, на якому б соціально-технічному рівні він не перебував. Про предметну подібність природи й культури в 1926 році писав П.М. Савицький: *«На нашу думку, процес, що пов'язує соціально-історичне середовище з географічною обстановкою, є процесом двостороннім»* [95, с. 293]. Як вважає В.М. Калуцков [43], відповідно до уявлень про базові компоненти культурного ландшафту предмет етнокультурного ландшафтознавства, врахувавши концепцію географічного детермінізму, можна було б визначити як віддзеркалення натуральних ландшафтів Землі в її культурі. Але при такому формулюванні не враховується етнокультура як активна основа, яка не лише перетворює ландшафтні комплекси, але й задає їй певне трактування. Отже, предмет повинен бути доповнений аналізом розвитку культурних ландшафтів. З урахуванням розвитку гуманітарних наук у другій половині ХХ – початку ХХІ сторіччя й особливо етнолінгвістики, предметне поле етнокультурного ландшафтознавства стає ще ширшим.

Після обґрунтування й виділення сторін предмету етнокультурного ландшафтознавства можна дати загальну формулу предмету. Стосовно антропогеографії А. Геттнер зазначає: *«Безпосереднім предметом географії людини ... є заселення й пов'язане з ним перетворення землі»* [20, с. 134], що враховує колонізаційні процеси.

Найпростішим вирішенням цього питання можна вважати таке визначення: *«Об'єктом етнокультурного ландшафтознавства є культурний ландшафт»*. Але відомо, що ландшафт (і культурний ландшафт) є складним об'єктом наукових пошуків.

Є понад 30 визначень терміну «культурний ландшафт»: від елементарного його ототожнення з антропогенним, до розширених визначень, які мають великий розмір, займаючи до половини сторінки з виокремленням усіх його ознак, властивостей, значень (додаток Б).

Поняття «культурний ландшафт» можна розглядати у двох напрямках. Перший, – у контексті класичного ландшафтознавства, де культурний ландшафт є комплексом, у якому діють як природні (спонтанні), так і антропогенні (контрольовані) процеси. У культурних ландшафтах є інвазії ірраціональних елементів (наприклад, духовного характеру), які зрозумілі лише у рамках певної культури. Тому, у цьому напрямі термін «культурний ландшафт» привабливіший від «антропогенного». Другий напрям – міждисциплінарний, де «культурний ландшафт» мало пов'язаний з хорологічним принципом, перейшовши до методологічного поля філософів, лінгвістів, психологів, геополітиків тощо. У цій праці поняття «культурного ландшафту» вживається у контексті першого напрямку. Можна виділити три

підходи до визначення терміну «культурний ландшафт». Перший підхід походить від визначення, яке дав Л.С. Берг. Традиційний, «радянський» підхід під культурним ландшафтом розуміє або штучну імітацію натурального ландшафту (створену людиною для господарчих або відпочинкових потреб) або корисний у господарстві і естетично цінний антропогенний ландшафт. Третій підхід враховує як матеріальну, так і духовну складові культурного ландшафту (додаток Б).

В антропогенному ландшафтознавстві термін «культурний ландшафт» введений у класифікації антропогенних ландшафтних комплексів за їх господарською значимістю. Щоб зрозуміти як формується поняття «культурного ландшафту» в антропогенному ландшафтознавстві необхідно врахувати що:

- культурний ландшафт – це антропогенний ландшафт, а тому будь-які спроби віднести до культурних натуральні ландшафти, що часто можуть краще виконувати необхідні для людини господарські, естетичні та інші функції, ніж антропогенні, не можуть мати наукового обґрунтування [32]. Важливо, те, що не кожний натуральний ландшафт, як і антропогенний, придатний для життєдіяльності людей;
- «антропогенний ландшафт» значно ширший від «культурного ландшафту». Культурний ландшафт складова антропогенного, тому ототожнювати їх неможливо. Антропогенний ландшафт – це ландшафт створений людиною (загальне поняття), *культурний* – лише та його частина, яка задовольняє відповідні «культурні» вимоги окремої особи, суспільства або *етнічного угруповання*; пізнання взаємодії культури етносу та ландшафту призводить до трактування культурного ландшафту як *етноландшафту*;
- культурні ландшафти не можуть розвиватися самостійно. Це регульовані людиною антропогенні ландшафтні комплекси, які можна підтримувати в оптимальному для людини стані. В їх структурі домінують ландшафтно-інженерні системи, що часто дає змогу ставити знак рівності між ними;
- культурний ландшафт – результат раціонального природокористування й ведення господарства незалежно від суспільного устрою. При всіх формах устрою і у різні страти, значимість і продуктивність культурного ландшафту були вищими тих природних (натуральних, натурально-антропогенних, антропогенних) ландшафтів, на місці яких вони були сформовані. Як приклад, польські палацово-паркові ландшафти Поділля, що були впродовж XVI-XIX сторіч і є зараз моделлю культурного ландшафту;
- культурний ландшафт не може формуватися стихійно. Це запрограмований ландшафт і може перебудовуватися у залежності від потреб людини, а тому його появу та регіони поширення можна прогнозувати;
- занедбані культурні ландшафти потрібно відносити до типу акультурних ландшафтів.

Одним з типів культурного ландшафту є *етнокультурний (етнічний) ландшафт*, де культурна та природна складові є рівноправними: «*Етнічний ландшафт – своєрідна «естафета» поколінь. З ним від покоління до покоління, від*

epochi do epochi передаються накопичені віками матеріальні і духовні багатства народу. Так етнічний ландшафт зростає і формує свій соціум» [70, с. 92]. До етноландшафтів відносять ландшафтні комплекси з традиційною культурою. Зокрема, В.М. Калущков, аналізує культурний ландшафт як культуру місцевої спільноти, вміщену у певні природні умови [43]. Такий підхід до дефініції «культурного ландшафту» відрізняється від згаданих. У такому контексті, культурний ландшафт представлений поєднанням культури, природи, території (місця), де етнос формує цілісне культурне середовище.

У моноетнічній ситуації можливо етноорієнтоване визначення культурного ландшафту: *«Культурний ландшафт – просторовий прояв національної (етнічної) культури у певних природних умовах»* [45]. У цьому випадку спільнотою є етнос або його частини, аж до локальних спільнот. Такі монокультурні ландшафти можна називати етнокультурними ландшафтами, наприклад, український сільський культурний ландшафт.

Етнокультурний напрям є одним з пріоритетних у культурній географії й антропогенному ландшафтознавстві (поряд з культурно-екологічним, феноменологічним і естетичним). Як вважає В.М. Калущков [44] об'єктом етнокультурного ландшафтознавства є культурний (антропогенний) ландшафт. Дослідник ототожнює етнокультурний та культурний ландшафт. Але повного перетину об'єкту та предмету не може бути. В основі етнокультурного ландшафту є антропогенний ландшафт, змінений діяльністю людини. Але не просто «людиною», а «людиною» як частини «етносу» з «традиційною» культурою, що свідчить про інший об'єкт дослідження – етнокультурний ландшафт – ландшафтний комплекс освоєний етнокультурною спільнотою, де сформувались виражені форми традиційної культури та мають культурну відокремленість і незначну інтеграцію з чужим культурним середовищем.

Отже, *об'єктом етнокультурного ландшафтознавства є етнокультурний ландшафт*. Його можна розглядати як різновид антропогенного, простір якого освоюється місцевою моно- і поліетнічною спільнотою і виражається у формуванні культурної спадщини, яка збереглась у вигляді ландшафтно-історичних пам'яток (артефактів, фізіофактів) або інформації про них. Як специфічне трактування етнокультурного ландшафту можливе виділення національного та мультиетнічного ландшафтів [24].

Ідея етнокультурного ландшафту є у працях зарубіжних [26, 43, 119] та українських [13, 24, 80, 90]. Вони вважають етнокультурний ландшафт різновидом культурного, де типи природокористування є етнічними за генезисом. Тому ландшафт накопичуючи ці зміни стає етнокультурним або етнічним. Трактування етнокультурного ландшафту пов'язані з різними критеріями, вказані у таблиці 1.

Етнокультурне ландшафтознавство вивчає досвід адаптації етносу до природи певної території – країни, регіону, ландшафту, місцевості. Цей досвід реалізується в системі матеріальних проявів культури або ландшафтних артефактів, які формують фізичні взаємодії між конкретною етнокультурною й місцевими ландшафтами, і ландшафтних фізіофактів, тобто природних місцевостей і урочищ, які стали в результаті освоєння органічною частиною

культурної спадщини. Артефактами є архітектурні пам'ятки, способи природокористування, знаряддя праці тощо. Сукупність ландшафтних артефактів і фізіофактів формує етнокультурний ландшафт [12].

Таблиця 1

Визначення етнокультурного ландшафту

Автор, рік	Визначення
Калуцков В.М., 2000	Етнічний ландшафт – природно-культурне середовище, розвиток певного етносу або певної місцевої спільноти [44, с. 4].
Гродзинський М.Д., 2005	Етнічний ландшафт – це образ простору, який етнос освоїв духовно та матеріально, надавши його місцям і конфігураціям стійких символічних значень [24, с. 95].
Романчук С.П., 2005	Етнічні ландшафти – ландшафти чи їх сполучення в межах етнічної території, де переважно відбувався процес етногенезу даного етносу та які відіграли етнотворчу роль упродовж основних етапів його розвитку [90, с. 162].
Костіна Д.С., 2006	Етнокультурний ландшафт – інтегральне геокультурне утворення, де ведучим фактором уособлення і стійкого функціонування є традиційна етнічна культура та тісно пов'язані з нею природні фактори. Визнається їх яскраво виражена культурна уособленість та інтеграція з інокультурним середовищем [50, с. 11].

Враховавши трактування «культурного» та «етнокультурного» ландшафтів, необхідно підкреслити їх синонімічність та враховавши загальні критерії до виділення, зазначимо, що

етнокультурний ландшафт – це антропогенний ландшафт, структура якого сформувалась під впливом моно-(поліетнічної) формації у стратах етнохронотопу і представлена сучасними історико-культурними артефактами і реліктами.

Етноси адаптуються до природного середовища, формуючи складну систему зв'язків, особливу для кожного регіону. Весь уклад життя населення етнокультурного регіону, так чи інакше, пов'язаний з ландшафтами (структурою та динамікою, співвідношенням натуральних та антропогенних ландшафтних комплексів). Разом з тим, етнокультурні ландшафти мають відмінності у структурі залежно від природної зони (навіть у межах одного етносу).

Один і той самий етнос, потрапляючи в інше природне оточення, набуває специфічних рис, відмінних від рис цього етносу, проживаючого в іншому ландшафті. У подібних ландшафтних комплексах неминуча конвергенція навіть таких різних культур, як мусульманська й християнська, або культура кочівників і осілих народів. Часто етнокультурні регіони поєднує не лише історична й етнічна спільність, але й спільність стосунків культури й природного середовища.

ПРЕДМЕТ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

Найважливішими методологічними принципами, які дозволяють обґрунтувати предмет етнокультурного ландшафтознавства, є уявлення про

культурний ландшафт як про **етнокультурний ландшафтний комплекс** і принцип **подібності** об'єктної й предметної граней ландшафту. Методологічним орієнтиром і прикладом застосування принципу подібності об'єкту й предмету є схема, розроблена В.П. Семеновим-Тян-Шанським, що отримала назву «Коло географії» [97].

У рамках ландшафту взаємодія природи й культури має дві грані. З одного боку, природні властивості будь-якої території відбиваються в просторових проявах культури – особливостях етнічних спільнот, нерідко в їхній назві й самоназві, рисах традиційного господарства, побуту, традиційної кухні. З іншого боку, культурні компоненти ландшафту відбиваються у природних. Культура впливає, формує відношення до природи, «виділяючи» ті, а не інші елементи природи; ті, а не інші ландшафтні комплекси. Чому, наприклад, дуб, а не поширеніший граб є національним деревом українців? Чому острів Хортиця привабливіший, ніж Зміїний? Не викликає сумнівів, що така «природна» географія українського народу, як і «природна» географія будь-якого народу Землі, культурно детермінована. Очевидно, що відношення до певних елементів природи й ландшафтних комплексів як до «своїх», значиміших у порівнянні з іншими, є продуктом етнокультурного розвитку народу.

«Свої ландшафти» є в кожного народу, на якому б соціальному й технічному рівні він не перебував. Про предметне відбиття (подібність) природи й культури ще в 1926 році писав П.М. Савицький: *«На нашу думку, процес, який пов'язує соціально-історичне середовище з географічною обстановкою, є процесом двостороннім»* [93]. Тим самим питання первинності природи або культури не має значення; у кожному разі соціально-історичне середовище і її територія *«...повинні злитися для нас у єдине ціле, у географічний індивідуум або ландшафт»* [93].

Стосовно предмету антропогеографії А. Геттнер пропонує таке визначення: *«Найбезпосереднішим предметом географії людини ... є заселення й пов'язане з ним перетворення Землі»* [20]. Тому вноситься процесуальний момент, пов'язаний з освоєнням Землі.

Освоєння Землі певним народом, створення «власного» культурного ландшафту розуміється як складний культурний процес, що включає матеріально-фізичну зміну території (антропогенізацію), соціалізацію й психологізацію ландшафту, а також номінацію, фольклоризацію й міфологізацію ландшафту.

Перший бік цього процесу пов'язаний з пристосуванням до довкілля («засвоєння» натурального ландшафту); господарське, побутове, архітектурне, соціальне пристосування (адаптація) до нових, нерідко жорстких природних умов, що відбувається у результаті формування власного життєвого досвіду й шляхом контактів з етнічними сусідами. При цьому надбані навички закріплюються у мові. З позиції етногенезу, стан етносу, при якому господарство й сам етнос пристосовуються до ландшафту, називається персистентним [26].

Другий бік процесу, характерний для освоєння Землі полягає у перетворенні природи (вирубці лісів, створенні полів, прокладці доріг,

будівництві сіл та містечок, храмів), в осмисленні й закріпленні у певних культурних формах. Найважливішим результатом стає створення «свого» культурного ландшафту, «своїї» етнічної території. Пристосування вихідного ландшафту до вимог господарства, його антропогенізація й окультурення здійснюються при динамічному стані етносу.

Третій бік, актуальний у ХХІ сторіччі, – охорона та раціональне використання етнокультурного ландшафту, його регіональних і локальних традиційних форм як істотних просторових проявів традиційної культури як основи національної, регіональної й локальної ідентичностей.

Отже, предметом етнокультурного ландшафтознавства є освоєння антропогенних ландшафтів Землі людською етноспільнотою.

ОСНОВНІ НАУКОВІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

Внутрішня структура науки визначається предметним змістом. В.П. Семенов-Тянь-Шанський показав приклад структури наукових напрямів за допомогою схеми предмету [97]. Представлена ним модель («коло географії») має значний евристичний потенціал, який продемонстрував уже сам автор, показавши на схемі можливі майбутні географічні науки (рис. 1). Нагадаємо, що більшість з них, включаючи фітогеографію, зоогеографію, антропогеографію та інші, дійсно сформувались як окремі напрями.

Рис. 1 Схема «Коло географії» [97].

Цифрами показані спроектовані автором географічні науки

Відповідно до розробленої структури предмету етнокультурного

ландшафтознавства формуються три лінійних (відцентрових) дослідницькі напрями, кожний з яких «перекриває» одну сторону предмету: віддзеркалення натуральних ландшафтів Землі в культурі – природно-ландшафтний науковий напрям; розвиток етнічних і соціальних культурних ландшафтів Землі – антропололандшафтознавство; ландшафтні діалекти Землі – ландшафтно-мовний напрям, або лінгволандшафтознавство (рис. 2) [45]. Лінійні напрями є зовнішньою оболонкою етнокультурного ландшафтознавства, через яку воно здійснює взаємодію з іншими науками. Крім лінійних напрямів виділяється доцентровий, що дозволяє втримувати цілісність всієї науки – вчення про культурний ландшафт.

Як основа поділу лінійних напрямів використана розробка

Рис. 2 Область взаємодії напрямів етнокультурного ландшафтознавства

Ю.А. Веденіна за предметно-функціональним поділом культурного ландшафту на ментифакти, соціофакти й артефакти [8].

Вчення про культурний ландшафт. Вчення про культурний ландшафт розробляє питання теорії, методології й історії культурного ландшафту.

Серед найважливіших наукових проблем – розробка теорії культурного ландшафту. Крім того, у коло інтересів наукового напрямку включені питання

історії формування культурних ландшафтів як природно-культурних ландшафтних комплексів, їх регіонально-зональних і етнокультурних особливостей, тенденцій зміни й умов збереження; розглядається актуальна проблематика репрезентації й інтерпретації культурного ландшафту.

В етнокультурному ландшафтознавстві багато спільних питань з країнознавством, регіоналістикою, урболандшафтознавством. До таких напрямів, наприклад, відносяться: класифікація й типологія, методи теоретичних і польових досліджень.

Етнокультурне ландшафтознавство й країнознавство «перетинаються» у плані підходів, дослідницьких методів. В обох випадках поняття «місця» є одним з базових. Етнокультурне ландшафтознавство, як і культурно-образне країнознавство, зорієнтоване на виявлення образів країн, регіонів, міст. Відмінності полягають у методах: в етноландшафтному дослідженні важливим є залучення матеріалів етнографічних, фольклористичних, мовних, ширше – антропологічних досліджень.

Для країнознавчого дослідження може виявитися корисним досвід польового культурно-ландшафтного дослідження, занурення в культуру місця, дослідження «внутрішнього» культурного ландшафту. Дослідження територіальних культурних кодів дозволить по новому зрозуміти деякі соціально- і економіко-географічні закономірності. У розробці образу й репрезентації країн важливе залучення матеріалів художньої творчості – живопису, поезії, прози.

Етноприродне ландшафтознавство вивчає народний *досвід адаптації до природи певного регіону* – країни, ландшафту, місцевості. Цей досвід реалізується в системі матеріальних проявів культури, або *ландшафтних артефактів*, що синтезують фізичні взаємодії між конкретною культурною традицією й місцевою природою, і *ландшафтних фізіофактів*, тобто природних об'єктів і урочищ, що стали в результаті освоєння органічною частиною культурної традиції.

В якості артефактів, які пов'язують етноспільноти з природою, можуть виступати традиційні технології, знаряддя праці, житло, одяг тощо. Сукупність ландшафтних артефактів і фізіофактів, формує «зовнішній» культурний ландшафт.

Цей напрям демонструє зв'язок етнокультурного ландшафтознавства із природним ландшафтознавством, науками фізико-географічного кола. Натуральні ландшафти через геологічні, кліматичні, гідрологічні, ґрунтові й біологічні умови створюють значний тиск на традиційні етнічні спільноти, особливо якщо етнічна група до свого переселення проживала у відмінних природних умовах.

Етноприродне ландшафтознавство має значні зони перетину інтересів з етнічною екологією, етномедициною, етнометеорологією, етноботанікою, етнзоологією.

Антрополандшафтознавство досліджує *соціальні* (суспільні) *взаємодії, опосередковані культурним ландшафтом*. Продуктами таких взаємодій є *ландшафтні соціофакти й ландшафтні ментифакти*.

Ландшафтні ментифакти формуються найстійкішими елементами культури – релігією, фольклором, мовою. Ландшафтні ментифакти є каркасом культурного ландшафту (сакральна система, ономастична система, міфологічна система) і визначають його стійкість.

Підкреслимо, що сукупність ландшафтних соціофактів і ландшафтних ментифактів формує «внутрішній» культурний ландшафт.

Соціальна просторова (соціопросторова) організація культурного ландшафту має свої особливості й нерідко не збігається з його територіальною організацією. У такому контексті найцікавіші дослідницькі теми – ландшафтні топофобія й топофілія в різних культурах, сакральні центри у традиційному культурному ландшафті, ескапізм маргінальних груп у міських селитебних ландшафтах. Антропологічне вивчення взаємодії з науками соціально-економічного й культурологічного кола.

Лінгволандшафтознавство вивчає *ландшафтні діалекти або територіальні культурні коди*.

Територіальні культурні коди є системою природних і культурних фактів (фізикофактів, артефактів, соціофактів, ментифактів), характерних для певного регіону, ландшафту.

Важливу роль для лінгволандшафтних праць відіграють топонімічні й, ширше, ономастичні пошуки, які є «постачальником» словесно-термінологічного матеріалу для лінгволандшафтознавства. Наприклад, у процесі ономастичного дослідження певного культурного ландшафту формується коло народних географічних термінів, що визначають гідрологічні елементи ландшафту. У сукупності вони формують «слова» етногідрологічної, або ландшафтно-гідрологічної мови цього регіону. Їх «читанням», або ландшафтною (фізико-географічною, етнічною, мовною) інтерпретацією, і займається лінгволандшафтознавство.

Подібно до культурних ландшафтів, ландшафтні діалекти можуть бути вибудовані ієрархічно. Відповідно, залежно від територіального охоплення, можуть бути виділені діалекти, регіонолекти, локолекти тощо.

А.М. Ямсков [115] використав, розроблені в етнолігвістиці К. Пайком теорію про «емні» (emic) і «етні» (etic) засади культури. Етнооснова культури формується як фонетична, тобто окремі звуки будь-якої мови, однаково сприймають усі люди на Землі, тоді як емна – фонемічна (певні значення звукосполучень) – основа культури зрозуміла лише представнику культури й носію цієї мови.

У дослідницькому плані «етні» компоненти культури іншого етносу пов'язані з розселенням, господарством і матеріальним життєзабезпеченням (їжею, одягом, житлом) може зафіксувати й адекватно пояснити зовнішній спостерігач, але при цьому мотивація дій людей залишиться для нього незрозумілою. Зрозуміти й описати «емні» явища, пов'язані з гуманітарною або соціальною складовими культури, здатний лише спеціально підготовлений дослідник або представник цього етносу.

З огляду на розробки етнокультурного ландшафтознавства й принципи американської культурної антропології за описом культури відповідно до її

сприйняття місцевою спільнотою, А.М. Ямсков пропонує «внутрішній» («емний») ландшафт називати етнокультурним ландшафтом (табл. 2).

Етнокультурний ландшафт як «внутрішній» культурний ландшафт. Уперше термін був використаний етнолінгвістом М.І. Толстим у 80-х роках ХХ сторіччя. Йому ж належить перше, хоча й не «строге», визначення етнокультурного ландшафту: *«Народна мова, діалекти, народні обряди, уявлення й вся народна духовна культура разом з елементами включеної до неї матеріальної культури є єдиним цілим і з наукового погляду, і в уявленні носіїв цієї культури»* [103, с. 21].

Таблиця 2

«Зовнішній» і «внутрішній» культурний ландшафт [115]

Культурний ландшафт («зовнішній», або «етний»)	Етнокультурний ландшафт («внутрішній», або «емний»)
Віддзеркалює сприйняття культурного ландшафту зовнішнім спостерігачем	Віддзеркалює сприйняття культурного ландшафту досліджуваними етносами
Визначається дослідником, не знайомим з мовою й особливостями культури місцевого етносу	Визначається дослідником — знавцем його мови й особливостей культури

Результатом впливу школи М.І. Толстого під етнокультурним ландшафтом розуміють традиційний етнічний ландшафт. Критеріями етнокультурного ландшафту є: збереження традиційних форм природокористування, перевага традиційних архітектурних і планувальних форм, збереження етнографічних і фольклорно-мовних традицій, підтримка традиційних вірувань. У якості додаткового, може розглядатися критерій образу місця або краю як зберігача культурної традиції.

Для лінгволандшафтознавства властивий когнітивний аспект, що може бути досліджений із залученням підходів когнітивної географії. Цей аспект пов'язаний з вивченням протонаукового етнічного досвіду осмислення процесу освоєння «свого» культурного ландшафту; досвіду, який проявляється в етнічних й етнорегіональних системах народних географічних термінів, етнічних класифікаціях об'єктів, організмів, місць (територій) і їхніх народних інтерпретацій.

Лінгволандшафтні дослідження мають значний прикладний потенціал. Зразком для наслідування в цьому питанні є діяльність В.В. Докучаєва, який ввів у науковий обіг такі первинно народні терміни, як чорнозем, підзол, глей і інші, додавши новий науковий зміст. Е.М. Мурзаєв зумів систематизувати величезне зібрання народних географічних термінів. Менш відомо, що творець московської ландшафтної школи М.А. Солнцев зібрав картотеку, що складалась з декількох тисяч російських народних термінів. Ця величезна підготовча робота була виконана дослідником для вирішення грандіозного наукового завдання з компактної номінації (на основі народних термінів) всіх типових природних територіальних комплексів СРСР.

Лінгволандшафтознавство має значні зони перетину інтересів з ономастикою, топонімікою, лінгвогеографією, етнолінгвістикою.

ГОЛОВНІ ПОНЯТТЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

Серед головних понять етнокультурного ландшафтознавства – місце, місцева етноспільнота, культурна традиція.

Місце. Згідно М. Фасмера «місце» походить від слів «мітка, мітити»: methi на санскриті означає стовп, або кілок. Звідси похідні – околиця, околородок. Такою лінгвістичною похідною є класичні етнокультурні ландшафти України – містечка.

Під місцем розуміється просторове утворення, топологія якого вибудовується, виходячи із принципової єдності духовного і матеріального початків, цілісності чуттєвого й раціонального, єдності ядра й периферії. М. Д. Гродзинський виділяє культурно-географічні та історико-географічні інтерпретації місця [24], які розкриваються через людські спільноти. «Місце» з позиції етнокультурного ландшафтознавства є географічною – **культурно-ландшафтною «точкою»**.

Таким чином, формується географічний парадокс, що полягає у тому, що просторове утворення представлене «точкою». Але завдяки цьому парадоксу з'являється така властивість культурного ландшафту як **полімасштабність**. Фізична маломірність окремих місць, значимих у національному або регіональному контексті, нерідко призводить до недостатньої інформативності загальногеографічних карт, реалізованих в одному масштабі. На культурній карті України «маленька» Лавра і Стара фортеця Кам'янець-Подільського порівнянні з «більшими» Дніпром і Карпатами.

Крім **цілісності** (нерозчленованості) для місця характерні такі властивості, як **унікальність і історичність**.

Місце завжди наділене змістами й має ім'я, воно переживається людиною. Саме тому, місце в багатьох культурних традиціях зводиться до почуття місця або духу місця (genius loci): sence of place в англійській традиції, Raumgefühl – у німецькій. Ідея духу, або небесного заступника, місця в християнській традиції виявилася в розробці гербів міст. Людина завжди перебуває всередині місця, а межа місця є зовнішньою межею людини [51]. У такому контексті місце, як і людина, унікальне.

Тим самим, унікальність місця формується за рахунок сакралізації й духовного зв'язку з місцем певної людини, родини, місцевої спільноти, конкретного народу. Звідси виділяються два типи місць – **сакральні-тафальні й селитебні**.

При цьому до сакральних місць відносяться не тільки святі місця, пов'язані з певною конфесіональною культурною традицією (храми, хрести), але й героїчні місця, поля історичних боїв: місця, пов'язані з діяльністю «геніїв місця», садиби видатних діячів культури.

Серед селитебних місць: будинок, вулицю, село, містечко, місто. У порівнянні з місцем, поняття території від початку не насичено історико-культурною інформацією: воно відбиває стосунки володіння й власності.

Як ущільнена ландшафтна точка, – місце часто організує навколо себе простір. Тим самим простір культурного ландшафту стає неоднорідним. Місця

мають свою мову, свої ландшафтні діалекти, які дозволяють відносити їх до того або іншого культурного ландшафту – топонімічного, архітектурного, поведінкового тощо. Культурний ландшафт завжди починається з конкретного місця, що формує його перцепційне сприйняття, формує певний стійкий образ. У такому контексті ландшафт є межею місця. А, з іншого боку, культурний ландшафт може бути заміщений одним (зазвичай, центральним) місцем.

Важливе питання про співвідношення понять місця й простору розкриває американський географ І-Фу Туан: *«Простір абстрактний... він широкий, відкритий і порожній, запрошуючи уяву наповнити його сутністю й ілюзією; простір – це можливість і манливе майбутнє. Місце, навпаки, - це минуле й сьогоднішнє, стабільність і досягнення... Головний наслідок екологічного руху й енергетичної кризи полягає в тому, що простір не більш, ніж підходящий образ для нашої переповненої Землі, місце ж – її суть. Земля – це не тільки вмістище простору, але й будинок людини, і космічний порядок речей»* [Tuau, 1975, цит. за 86].

Базове поняття місця має потужний термінологічний потенціал, дозволяючи вибудовувати ряд термінів: місцевість, місцезнаходження, місцезнаходження, місцезнаходження, а також центральне місце, функцію місця, образ місця й інші [43].

Місцева етноспільнота. Інше базове поняття етнокультурного ландшафтознавства – місцева, або локальна, спільнота. Це поняття включає такі компоненти, як спільність людей, соціальну взаємодію й почуття співтовариства, або психологічну взаємодію, а також культурний ландшафт, який її вміщує.

Під місцевою етноспільнотою розуміють єдність людей, що усвідомлює себе як ціле й нерозривно пов'язана з певним культурним ландшафтом.

Спільність людей може бути історичною, етнокультурною, соціокультурною (сусідською, професійною, віковою).

Місцева етноспільнота завжди співставляє себе з певним місцем і «прикріплене» до нього. Культурний ландшафт (рідний край, село, містечко, місто) відіграє значну роль у формуванні й функціонуванні місцевих етноспільнот.

У звичайній ситуації культурний ландшафт постійно «є присутнім» у житті етноспільноти у вигляді «особливої» місцевої історії, оригінальної топоніміки, «своїх» пейзажів, системи стійких тофобних і топофільних внутрішніх місць, а також у вигляді атрибутики органів місцевого самоврядування (прапор, герб, гімн) тощо.

У кризових ситуаціях любов до «свого ландшафту» проявляється у виникненні екологічних рухів, у прагненні зберегти його значимі символи.

Питання про значення межі простору (по суті, культурного ландшафту) розвивав ще Платон. Грецькою мовою *choга*, є той *«єдиний обмежений простір, призначений для даного народу, бога, роду людей або речей, де вони можуть народжуватися й розвиватися згідно до своєї природи, і тільки вони переступають межу, як вони перестануть бути собою»* [45].

Цей момент нерозривності місцевої спільноти й конкретного

культурного ландшафту знайшов відбиття в англomовній концепції local, терміну, що ввійшов у руську географію у формі локейла [86].

Етнокультурна традиція. У географії проблематика традиції (культурної, просторової, територіальної) рідко є предметом обговорення. Під час обговорення структури культурного ландшафту традиція співвідноситься з інновацією [8]. Як приклади інноваційних і традиційних культурних ландшафтів наводять відповідно міські й сільські.

В етнографії й фольклористиці традиція розглядається як найважливіший механізм передачі культури, людського (етнічного, соціального, професійного) досвіду. При цьому проблема співвідношення традиції й новації розглядається в іншому аспекті. Новація може мати значення в історії культури, тільки якщо вона ввійде у традицію, включиться в її контекст, увійде до її складу і структури як нова група стереотипів. Інакше кажучи, новація може існувати тільки як інновація, тобто коли вона вже втягнена у традицію, адаптована нею, функціонує в її складі. Тому варто визнати, що спрощене протиставлення традиції й новації теоретично не обґрунтоване, воно пов'язане з нерозумінням механізму традиції.

Стосовно культури взагалі й народної культури зокрема, традиція завжди пов'язана з певною стійкістю, спадковістю. Однак це не обов'язково пов'язане з архаїчністю традиції.

На формування уявлень про традиційний культурний ландшафт в останні роки сильний вплив здійснюють ЗМІ й Інтернет. Наприклад, у сучасній українській суспільній думці існують цілі регіони такі, як Галичина, Волинь, які «приречені» бути традиційними.

Можливе виділення візуальних аспектів традиційних культурних форм (архітектурних, планувальних, господарських, поведінкових, побутових), перше знайомство з якими нерідко створює образ культурного ландшафту, що доповнює згодом фольклорними і мовними аспектами.

Очевидно, що всі культурні традиції мають просторовий вимір – локальний, регіональний, національний. Багато культурних кордонів (меж культурних традицій) існують уже не одну сотню років, наприклад, кордон між Росією й Норвегією, межа між Північною й Південною Францією, між Західною й Східною Україною тощо. У ситуації збігу адміністративного кордону й культурної межі стійкість останньої підсилюється.

В останні роки у ситуації глобалізації етнокультурні традиції різних народів і регіонів (духовні, соціальні, господарські) часто інтерпретуються як екологічні. У цьому розумінні межі традиційних культурних ландшафтів повинні сприйматися як межі різних локальних або регіональних культурних традицій.

МОДЕЛІ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ

У порівнянні з текстовим описом уявлення культурного ландшафту у вигляді моделі має ряд специфічних особливостей. Будь-яка схема створює певний образ об'єкту, формуючи загальне, *єдине поле розуміння*, але при цьому допускається багатозначність трактування схеми, або *багатозначність визначень*. Тим самим за своїм статусом схема наближається до поняття.

Таким чином, схематичне (за сутністю, понятійне) опрацювання за своїм рівнем є складнішим рівнем розробки, ніж термінологічне конструювання визначення: схеми задають для визначення строгий каркас. На цій основі схематичні розробки культурного ландшафту й пов'язані з ними теоретичні схеми заслуговують поглибленого аналізу.

Стосовно культурного ландшафту концептуальні схематичні розробки можна поділити на 2 групи – структурні й морфологічні, з одного боку, і просторові, з іншого. Перші націлені на створення уявлення про структуру або морфологію культурного ландшафту, а інші – орієнтовані на виявлення закономірностей його просторової організації.

Схема морфології культурного ландшафту К. Зауера. В англо-американській географічній традиції ландшафтна концепція оцінюється дуже високо. У цьому контексті основоположник американської культурно-ландшафтної школи Карл Зауер писав: *«Становлення культурної географії як науки було пов'язане з формулюванням концепції культурного ландшафту»* [126]. Подібної позиції дотримуються багато сучасних географів, наприклад, Р. Шейн, що називав ландшафт фундаментальним концептом північноамериканської географії ХХ сторіччя.

На перших етапах під культурним ландшафтом розумілася територія, яка характеризується специфічним взаємозв'язком природних і культурних форм [125]. Культурний ландшафт розглядався як результат боротьби культури з природним оточенням за своє існування і як свого роду сховище свідчень цієї боротьби: *«Ландшафт виступає в ролі скрупульозного свідка пристосування людини до довкілля»* [21].

На думку К. Зауера, культура є діючим початком, природний ареал – посередником, а культурний ландшафт – результатом (індикатором) їхнього контакту [125].

К. Зауер розробив схему морфології культурного ландшафту. До її безсумнівних переваг відносяться облік взаємозв'язку натурального й культурного ландшафту, а також зовнішні, вимірні характеристики культурного ландшафту. Структурна морфологія концентрується на морфології зовнішніх форм ландшафту. Як форми прояву взаємодії культури й природного середовища можуть виступати населення (його щільність і рухливість), селитебна складова (архітектурне планування, структура), виробничі процеси, комунікації. Структурна морфологія ландшафту націлена на формування синтетичного знання, заснованого на аналізі його елементів. Усі елементи культурного ландшафту, виявлені у фізичному просторі, стають доступними для вимірювання й вивчення. У такому контексті

великомасштабна географічна карта є важливим джерелом інформації про культурний ландшафт.

Стосовно ситуації у США К. Зауер виділяв і описував різні тимчасові стани американського культурного ландшафту – індійський ландшафт, піонерний ландшафт, фермерський ландшафт [126].

При порівнянні ландшафтних моделей руських і американських антропогеографів добре проглядаються методологічні відмінності у підходах. З одного боку, яскраво виражена «безприродність» і антропоцентричність моделі К.Зауера, у якій природа виступає як тло, арена, але не як природна основа культури. Навпаки, для руської школи характерна добре опрацьована натуральна основа ландшафту при схематичному уявленні про культурні компоненти ландшафту.

Вертикальна структура культурного ландшафту (за Ю.О. Веденіним). До складу компонентів культурного ландшафту вперше у руській географії введений компонент духовної культури, а в описі його моделі увага акцентується на потенціалі інтелектуально-духовної енергії культурного ландшафту.

У вертикальній структурі культурного ландшафту автор виділяє 2 основних шари – природний і культурний, хоча припускає можливість виділення самостійного технічного, або природно-технічного шару (рис. 3) [8]. Потужність культурного шару визначається тривалістю освоєння й властивими для нього культурними чинниками. Природний шар розглядається як сукупність природних компонентів, головні з яких представлені природною й перетвореною природою. Цей шар, імовірно, маючи на увазі його «некласичну природність», Р.Ф. Туровський пропонує називати супраприродним, підкреслюючи значимість не походження й стану природних компонентів, а їхнє місце в культурному ландшафті: наприклад, рельєф міста багато в чому сформований штучно, але його роль у культурному ландшафті міста від цього не знижується [105].

Культурний шар ландшафту може бути розбитий ще на 3 компоненти:

- 1) ментифакти, що відображають найстійкіші елементи культури (релігія, мова, фольклор, традиції мистецтва);
- 2) соціофакти, які характеризують зумовлені культурою зв'язки між людьми (структура родини, принципи виховання дітей, політичний устрій);
- 3) артефакти, які опосередковують зв'язок людей з матеріальним середовищем (види виробничої діяльності, знаряддя праці, житло, одяг).

У схемі культурного ландшафту Ю.О. Веденіна особливу увагу приділено культурній спадщині, спеціально розглядаються компоненти культурної спадщини й сучасної культури, новаційної і традиційної культури.

Всі розглянуті вище аспекти схеми знайшли своє місце в розгорнутому визначенні культурного ландшафту: *«Культурний ландшафт – природно-культурний територіальний комплекс, що сформувався в результаті еволюційної взаємодії природи й людини, його соціокультурної і господарської діяльності й складається з характерних сполучень природних і культурних компонентів, які перебувають у стійкому взаємозв'язку й взаємозумовленості»* [7].

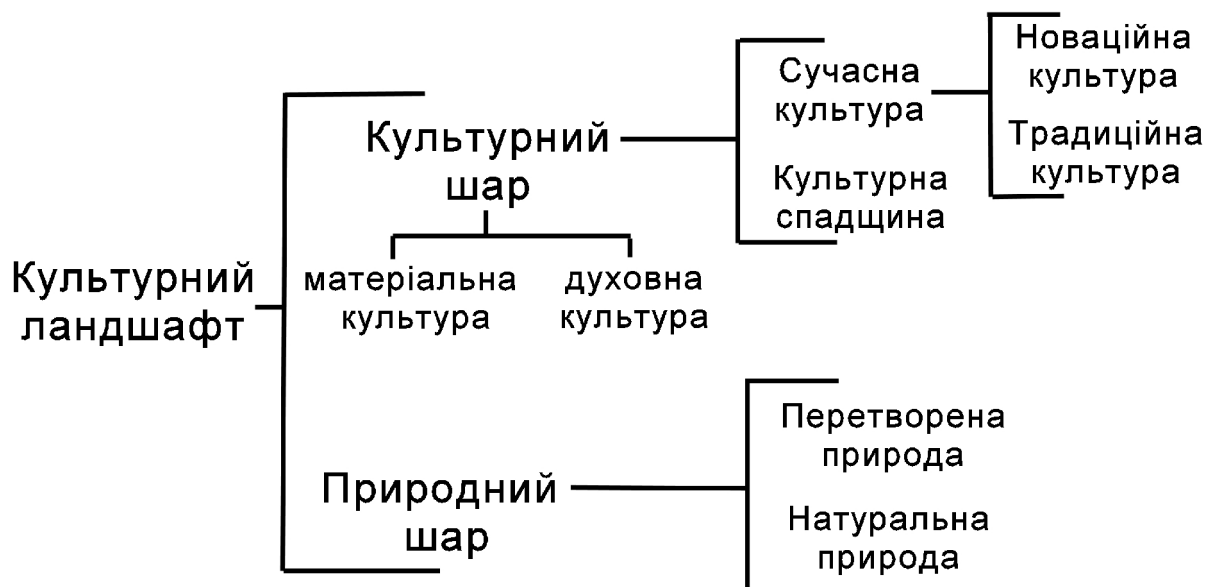

Рис. 3 Вертикальна структура культурного ландшафту (за Ю.О. Веденіним)

Компонентні моделі культурного ландшафту. Залежно від підходу конкретних культурно-ландшафтних досліджень компонентний склад культурного ландшафту може змінюватись.

Виділяють два різних дослідницьких підходи до культурного ландшафту – природоцентричний і культуроцентричний.

У першому випадку природний початок виявляється в центрі дослідження, а культурний – на периферії. Відповідно повніше розкриття зберігають усі природні компоненти культурного ландшафту, а культурні компоненти з'являються в звернутому виді й розглядаються як культурне середовище. Структура культурного ландшафту при природоцентричному підході виглядає так: *гірські породи, рельєф, клімат, води, ґрунти, рослинність, тваринний світ, натуральні ландшафти, селитебні ландшафти*. Наприклад, у природоцентричному підході І.Ю. Гладкий визначає компонентну структуру етноландшафту як основного об'єкта етнології так: рельєф, клімат, води, ґрунт, рослинність, тваринний світ і етнічна спільнота.

При культуроцентричному підході, коли культурній основі ландшафту приділяється пріоритетна увага й компонентне розгорнення культурного ландшафту припускає повнішу представленість культурних компонентів, природа розглядається як фізико-географічна обстановка, або природне середовище культури. При культуроцентричній моделі структура культурного ландшафту складається з таких компонентів, як *натуральні ландшафти, етнос, господарство, селитебні ландшафти, мова, духовна культура* (рис. 4). Ця схема одержала назву «ромашки» [43].

Натуральні ландшафти через сукупність природних умов і ресурсів багато в чому відповідальне за формування відповідного типу традиційного господарства, а на зональному рівні – певного господарсько-культурного типу. Збереження навіть у неповній формі традиційного господарства (землеробського, промислового, скотарського, домашнього господарства) сприяє підтримці й іншим культурним компонентам і традиційній культурі загалом. І навпаки, руйнування традиційного господарства призводить до

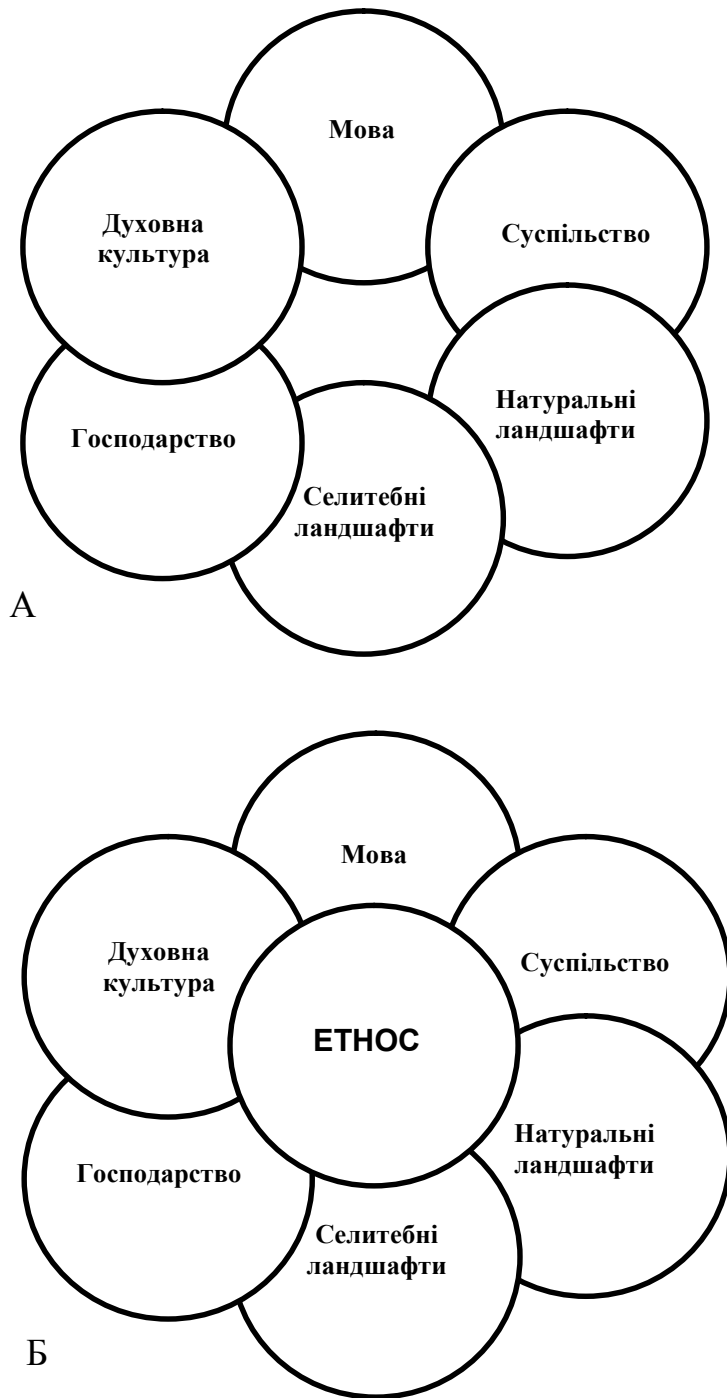

Рис. 4 Підходи у вивченні культурного ландшафту:

а – природоцентричний;

б – етнокультуроцентричний [43]

катастрофічних наслідків стосовно всієї традиційної етнокультури.

Спільнота людей може розглядатись в етнологічному, соціальному, сімейному, конфесіональному й іншому аспектах. Культурний ландшафт має власну спільноту, і як частина цілого пов'язана з ним і сприймає ландшафтний комплекс як свій.

Селитебні ландшафти (*селитьба*) через систему розселення сприяють формуванню просторової інфраструктури культурних ландшафтів і може розглядатися як спосіб просторової організації/самоорганізації етноспільноти.

Для етнокультурного ландшафтознавства важливо, що навіть невелике селище є центром світосприймання й світорозуміння, джерелом формування власної картини світу. Власна картина світу формується за допомогою *мови*. Місцева народна географічна термінологія, топонімічна система віддзеркалює природні й культурні особливості культурного ландшафту.

Духовна культура культурного ландшафту охоплює питання вірувань етноспільноти, ритуальної практики, фольклору, інших видів народного мистецтва.

Два останніх компоненти (мова й духовна культура) є також універсальними способами опису, збереження й ретрансляції культурного ландшафту в часі й просторі.

Узагальнена модель культурного ландшафту при проведенні комплексних міждисциплінарних досліджень на локальному рівні деталізується. Відповідно поняттєво-термінологічна система «приземляється» і вибудовується на основі локальних характеристик [43]. Мова «перетворюється» у місцеву мовну систему, господарство – у місцеве господарство, спільнота людей – у місцеву етноспільноту, селитьба – у конкретне село, містечко, а природне середовище «стає» конкретним природним ландшафтом, або ландшафтами.

Практичне значення моделі полягає в тому, що вона задає вимоги на комплексність при дослідженні об'єкту, орієнтуючи дослідника на облік всієї системи внутріландшафтних взаємозв'язків. При монодисциплінарному підході натуральні ландшафти виявляються у зоні інтересів географії, мовна система – діалектології, фольклор – фольклористики тощо. При вивченні культурного ландшафту, взятого у його цілісності, у полі зору дослідника виявляються не тільки окремі компоненти, але і їх внутрішні (системні) зв'язки. Сполученням кількох компонентів, а отже, і наукових дисциплін, і досягається проблемне міждисциплінарне комплексування.

Модель дуже зручна для проведення міждисциплінарних досліджень у силу своєї пластичності, оскільки дозволяє по-різному розставляти акценти залежно від того, дослідник якого профілю з нею працює. Інша перевага запропонованої моделі полягає в тому, що вона дає можливість вивчати й представляти культурні традиції в конкретній і типологічній просторовій проекціях, наприклад: культурний ландшафт окремого селища й німецький культурний ландшафт.

Культурний ландшафт може бути представлений у двох іпостасях — як «зовнішній» і як «внутрішній». У західній географічній традиції «внутрішні» ландшафти нерідко називаються вернакулярними, або повсякденними. Досліджуючи соціально-психологічні причини утворення «двох» ландшафтів, норвезький географ С. Аасбьє виділяє дві відповідні до них позиції — внутрішню (внутріландшафтну) і зовнішню. До типових «внутріландшафтних» культурних ландшафтів Норвегії він відносить фермерів, жителів місць, а до

типових представників зовнішньоландшафтної позиції – керівників, учених. Відмітимо, що зовнішня позиція переважно характерна для вчених – представників природничого підходу (і пов'язаного з ним управлінського), гуманітаріям же близька внутріландшафтна позиція.

На думку С. Аасбьо, у перших («внутріландшафтних») в оцінці ландшафту переважають соціальні й господарські чинники, у той час як для других – визначальне значення мають візуальні й фізичні. Такий поділ має спрощений характер, воно не враховує потужні чинники, до яких відносяться різні ціннісні установки стосовно ландшафту.

Таким чином, об'єктивне існування двох позицій – внутрішньо- і зовнішньоландшафтної – стосовно культурного ландшафту є, на наш погляд, головною причиною існування на одній і тій же території «двох» ландшафтів – вернакулярного, або внутрішнього, і зовнішнього. Перший – живий, змістовний, міфологічний, топонімічний, фольклорний, етнічний. Другий – зовнішній, пейзажно-візуальний, формальний, «управлінський».

Разом з тим, формально розводячи дві дослідницькі позиції відносно культурного ландшафту, така постановка питання реально сприяла кращому розумінню природи культурного ландшафту. При організаційному погляді на ситуацію, «зовнішня» дослідницька позиція означає лише перший крок, початок дослідження конкретного культурного ландшафту з зовнішніх, найдоступніших для спостереження його сторін і властивостей з наявними, можливо, не зовсім адекватними, теоретичними й методичними наробітками.

Другий крок відбувається при поглибленні дослідження, при переведенні його на інший рівень – «зануренні» у ландшафт. Паралельно здійснюється теоретичне осмислення нового матеріалу, розробка додаткового методичного апарату, що відповідає «внутрішньому» культурному ландшафту.

У результаті методологічного екскурсу в проблему «об'єкт - дослідник» пропонується методологічна модель культурного ландшафту, що вибудована на основі моделі «ромашки». Ця модель центрована й у її центрі перебуває основний системоформуючий елемент культурного ландшафту, що втримує його цілісність, – спільнота людей (на місцевому рівні – місцева спільнота). Практичне значення методологічної моделі інше. Вона підкреслює той факт, що будь-який культурний ландшафт уже має свого колективного «дослідника», у ролі якого є спільнота людей, що створює, освоює, осмислює культурний ландшафт і «упредметнює» інформацію про нього в різноманітних арте-, соціо- і ментифактах – предметах матеріальної культури, діалектах, топонімії, переказах тощо [43].

«Внутрішня» дослідницька позиція може бути охарактеризована як «вбудований» дослідник. Це дозволяє краще зрозуміти глибинні властивості культурного ландшафту, сховані при зовнішній позиції, і, зберігаючи при цьому рефлексивний погляд, виступати для зовнішнього світу ландшафтним «перекладачем», тобто інтерпретатором культурних кодів культурного ландшафту.

Модель етнокультурного ландшафту М.В. Рагуліної. Під культурним ландшафтом автором розуміється природно-культурний комплекс, що

самоорганізується, цілісно репрезентований у свідомості членів соціуму і їхніх сусідів (ауто- і гетерообрази), у рамках якого здійснюється життєзабезпечувальна діяльність людського колективу [86, с. 101].

Модель носить методологічний характер. Методологія культурно-ландшафтного дослідження базується на чотирьох «гранях»: територія, діяльність, репрезентація й життєве середовище (рис. 5). Коло питань, які при цьому послідовно розглядаються, досить широке і вимагає міждисциплінарних зусиль. Серед найважливіших дослідницьких тем виділяються питання ареальної динаміки території, внутрішньої структури й природних передумов розвитку етноспільноти, систем природокористування й життєзабезпечення спільноти в просторовому й тимчасовому аспектах, проблеми образів довкілля і їхньої топонімічної індикації. Для вирішення поставлених завдань поряд із традиційними географічними методами, включаючи методи комплексного профілювання й картографування, застосовуються методи етнолінгвістики, топонімічні методи, методи польової фольклористики, етнологічний аналіз (рис. 6).

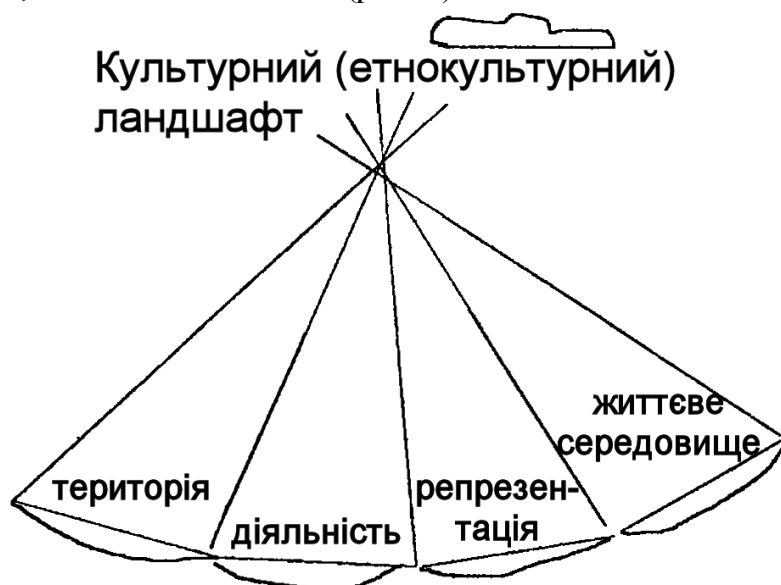

Рис. 5 Грані дослідження культурного (етнокультурного) ландшафту [86]

Модель відпрацьована у процесі етноландшафтних досліджень традиційних етнічних груп і корінного російського населення Сибіру.

Відмітимо, що постановка питання репрезентації культурного ландшафту співвідносить цю модель з методологічною моделлю культурного ландшафту В.М. Калущкова.

Просторово-статусна модель ландшафту Д. Косгроува. Просторово-статусна схема ландшафту Д. Косгроува виглядає так [119]:

місто – сад (серединний ландшафт) – пустеля.

Яскравим прикладом образно-метафоричного розуміння ландшафту з'являється у дослідженні британського ландшафтознавця Д. Косгроува і присвячене просторовій організації культурного ландшафту. Автор виділяє три основних типи ландшафту: місто, серединний ландшафт і пустелю. Для характеристики цих типів він активно використовує метафоричні образи. Так, місто він називає королівством культури, що представляє собою центр у

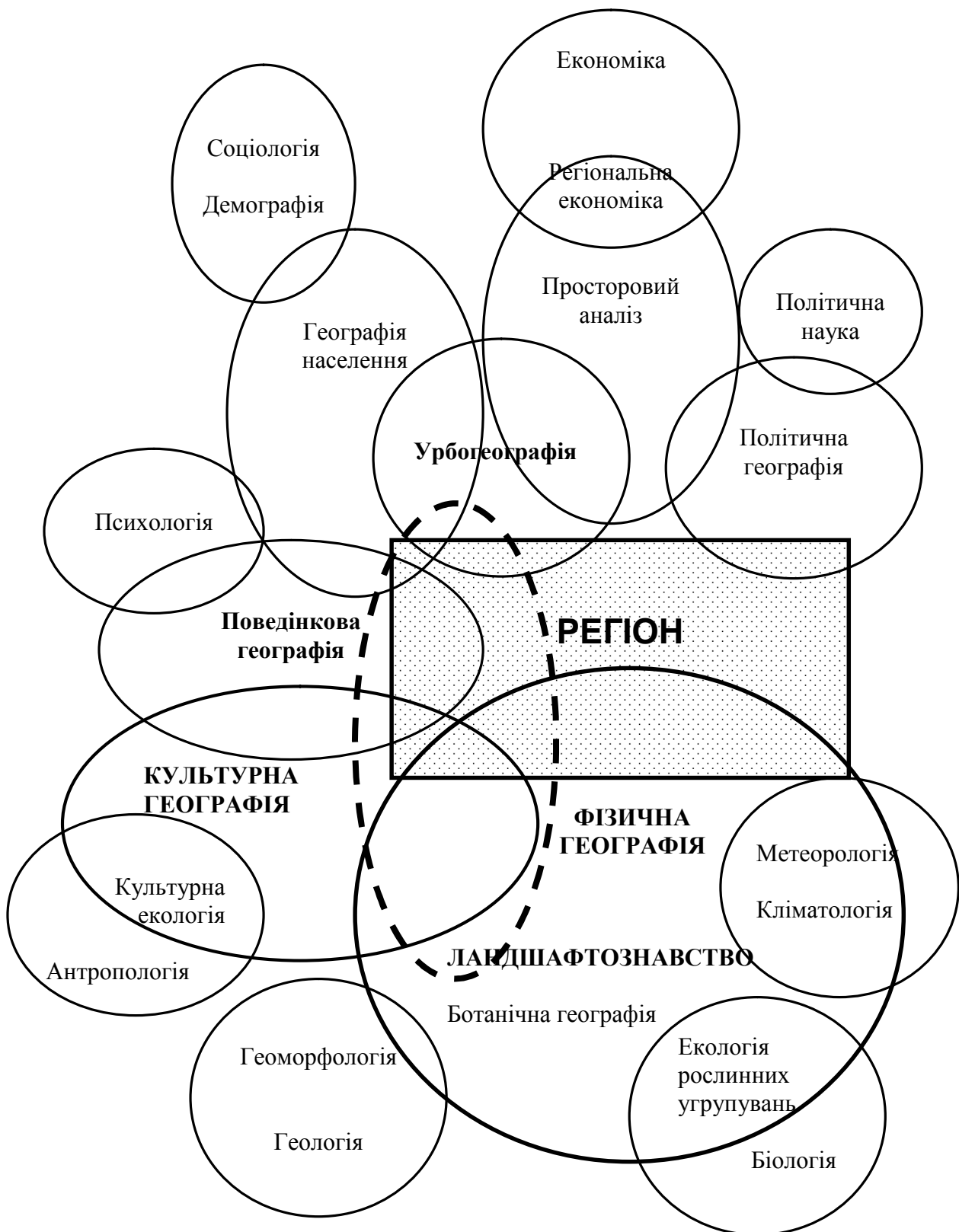

Рис. 6 Взаємозв'язки географії з іншими науками як прояв регіонально-географічного підходу [86, с. 60, з доповненням автора].

Пунктиром вказано область регіонального етнокультурного ландшафтознавства

багатьох відносинах. Як центр влади й керування, місто характеризується тим, що саме в ньому живе правляча еліта суспільства. У гендерному плані місто є чоловічим простором: саме так сприймається в суспільстві сила й влада. Стосовно серединного ландшафту, Д. Косгроув використав образ саду як

окультуреної й керованої природи. Ця частина загального ландшафту пов'язана з жіночим початком, вона родюча й продуктивна. Серединний ландшафт з'являється певним ідеалом збалансованого й щасливого життя суспільства. Це локус ностальгії. Пустеля – третій тип ландшафту, у класичній традиції він є нейтральним, оскільки він протосоціальний. У такому контексті пустеля має найнижчий статус.

Кожний з виділених типів ландшафту має більшу кількість значень залежно від контекстуальних відносин один до одного. Наприклад, пустеля може розглядатися як джерело соціального життя, місце, де воно починається, а місто – сприймається як зрілий тип суспільства. Серединний ландшафт – це тип, який дозволяє зберігати загальний баланс. Відзначимо, що схема Д. Косгроува відбиває християнську світоглядну позицію організації культурного ландшафту.

Просторово-статусна схема культурного ландшафту В. Л. Каганського. У своєму визначенні культурного ландшафту В.Л. Каганський звертає увагу на роль людської спільноти в його створенні й підтримці: *«Усякий земний простір, життєве середовище досить великої групи людей – культурний ландшафт, якщо цей простір одночасно цільний й диференційований, а група освоїла цей простір утилітарно, семантично й символічно»* [42, с. 58]. Підкреслюється неперервність простору культурного ландшафту й принципова незвідність його до окремих феноменів, артефактів: *«Культурний ландшафт – такий культурний простір, де культура виявлена повсюдно, подана не безліччю окремих артефактів, а безперервним покривом, тканиною»* [42, с. 60]. При такому розумінні протиставлення культури й природи в ландшафті не має сенсу.

Найважливіша для розуміння робіт В.Л. Каганського матриця складається всього із чотирьох базових елементів:

ЦЕНТР	ПРОВІНЦІЯ
ПЕРИФЕРІЯ	МЕЖА

Матриця легко розвертається в просторову (просторово-статусну за В.Л. Каганським) схему:

ЦЕНТР – ПРОВІНЦІЯ – ПЕРИФЕРІЯ – МЕЖА

Для кожного просторового елемента наводяться метафорично-семантичні ряди:

Центр – метрополія, районоформуєчий вузол, столиця, фокус, ядро;

Провінція – база, базова територія, середина, середня зона, ядро, ядро типовості;

Периферія – зона освоєння, колонія, окраїна, резервна територія, екотон;

Межа – бар'єр, маргінальна зона, край, рубіж, екотон [42, с. 65].

Цю схему можна інтерпретувати як просторову зонально-статусну модель культурного ландшафту. Запропонована схема добре працює в ряді дослідницьких ситуацій, наприклад, у геополітичних, культурно-географічних, соціо-географічних дослідженнях. Можливо її використання й в усічених, більше традиційних варіантах, наприклад, Центр – Периферія або Центр – Периферія – Межа.

Варіантів і типів використання запропонованої моделі безліч. Наприклад, основна проблематика культурного ландшафту лежить у системі «Центр – Провінція», що відповідає інноваційним міським і традиційному сільському початкам культури. При проведенні крос-ландшафтних досліджень (при порівнянні різних культурних ландшафтів) необхідне розширення просторової моделі за рахунок Границі.

«Нейронна» просторова модель культурного ландшафту. Для пояснення просторової організації культурного ландшафту географ К. А. Павлов на основі уявлень про нуклеарну геосистему використовує образ нервової клітки – нейрону [55]. За аналогією з нейроном він виділяє ядро оточене полем «сомою» з відгалуженнями в різні сторони «дендритами» і виросом уздовж основного комунікаційного шляху – «аксоном».

Автор показує, що можна провести паралелі між процесами, які відбуваються в нервовій клітині й функціонуванням культурного ландшафту. Так, *ядра* пов'язані з територіальною місцевою спільнотою, локалізованою у селі («сома»), *шляхи комунікації*, фізичні, інформаційні, управлінські, співвідносяться з «дендритами» і «аксоном», а *польові структури ландшафту* є зоною впливу й поширення певних елементів культури, що залежать від сили ядер і властивостей простору і стимулюють дифузію елементів або перешкоджають їй.

При такому підході, конфігурація просторової структури культурного ландшафту буде подібною до амеби. Поширюючись виросами-псевдоподіями уздовж шляхів комунікації, вони включають у свої польові структури простір, залучений у господарську й творчу діяльність місцевої етноспільноти. Польові структури культурного ландшафту можуть приймати найрізноманітніші обриси, як і псевдоподії амеби вони можуть бути лопатевими, нитковидними, променеподібними, можуть формувати мережі.

Ця модель демонструє, що при віддаленні від ядра властиве йому ландшафтне поле проявляє себе все слабше, ніби розчиняючись у просторі, де можуть з'являтися фізичні елементи й вміст суміжних культурних ландшафтів. Основними факторами, що визначають градієнт ослаблення поля (його величину й напрям), є сукупна характеристика природних і культурних особливостей, а також шляхів комунікації в межах цієї території, які можуть мати як транзитний (контактний), так і бар'єрний ефект. Так, наприклад, гірський хребет, ліс з відсутністю доріг, важкодоступне болото, велика ріка – приводять до поглинання семантичного поля культурного ландшафту і його ізоляції.

Поляризований культурний ландшафт Б.Б. Родомана. Модель Б. Б. Родомана – одна з найвідоміших і можна стверджувати – класичних –

моделей культурного ландшафту [88]. У її основі лежать уявлення про розумну просторову організацію людського суспільства, засновану на пріоритетах збереження природної й культурної спадщини. Серед безсумнівних переваг моделі – її простота й логічність. Тим часом автор при розробці моделі вважав, що в поляризованому ландшафті повинні співіснувати три лінійно-вузлових простори, «три світи».

Перший світ призначений для повсякденного життя. Він тяжіє до доріг і суспільних центрів, які збігаються з транспортними вузлами. Цей світ підкоряється принципу економії енергії й часу.

Другий світ – світ збереження природної спадщини, екологічний каркас культурного ландшафту. Він формується слабо порушеними ландшафтними комплексами, локалізованими на просторовій периферії культурного ландшафту. Його формують природоохоронні території – природні парки, заповідники, заказники.

Повсякденний простір і екологічний простір поляризованого культурного ландшафту оточений сільськогосподарськими угіддями.

Третій світ, на думку автора, формує рекреаційний лінійно-вузловий простір, поєднуючи культурні й природні території.

У результаті творчого переосмислення ідей І.Г. Тюнена про зональний розподіл господарської діяльності й гексагональної моделі центральних місць В. Кристалера, виникає модель поляризованого екофільного ландшафту Б. Б. Родомана (рис. 7).

Сам автор попереджає, що геометричні форми запропонованої моделі не потрібно розуміти буквально. При практичному застосуванні вона повинна максимально модифікуватися, трансформуватися, враховуючи місцеві географічні умови. Тим більше, що в її основі лежить уявлення про однорідну рівнину, спрощену транспортну мережу й неієрархічну систему поселень.

Множинність моделей культурного ландшафту, які включають як класичні, так і модерністські зразки, свідчить про життєздатність самої концепції й про її значний інтелектуальний потенціал.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які антропогеографічні джерела етнокультурного ландшафтознавства ви можете назвати ?
2. Що таке природно-культурний комплекс ?
3. Що є об'єктом етнокультурного ландшафтознавства ?
4. Які визначення культурного та етнокультурного ландшафту ви знаєте ?
5. Що відносять до предмету етнокультурного ландшафтознавства ?
6. Перерахуйте основні наукові напрями формування етнокультурного ландшафтознавства.
7. Чим характеризується етноприродне ландшафтознавство ?
8. Охарактеризуйте особливості антрополандшафтознавства.
9. Яке відношення має лінгволандшафтознавство до етнокультурного ландшафтознавства ?

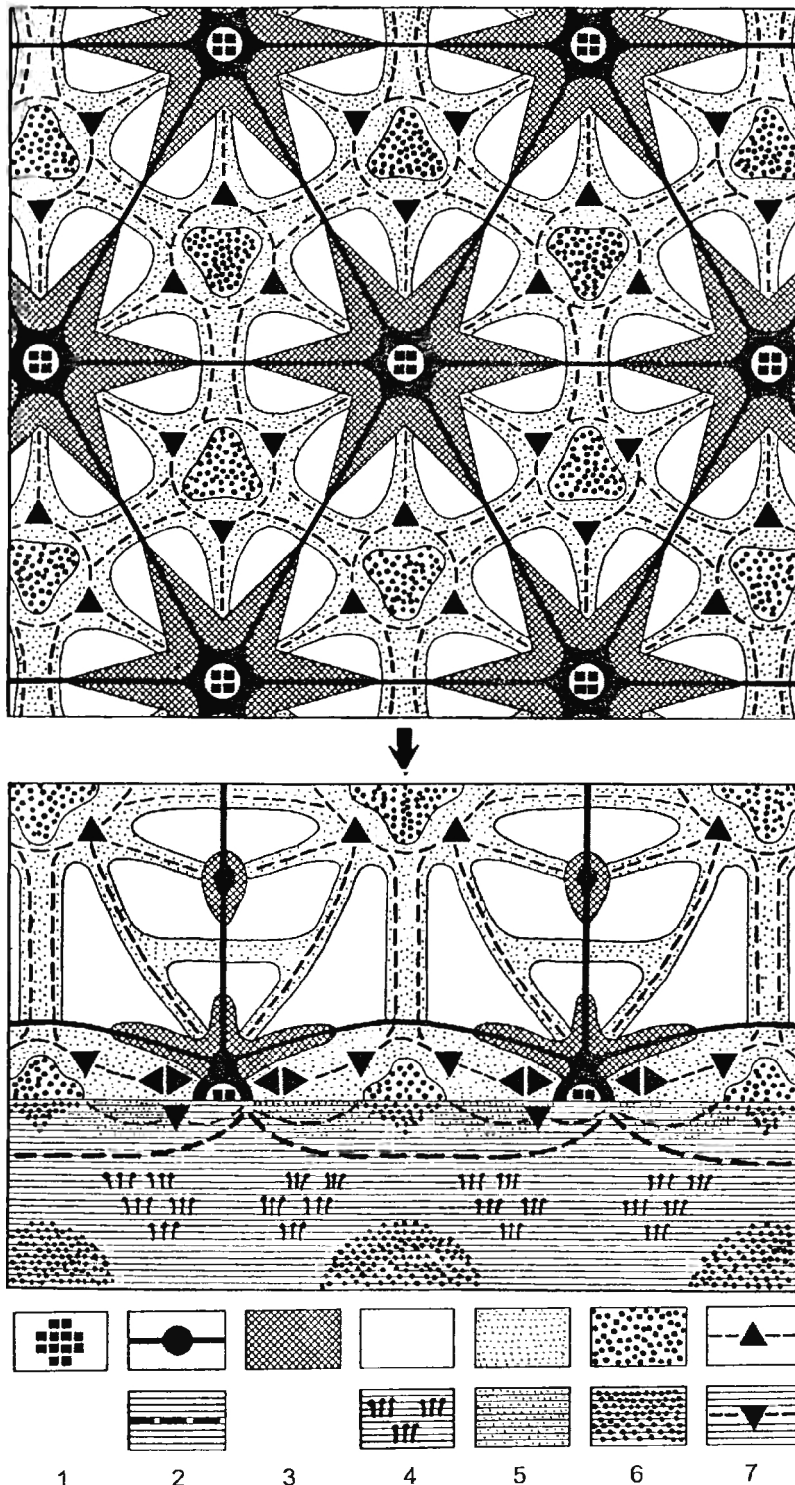

Рис. 7. Універсальний поляризований культурний ландшафт [88]: угорі – на однорідній рівнині серед континенту; унизу – у прибережних частинах суші і моря (озера)

Функціональні елементи: 1 – міські історико-архітектурні заповідники; 2 – центри міст, утилітарні сухопутні швидкісні дороги і водні рейси; 3 – житлові райони з постійним населенням й обробною промисловістю, безпечною для довкілля; 4 – сільське господарство високої та середньої інтенсивності, морські (озерні) плантації і промисли; 5 – заміські природні парки для відпочинку і туризму, екстенсивне сільське господарство, любительське мисливство і рибальство, лісова промисловість; 6 – природні заповідники; 7 – рекреаційні поселення і житло (дачі, будинки відпочинку, турбази) і з'єднуючі їх туристські маршрути, дороги, рейси.

10. Проаналізуйте головні поняття етнокультурного ландшафтознавства.
11. Які моделі культурного ландшафту виділяють ?
12. Проаналізуйте схему морфології культурного ландшафту К. Зауера.
13. Які особливості вертикальної структури культурного ландшафту (за Ю.О. Веденіним) ?
14. Чим відрізняються природоцентрична та культуроцентрична моделі культурного ландшафту (за В.М. Калуцковим) ?
15. Проаналізуйте особливості моделі культурного ландшафту М.В. Рагуліної.
16. У чому особливості просторово-статусної схеми культурного ландшафту В.Л. Каганського ?
17. Чим відрізняється «нейронна» модель культурного ландшафту від поляризованого культурного ландшафту ?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Скласти реферати на тему:
 - «Концепція культурного ландшафту в руській географії»;
 - «Аналіз концепцій культурного ландшафту в американській та європейській географії»;
 - «Географічне трактування концепції культури та етнокультури»;
 - «Підходи до визначення культурного та етнокультурного ландшафту».

ПИТАННЯ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ

Питання репрезентації, або уявлення, культурного ландшафту, як і будь-якого об'єкту географічних досліджень, актуальні не тільки при підготовці наукових доповідей або читанні лекцій – крім прикладних питань існують і специфічні теоретико-методологічні проблеми.

Теоретичні уявлення про репрезентації географічного об'єкту. З одного боку, тематика репрезентації географічного об'єкту нагадує про проблему співвідношення географії й мистецтва. Значну роль у постановці цієї проблематики відіграв А. Гумбольдт. Про це ж писав його учень А. Геттнер, який розділяв географію як науку й географію як мистецтво: *«Мистецтвом географічний опис стає тоді, коли воно звертається не до розуму, а до почуття й настрою читача»* [20, с. 141]. Він не приймав позицію деяких географів, що закликали до «географії імпресіоністського мистецтва», для якої важливе віддзеркалення природи в нашому серці, а не природа сама по собі. Разом з тим А. Геттнер добре розумів, що не завжди існує чітка межа між наукою й мистецтвом стосовно досліджень ландшафту.

У Росії теоретичні основи репрезентації ландшафту закладені В.П. Семеновим-Тян-Шанським. За його словами: *«Географічна наука є наука образотворча, наука зорових уявлень, зорової пам'яті»* [97, с. 260]. Розвиваючи погляди А. Гумбольдта й А. Геттнера про важливу роль ландшафтного живопису в географічному дослідженні, він писав: *«У географії тісне зближення географа з пейзажистом не настільки істотно, як у філософії зближення філософа з поетом і музикантом»* [97, с. 48]. Велике значення питанням репрезентації традиційно надається у французькій географії, науковим кредо якої можна вважати вираження «дати побачити так само важливо, як дати зрозуміти». У сучасній руській географії швидко розвивається уявлення про географічний образ, пов'язаний з проблематикою репрезентації, що оформилося в самостійний науковий напрям [39].

З іншого боку, репрезентація культурного ландшафту серйозною методологічною проблемою, сутність якої полягає в наявності двох принципово різних методологічних позицій.

Перша позиція виходить зі сполучення поняття об'єкту і його репрезентації. Проблему втрати реального об'єкту в деяких культурно-географічних дослідженнях відображає цитата, що належить англійським географам С. Деніелсу й Д. Косгроу: *«У постмодерністській перспективі ландшафт усе менш нагадує палімпсест, “реальні” і “автентичні” значення якого певним чином можуть бути виявлені з використанням коректних методичних, теоретичних і ідеологічних підходів; ландшафт усе більше стає текстом, що мерехтить на дисплеї глобального комп'ютера, значення якого може бути створене, поширене, змінене, удосконалене і знищене простим натисканням кнопки»* [119].

Друга позиція полягає в тому, що внутрішня й зовнішня – змістовна й репрезентаційна – сторони ландшафту є двома гранями одного цілого (у цьому випадку способи уявлення об'єкту становлять лише частину дослідницького процесу). При цьому уявлення культурного ландшафту може здійснюватися на декількох рівнях: візуальне уявлення об'єкту дослідження, демонстрація своєрідності його просторової організації, формування географічного образу культурного ландшафту.

Типи й форми репрезентацій етнокультурного ландшафту. Простір репрезентації ландшафту формується за рахунок якісно різних *типів* (вертикальні й горизонтальні репрезентації) і через співвідношення різних *форм* репрезентації [43].

Виділяють три основних типи репрезентацій етнокультурного ландшафту: вертикальна, горизонтальна і комплексна.

Вертикальна (перспективна) репрезентація представляє етнокультурний ландшафт у його вертикальному вимірі, дозволяючи виявити об'єм, властивості й структуру. В історії культури вона первинна щодо горизонтальної. У рамках цього типу ландшафт з'являється з позиції людини. Наприклад, у формулюванні німецького географа початку ХХ сторіччя Л. Вайбеля ландшафт є «*частиною земної поверхні й небозводу, які розташовані у полі нашого зору й видні в перспективі з певного місця*» [45]. У це визначення з пейзажного живопису привнесені й небозвід, і уявлення про перспективу, і найголовніше – *вертикальне бачення* довкілля. Як справедливо зауважує Р. Хартшорн, таке уявлення про ландшафт припускає спостерігача, що розглядає конкретний вид (the scene) вертикально, так, як він проявляється в перспективі [120, с. 152]. Однією з найпоширеніших культурних форм вертикальної репрезентації ландшафту є пейзаж.

Горизонтальна (планова) репрезентація розкриває етнокультурний ландшафт у територіальних, просторово-організаційних, просторово-семантичному вимірах. В основі цього типу уявлення є погляд на територію з висоти пташиного польоту.

Вирішальну роль у формуванні горизонтальної репрезентації відіграло відкриття карти як способу зображення й бачення світу. У ХІХ сторіччі у картографії пейзажні замальовки й зображення географічних об'єктів були остаточно замінені на систему умовних знаків. До цього часу були поширені карти-картини світу й окремих країн, на яких сполучалися вертикальний і горизонтальний образ місць – *комплексний* (вертикально-горизонтальний) тип репрезентації.

Відповідно до людських органів почуттів виділяються форми репрезентації етнокультурного ландшафту: зорова, тактильна, слухова, мовна, нюхова, смакова.

Зорова форма розділяється на *візуальну* й *образотворчу*. Візуальна репрезентація орієнтована на науково-об'єктивну передачу зовнішніх властивостей етнокультурного ландшафту. Розвиток фотографії, аерофотознімання, а потім і космічної зйомки розширило форми візуального уявлення території: до карт і картосхем додалися космічні знімки.

Образотворча форма, на відміну від візуальної, суб'єктивована: вона визначається законами етичного й естетичного сприйняття ландшафту. Генетично вона пов'язана з живописом і націлена на створення образу місцевості, на передачу певних ідей, установок і переваг художника - естетичних, політичних, світоглядних. Образотворча форма може бути пейзажною й непейзажною.

Пейзажне уявлення ландшафту має безліч варіацій: від малюнка й картини місцевості до особливих етнокультурних (писанки) і неканонічних форм (пейзаж на іконах). Нагадаємо, що А. Геттнер для проведення ландшафтних досліджень рекомендував малюнок, а не фотографію, вважаючи, що остання за надмірністю деталей затушовує географічні закономірності. В.П. Семенов-Тян-Шанський, навпаки, надавав величезного значення фотографічному пейзажу в географічному дослідженні.

Непейзажні форми репрезентації етнокультурного ландшафту також різноманітні. До них, наприклад, відносяться портрет, що підкреслює антропологічний тип або характерний етнічний костюм жителя території, етнічна й авторська скульптура.

Образотворчі форми поряд з художніми можуть вирішувати й ідеологічні, політичні, освітні й наукові завдання. Одним з унікальних прикладів повноцінної реалізації художніх і наукових завдань можна вважати діяльність А.М. Васнецова, його картини середньовічної Москви є не тільки художнім образом, але й реальною історичною реконструкцією міського культурного ландшафту. Білоруський художник Наполеон Орда, відвідавши у 1872-1874 роках Поділля та 1878-1879 роках – Галичину, замальовував культурні ландшафти регіону (рис. 8, 9).

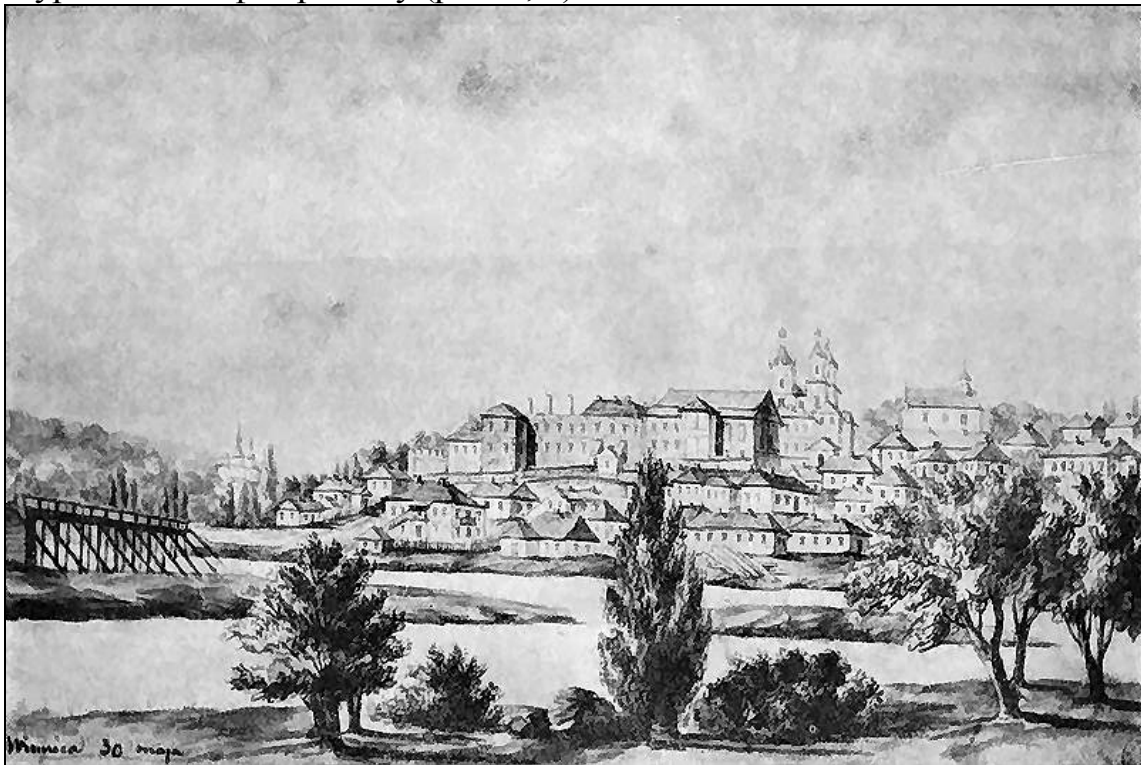

Рис. 8 Вінниця (приклад пейзажної репрезентації етнокультурного ландшафту XIX ст., Н. Орда)

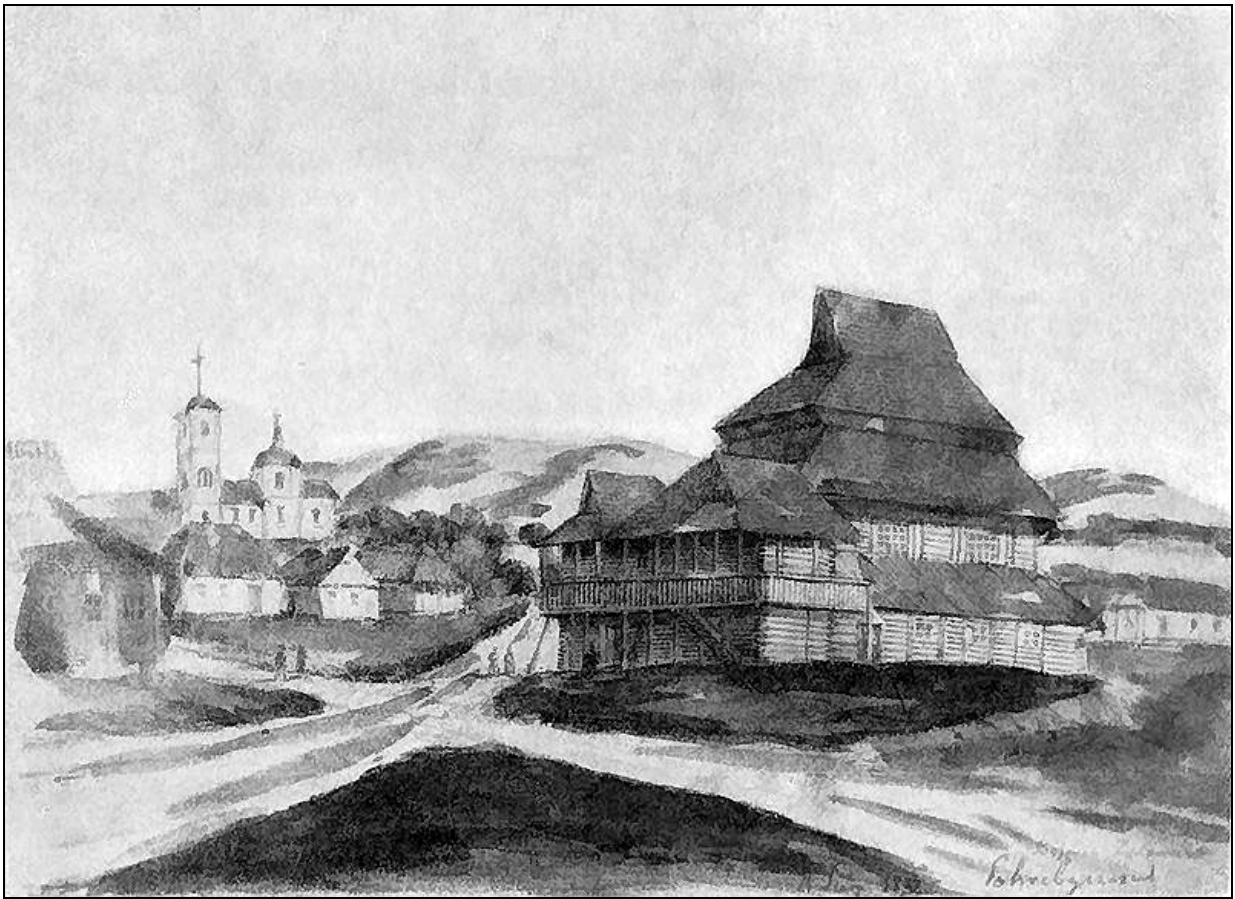

Рис. 9 Погребище. Синагога і парафіяльний костел (приклад пейзажної репрезентації етнокультурного ландшафту XIX ст., Н. Орда)

Великий вплив пейзажного живопису на формування образу регіонів і місць, національного етнокультурного ландшафту.

Особливе місце на стику образотворчих і візуальних форм репрезентації етнокультурного ландшафту займає географічна карта: з одного боку, як математична модель земної поверхні вона передає її об'єктивні властивості, а з іншого, знаковий спосіб передачі географічно значимої інформації для зображення Землі. Тому, географічна карта, навіть якщо при її створенні не ставилися спеціально художні завдання, несе образотворчу функцію й передає образ певного етнокультурного ландшафту, що співвідноситься з концепцією картографічних образів.

Тактильна форма представлена матеріально-речовинною репрезентацією – предметами, характерними для відповідного етнокультурного ландшафту, етнографічними й природними колекціями.

Слухова репрезентація поділяється на звукову (природні й техногенні системи звуків) і музичну (пов'язані з ландшафтом традиційні й авторські здобутки) форми. Ще В.П. Семенов-Тянь-Шанський звернув увагу на зв'язок природних звуків певного ландшафту з його музичним фольклором. Він писав, що для північноруського етнокультурного ландшафту характерні бідність і одноманітність природних звуків: *«Тонкий, скромний, короткий свист синиці поодинокі, зрідка поспішне стрекотіння сороки, навесні й на початку літа кукання зозулі — от, по суті, майже все найголовніше. Якщо ця тиша порушена чийсь голосом, а тим більше різким, — це вже блюзнірство»* [97,

с. 269]. І далі: *«Недарма більшість російських скитів притулилося в лісовій стихії мовчання»*. Лісова стихія привчила північного великороса до безмовності на повітрі: *«Його говір короткий, одноманітний по співзвуччях і якийсь “дерев’яний” у відношенні до оточуючих його дерев. Пісня в нього зрідка й співається неголосно, приємно поблизу. Зате у світлиці він говіркий, і от у нього процвітають тут плоди поетичної творчості – у вигляді билин, казок... з мелодійними, але досить одноманітними інтонаціями»* [97, с. 270].

Зараз слухові репрезентації етнокультурного ландшафту стали предметом вивчення не тільки етномузикознавців, але й географів. Вони вивчають проблему музичного образу країни, використовуючи спроби комплексного аналізу звукового ландшафту.

Мовна форма уявлення підрозділяється на текстову й ономастичну (або іменну). Остання викликає особливий інтерес у зв’язку з тим, що топонімія, етнімія, місцева географічна термінологія не просто передають важливі характеристики етнокультурного ландшафту, але є особливою «мовою», за допомогою яких він може бути описаний (**додаток В**). І. С. Нечуй-Левицький досить яскраво описує єврейський штетл Білої Церкви у повісті «Живцем поховані»: *«От коні влетіли в містечко, здорове, як город, перебігли через кілька жидівських смердячих улиць, і наш фаєтон вискочив на базарне місто, здорове, як вигон, обставлене мурованими домами... Зеленіли старі садки по обидва боки вулиці. З садків, з гайків виглядали невеличкі муровані й дерев’яні домки, дачки»* [68, с. 264].

Текстові форми поділяються у свою чергу на письмові (літературні) і усні (фольклорні) репрезентації. Прикладом мовної репрезентації є «Подоріжжя од Полтави до Гадячого», написаного Панасом Мирним, який образно змальовує українські села та містечка: *«...іноді по шляху прийдеться переїхати яке село або містечко, де по проїжджій улиці під дашками хат стоять жерстяні або ж і дерев’яні вивіски з намальованими склянками та чарками, а часом і половина пляшки бовтається, високо прив’язана на хворостині, – ознака, де шинки»* [64, с. 9]; опис містечка Опішні: *«Усюди видно достачу: хати рублені, високі, ясні й білі; огорожа скрізь добра, улицею – з острішками; в огорожах – сіріють кошари, чорніють загороди, хліви, хлівці; садки, двори виметені, чисто»* [64, с. 23].

У гуманітарних наукових дисциплінах, що традиційно працюють із мовою, текстом і словом, використання в науковій праці автентичних усних текстів, записаних у польових експедиціях, є відпрацьованою технологічною процедурою (залежно від специфіки дисципліни). З географічної позиції діалектний фольклорний текст з’являється як частина ландшафтної дійсності.

СТРАТЕГІЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ

Кожний виділений відповідно до типології ЮНЕСКО тип культурного ландшафту (цілеспрямовано створений, що природно сформувався й асоціативний) має свою стратегію уявлення.

Художньо-естетична стратегія націлена на створення візуального

образу культурного ландшафту відповідно до принципів і законів естетики. Ця стратегія найадекватніша відносно цілеспрямовано створених культурних ландшафтів. Такі ландшафти можна назвати «авторськими»; вони віддзеркалюють талант художника, архітектора й відповідно художній стиль його епохи. Характерний приклад культурного ландшафту, створеного талантом архітекторів і планувальників – ландшафт польської садиби. При художньо-естетичній стратегії переважають вертикальні репрезентації, пейзажні й фотографічні форми. При цьому важливі й горизонтальні репрезентації, що підкреслюють особливості планування ландшафту.

Для **етнокультурної стратегії** характерні акценти на самотність і унікальність властивостей культурного ландшафту. Ця стратегія краща у відношенні природних етнокультурних ландшафтів. Тут важливо продемонструвати своєрідність просторової організації (село й ріка, ближні й далекі угіддя), а також найхарактерніші артефакти й соціофакти (народна архітектура, одяг, предмети народних промислів). Етнокультурна стратегія відносно об'єкту репрезентації завжди в явному або неявному вигляді має охоронний характер. Характерний приклад реалізації цієї стратегії – музей хлібу, діючі млини.

Концептуальній стратегії найбільше відповідають асоціативні культурні ландшафти. У цьому випадку важливий не тільки культурний ландшафт сам по собі, але його образ, міфологія, «дух місця» (*genius loci*). Таким умовам відповідають сакрально-тафальні й літературні ландшафти, поля історичних боїв, що одержали відображення в народній пам'яті й фольклорі.

Можливі й спеціальні стратегії репрезентації культурного ландшафту, наприклад, територіальна стратегія рекомендується, коли потрібно продемонструвати просторову організацію культурного ландшафту (з перевагою територіальних типів репрезентацій, космічних знімків і карт).

У методологічному плані при проведенні досліджень культурного ландшафту важливо розрізняти об'єкт і його репрезентацію. Такий підхід, з одного боку, не дозволяє «втратити» ландшафт, а, з іншого, припускає зв'язок репрезентації ландшафту з його реальними властивостями.

Провідну роль в уявленні культурного ландшафту відіграють зорові форми репрезентації. Але ефективніший комплексний підхід до уявлення об'єкту, який включає різні форми й типи репрезентацій. При цьому система репрезентації культурного ландшафту вибудовується, виходячи зі стратегії репрезентації – художньо-естетичної, етнокультурної або концептуальної.

Питання репрезентації географічного об'єкту вимагають подальших досліджень. З одного боку, це визначається тенденцією візуалізації науки, пов'язаної з розвитком комп'ютерних технологій. З іншого боку, репрезентаційна проблематика, відображаючи процеси гуманізації науки, актуалізує зв'язок географії з мистецтвом.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке «репрезентація географічного об'єкту» ?
2. Перерахуйте типи і форми репрезентацій культурного ландшафту.
3. Наведіть приклади зорової і тактильної репрезентації культурного ландшафту.
4. Чим слухова репрезентація культурного ландшафту відрізняється від мовної ?
5. Проаналізуйте головні стратегії репрезентації культурного ландшафту.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Створіть відбірку цитат з творів українських письменників (І.С. Нечуй-Левицький, М.М. Коцюбинський, В.М. Леонтович, Л. Українка, М. Вовчок, П. Мирний, М.П. Старицький, Т.Г. Шевченко, І. Франко), які б розкривали мовну форму репрезентації етнокультурного ландшафту України.
2. Підготуйте реферат на одну з тем: «Етнокультурні ландшафти у роботах європейських та українських живописців», «Музичний образ культурних ландшафтів України».

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ У ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ Й РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРАХ

Серед підходів у дослідженні етнокультурних ландшафтів, що розрізняються за рівнем охоплення, виділяються цивілізаційний (глобальний), регіональний і локальний рівні. Разом з тим на кожному рівні проявляється своєрідність культурно-ландшафтних (ширше – культурно-географічних) досліджень. Наприклад, якщо у фізико-географічних дослідженнях граничною глобальною одиницею є географічна оболонка, то в цьому випадку такою є цивілізація, яка може займати відносно невелику територію.

Просторові підходи в етнокультурно-ландшафтних дослідженнях. Крім того, виділяються комплексні (наскрізні) підходи, що охоплюють всі рівні досліджень, – ареальний, басейновий, ідентифікаційний і адміністративно-територіальний підходи. Одна з основних методологічних проблем – проблема співвідношення фізико-географічного, адміністративного й етнокультурного просторів у культурно-ландшафтних дослідженнях. Інакше кажучи, який фактор (природний, управлінський або власне культурний) є ведучим у відокремленні культурного ландшафту, у проведенні його меж?

Ареальний підхід застосовується в гуманітарних дослідженнях, особливо в лінгвістичному картографуванні. Цей підхід опирається на уявлення про різноманіття традиційної народної культури, включаючи її територіальне різноманіття. Його методологічними основами є єдина програма польових обстежень і метод картографування. При цьому картографуванню надається винятково велике значення. На думку етнолінгвіста М.І. Толстого карта може бути тією єдиною основою, що дозволить співвіднести дані різних дисциплін і здобути істотну інформацію вже не з особливостей досліджуваних явищ, а з того, як вони структурують територію. Виявлення й картографування на основі матеріалів польових обстежень явищ матеріальної й духовної культури нерідко дозволяли виявляти територіальні культурні комплекси – реальні культурні ландшафти. Результатом застосування цього підходу був Поліський етнолінгвістичний атлас, створений під керівництвом М.І. Толстого.

Басейновий підхід орієнтує на врахування тісного зв'язку культури, особливо традиційної, з природою. Для регіонів, де ріка відігравала величезну роль в освоєнні території, цей підхід має особливе значення. У сучасній ситуації у зв'язку з розвитком автомобільного, залізничного транспорту роль ріки знизилася, але на більшості територій сучасної України вододільні простори як і раніше мало населені й тим самої виступають природною межею між регіональними басейновими етноспільнотами.

Польові гуманітарні науки, незалежно від профілю (фольклористичні, етнографічні, етномузикознавчі, діалектологічні), виділяють і досліджують басейнові регіональні й локальні спільноти. Це означає принципову можливість виділення й районування традиційних культурних ландшафтів на

основі басейнового підходу.

В основі *ідентифікаційного підходу* до класифікації й районування культурних ландшафтів є фундаментальне уявлення про ієрархії систем.

Сутність цього підходу полягає в співвідношенні реальної спільноти (сучасної або історичної, етнічної або територіальної, регіональної або локальної) з певним культурним ландшафтом. З позицій етнокультурного ландшафтознавства сучасний культурний ландшафт без етноспільноти є нонсенсом. Тим самим в основу дослідження культурних ландшафтів, незалежно від їх розмірності й ієрархічного рівня, покладена *ознака спільноти*, етнічної або неетнічної.

Суть ідентифікаційного підходу полягає у виявленні й локалізації територіальних ідентичностей. Проблематика етнічної й регіональної ідентифікації давно привертає увагу географів. Етнос у процесі свого розвитку постійно співвідносить себе з сусідніми народами, регіональними й місцевими етноспільнотами.

Адміністративно-територіальний підхід враховує облік системи адміністративно-територіального поділу у зв'язку з системою територіальних ідентичностей, включаючи історичні зміни адміністративно-територіального поділу й розгляд «рухів» адміністративних центрів і кордонів. Про можливості співвіднесення меж культурних ландшафтів з адміністративно-територіальними кордонами писав Ю. Г. Симонов.

Найстійкіші ті ідентичності й відповідні до них культурні ландшафти, в яких адміністративний чинник співвідноситься з культурними чинниками. У випадку тривалої невідповідності культурних меж і адміністративних кордонів згодом можуть виникнути нові територіальні спільноти й відповідні до них нові культурні ландшафти.

Модульний принцип. Введення модульного принципу при класифікації й районуванні культурних ландшафтів визначається культурною своєрідністю й самобутністю регіонів. Крім того, не можна не враховувати різні дослідницькі школи, стилі й навіть «смак» дослідника.

Кожний культурний регіон Землі має свою унікальну історію, включаючи й географічну історію; людські спільноти, у процесі історичного розвитку освоювали регіон, сформували його неповторну просторову організацію й ієрархію – систему адміністративних і духовних центрів, свою культурну провінцію й периферію, особливий характер його меж. Це означає, що у процесі класифікаційних структур можуть бути виділені додаткові рівні й додаткові критерії, які відображають культурну своєрідність регіону. Модульний принцип дозволяє використання системи «плаваючих» ознак при культурно-географічних класифікаціях.

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ У ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИМІРІ

До попередників етнокультурно-ландшафтних розробок відносяться історичні й культурологічні дослідження, пов'язані з культурно-цивілізаційним поділом Землі на глобальному рівні – роботи М.Я. Данилевського, А. Тойнбі,

Л.М. Гумільова тощо. При цьому, у кожному випадку базовий таксон розрізняється: для М.Я. Данилевського – культурно-історичний тип, А. Тойнбі виділяє цивілізації, а для Л.М. Гумільова найбільшим таксоном етнічної ієрархії є суперетнос. Відповідно виділяють й різну кількість етнокультурно-географічних глобальних таксонів Землі.

М.Я. Данилевський створив цивілізаційно-типологічну концепцію історії. Він виділив 12 культурно-історичних типів, кожний з яких має зрозумілу просторову локалізацію: єгипетський, китайський, асирійсько-вавілоно-фінікійський, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, арабський, германо-романський (або європейський), мексиканський і перуанський. Крім того, він виділяє слов'янський тип, що перебуває в стадії становлення. Методологія дослідження кожного з виділених типів будується на чотирьох засадах: релігійній, культурній (наукова, художня, технічна культура), політичній, суспільно-економічній.

Дотримуючись принципів М.Я. Данилевського, англійський історик А. Тойнбі, який досліджував цивілізації Землі в їхньому історичному розвитку, виділяв 37 цивілізацій, включаючи «живі» і вже не існуючі. Найважливіший критерій для виділення цивілізацій – система віросповідання («сакральна вертикаль»), що задає базову систему цінностей і норми поведінки. Використовуючи різні засади для їхньої типології, автор виділяє розквітлі, нерозвинені й застигли, незалежні й цивілізації-супутники тощо. А. Тойнбі переконливо демонструє генетичні зв'язки, здавалося б, різних і конфронтуючих цивілізацій. До таких, наприклад, відносяться православна християнська, західна й ісламська, що мають у своїй основі сірійську й еллінську цивілізації [102].

Розробка В.П. Семенова-Тян-Шанського про культурні світи може бути корисна для ієрархічних побудов культурно-географічних систем: *«Отже, ми маємо найменшою одиницею згущення населення на Землі – житло. Наступною одиницею є колектив жител, тобто населений пункт. Колектив населених пунктів формує державу. Колектив держав утворить культурний світ, що представляє вищу одиницю згущення населення на планеті»* [97]. При цьому автор додатково виділив поняття культурного вогнища, тобто місця зародження культурного світу, його праатьківщини. Випереджаючи сучасні уявлення, В.П. Семенов-Тян-Шанський вводить поняття етнокультурної межі як зони активних взаємодій між культурними світами.

Серед сучасних глобалістичних досліджень виділяється робота С. Хантінгтона. Для нього, як і для А. Тойнбі, в основі цивілізації лежить релігія. На його думку, росіяни не стануть естонцями, а азербайджанці – вірменами; можна бути напіварабом, напівфранцузом і навіть одночасно громадянином двох країн, але неможливо бути напівкатоликом або напівмусульманином. Він виділяє 8 цивілізацій: західну, слов'яно-православну, ісламську, індуїстську, конфуціанську, японську, латиноамериканську і потенційну африканську.

Найбільший інтерес представляють глобалістичні розробки, у яких враховується роль географічних чинників, – історика А. Тойнбі, географів В.П. Семенова-Тян-Шанського й Л.М. Гумільова, етнографів М.Г. Левіна,

М.М. Чебоксарова.

В.П. Семенов-Тянь-Шанський звертає увагу на *природну зональність* розташування глобальних культурних одиниць, за його термінологією – *культурних світів*. На початку ХХ сторіччя він виділяє на Землі 4 культурних світи: «1) *первісний тропічний світ чорної й американської раси й такий же первісний крайній полярний світ жовтої раси*, 2) *спинений, уламковий світ древніх азіатських культур жовтої й частково білої раси й давньо-американської культури в помірному й теплом поясах Землі*, 3) *перехідний, середній, за виразом В.І. Ламанського, повільно прогресуючий світ білої раси – східний греко-слов'янський у помірному поясі й 4) діяльний, передовий, західний світ білої раси в помірному й теплом поясах – романо-германський, що робить найсильніший вплив на всі інші світи» [97, с. 219].*

Автор підкреслює сприятливість помірного й теплого, або, у сучасній термінології, субтропічного географічного поясу для розвитку цивілізацій, демонструючи на карті співвідношення просторового розташування імперій Євразії і її теплових поясів (рис. 10).

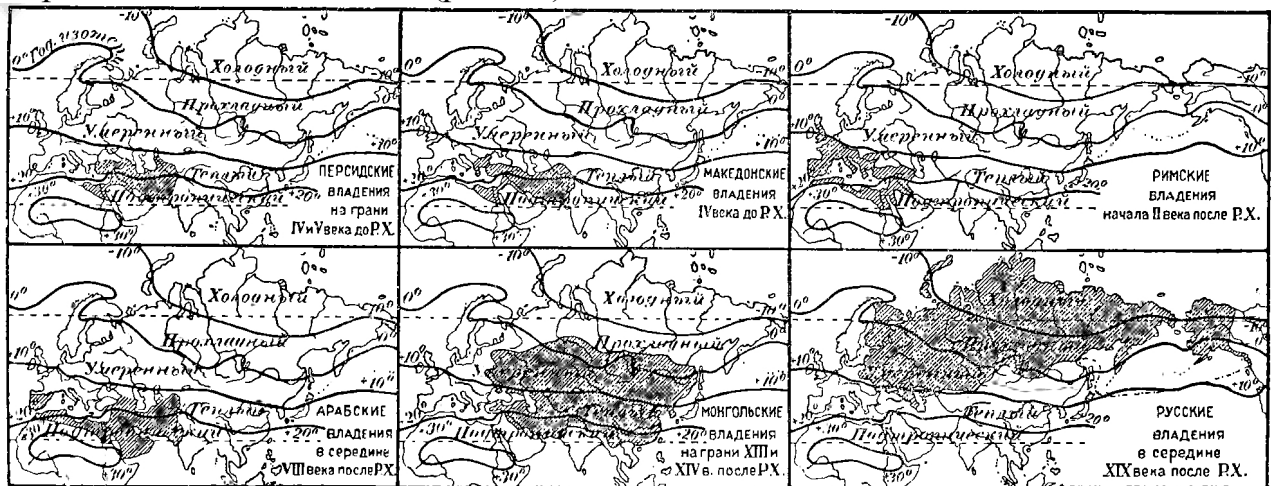

Рис. 10 Співвідношення державних володінь і теплових поясів Євразії [97]

Л.М. Гумільов у якості найбільшого етнічного утворення виділив суперетнос («мозаїчну цілісність»), під яким він розумів етнічну систему, що складається з декількох етносів, які виникли одночасно в одному *ландшафтному регіоні* [26], під впливом геофізичних чинників (рис. 11). Він виділяв мусульманський світ, західний світ (християнський світ), китайський суперетноси і інші. Спираючись на розроблене ним уявлення про вікову динаміку етнічних систем, автор розглядає суперетнос як один зі станів розвитку етносу, що охоплює приблизно 200-300 років.

«Пронизана» географією глобалістична етнографічна концепція господарсько-культурного типу й історико-культурної області, розроблена М.Г. Левіним і М.М. Чебоксаровим [59]. Під господарсько-культурним типом розуміють сформовані комплекси господарства й культур, типові для народів, різних за походженням, але існуючих у подібних природно-географічних і соціально-економічних умовах, які знаходяться приблизно на однаковому рівні. Концепція господарсько-культурних типів, що співставляє матеріально-господарські особливості традиційних культур з *природно-зональними*

умовами, по суті, є концепцією природно-господарських типів.

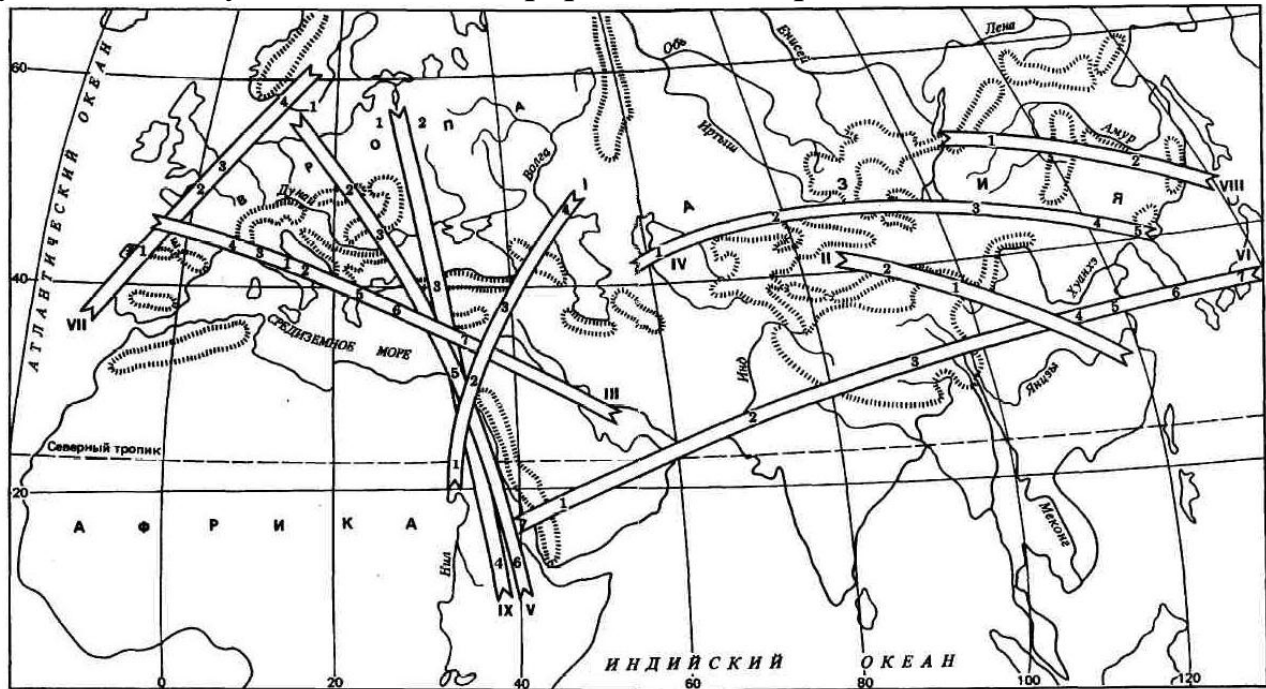

Рис. 11 Вісі зон пасіонарних поштовхів Євразії

У концепції виділяють 3 головні групи господарсько-культурних типів: типи з переважною роллю полювання, збирання й примітивного рибальства, типи мотичного (ручного) землеробства й тваринництва й типи плужного (орного) землеробства. Загалом, розподіл господарсько-культурних типів у глобальному аспекті підкоряється закону географічної зональності й за характером розподілу й за набором типів, характерних для певних природних зон і материків. У сучасних умовах господарсько-культурні типи трансформуються в зональні культурно-побутові комплекси й, тим самим, продовжують впливати на культурну розмаїтість людства.

Історико-культурні області (ІКО) охоплюють групи народів певної території різного походження, але зв'язані між собою спільністю історичних доль, тривалістю сусідства й спілкування.

Якщо через концепцію ГКТ розкривається культурна диференціація людства, пов'язана з неоднорідністю фізико-географічних умов на земній поверхні, то концепція ІКО відбиває культурну диференціацію людства, яка виникає в результаті взаємодії між окремими народами.

Народ може входити тільки до однієї ІКО, але іноді – у дві й більше ГКТ. Наприклад, усе чукчі включаються в Північно-Східну ІКО, але в їхньому складі існують дві групи – берегові чукчі (входять у ГКТ осілих морських мисливців Субарктики, характерний також для ескімосів і берегових коряків) і тундрові чукчі (представляють ГКТ кочових оленярів тундри, до яких також відносяться тундрові коряки, ненці тощо).

Концепція господарсько-культурного типу й історико-культурної області дозволяє методологічно точно розділяти самотню (природну, етнічну) і запозичену (міжрегіональну, інтернаціональну) грані будь-якої земної культури і багато в чому випередила свій час.

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ

Серед робіт з культурно-ландшафтної тематики виділяється регіональна класифікація культурних ландшафтів Росії Ю.А. Веденіна [56]. Значний теоретичний і методичний інтерес представляють регіональні культурно-ландшафтні класифікації Калузької, Тверської області, Північно-Заходу Росії, типологія традиційних культурних ландшафтів Східного Сибіру [86], вивчення етнокультурних ландшафтів Поділля [13]. Однією з «перших ластівок» у класифікаційних побудовах етнокультурного ландшафтознавства була робота руського дослідника Р.Ф. Туровського [105].

Цікаві розробки в рамках цієї теми здійснили етнолінгвісти (роботи А. С. Герда, С.М. Толстой), які в процесі міждисциплінарних досліджень традиційних слов'янських культур вийшли на питання просторової репрезентації регіональних культурних традицій. У цьому зв'язку були розроблені поняття історико-культурної зони й етнокультурного діалекту.

Історико-культурна зона як регіональний етнокультурний ландшафт (за О.С. Гердом). Етнолінгвістика близька до етнокультурного ландшафтознавства за прагненням комплексного підходу до об'єкту досліджень. Під історико-культурною зоною розуміють ареальну єдність, що виділяється за даними археології, етнографії, антропології, мовознавства, історії, геології, палеогеографії, географії й інших дисциплін. Незважаючи на нечітке визначення, сильні сторони в концепції історико-культурної зони (ІКЗ) полягають у спробі виділити вікові просторово стійкі стани культурних систем, у прагненні зв'язати природні й історичні процеси на певній території.

Як приклади історико-культурних зон наводяться Дніпро-Двінська ІКЗ, Приладозька ІКЗ, Ярославсько-Костромське Поволжя. Звертається увага на вікову стійкість меж ІКЗ, не зважаючи на зміну етнічних субстратів.

Надетнічна, або демогенетична, історико-культурна зона складається з певних тимчасових етноісторичних шарів – історико-культурних типів, кожний з яких пов'язаний з культурним внеском певного етносу. У сутності кожний історико-культурний тип є віковим станом регіонального культурного ландшафту. Наприклад, Дніпро-Двінська ІКЗ за останнє тисячоріччя змінила 9 стадій-станів: балтійську, балто-слов'янську (кривичську), східнослов'янську, середньодніпровську, північноруську-кривичську, північно-білоруську, польсько-білоруську-литовську, західно-російську й білоруську.

Поняття етнокультурного ландшафту регіональної розмірності співвідноситься з поняттям історико-культурної зони. Відмінності полягають у різних акцентах: в етнолінгвістиці при виділенні історико-культурних зон важливий принцип історичності. В етнокультурному ландшафтознавстві при дослідженні вікових змін ландшафтів важливим є принцип актуалізму, сутність якого полягає в абсолютизації останнього часового стану етнокультурного ландшафту й у розгляді всіх інших його станів з позиції сучасності.

Етнокультурний ландшафт завжди задається через просторові відносини

з іншими ландшафтами, що для історико-культурної зони не обов'язково. Можна стверджувати, що історико-культурна зона – це регіональний культурний ландшафт, розглянутий з позиції історичної географії.

Останнім часом спостерігається тенденція взаємного зближення концепції етнокультурного ландшафту й концепції історико-культурної зони. У полеміці зійшлися етнолінгвіст О.С. Герд і ландшафтознавець Г.А. Ісаченко. О.С. Герд зазначає: «...на наших очах з кожним днем всі чіткіше пробивається до життя новий міждисциплінарний напрям, предметом якого є ландшафт як такий» [74]; далі: «Навряд чи хто буде заперечувати, що ландшафт — це, зазвичай, предмет географії. У той же час нове ландшафтознавство повинне знайти своє місце з історичною географією, краєзнавством, регіональними дослідженнями в області різних наук, з одного боку, і географією – з іншого. Але, у свою чергу, повинна бути обкреслена якась загальна стратегічна ідея, що зацікавить і істориків, і філологів, і антропологів» [74]. Г.А. Ісаченко пропонує в якості загальної стратегічної ідеї, що поєднує регіонально орієнтовані дослідження різних наук, концепцію культурного ландшафту – напряму з чітко вираженою міждисциплінарною складовою.

Історико-ландшафтне районування (за А.Г. Манаковим). Останнім часом спостерігається посилення етнокультурно-ландшафтного компоненту у працях з історико-географічної таксономії й районування. У працях інтерес представляє огляд спеціальних гуманітарних напрямів з районування (етнографічних, діалектологічних, топонімічних), розроблена система таксономії, спроба пошуку зональних і азональних критеріїв для таксонів різних ієрархічних рівнів. Зокрема, пропонується така схема: історико-етнографічна область – історико-етнографічна підобласть – історико-культурна провінція – історико-культурна земля – місцевість. Крім того, додатково пропонується можливість виділення історичних країв (під впливом політичного чинника) [63].

Сам термін «історико-ландшафтне районування» А.Г. Манаковим не використовується; в автора ці розробки називаються по-різному: культурне або історико-культурне районування, що не можна визнати вдалим. Як об'єкт районування розглядається історико-культурний район.

Класифікація культурних ландшафтів (за Р.Ф. Туровським). У теоретичних засадах дослідження є уявлення про культурні простори, що дозволяє «втягувати» різні культурні аспекти (етнографічний, діалектологічний), і традиційна в соціально-економічній географії схема «центр – периферія». Сам автор називає свою розробку таксономією. Виходячи з характеру дослідження, вона відноситься до комплексної класифікації, що враховує всі рівні культурних ландшафтів – від глобального до локального. Загалом виділяється вісім ієрархічних рівнів культурних ландшафтів: культурний світ, область, країна, край, земля, місцевість, громада, об'єкт (табл. 3). У праці автор основну увагу приділяє регіональному рівню.

Перший, найвищий, ієрархічний рівень формує культурний світ, що відповідає цивілізації А. Тойнбі. Як і у британського історика, основним

критерієм виділення культурного світу є релігійне вчення, що задає загальну систему цінностей, наприклад, Православний світ, Ісламський світ. Цивілізація є наднаціональним утворенням, що включає в себе численні етноси. У політико-географічному плані цивілізаціям відповідають імперії – Римська, Візантійська, Російська тощо.

Таблиця 3

Класифікація культурних ландшафтів [105]

Таксономічні рівні	Етноспільнота, що відповідає рівню	Приклади	Природний аналог
Культурний світ	Цивілізація, культура	Суперетнос	Природна зона
Область (проміжний тип)	Група етносів	Група субетносів у рамках суперетносу	
Країна	Етнос	Субетнічна група суперетносу	Ландшафтна країна
Край (проміжний тип)	Субетнічна група складно влаштованого етносу		Провінція
Земля	Субетнічна, діалектна група	Велике місто	Ландшафт, ландшафтний район
Місцевість	Місто, група сіл	Великий комплекс культурних об'єктів, історичний центр великого міста	Місцевість
Громада	Комплекс культурних об'єктів, село, міський квартал	Великий монастир, велика дворянська садиба	Урочище
Об'єкт	Окремий об'єкт культури й природи – храм, палац, музей		Фація

Назва другого, проміжного, рівня – область, невдала; у територіальному плані область сприймається «менше», ніж країна, що у класифікації Р.Ф. Туровського займає третій рівень ієрархії. Крім того, позначається методологічна невизначеність, «закладена» автором: країна й земля розуміються територіально, а область і край – типологічно.

Країні (третій рівень), що розглядається як етнокультурна одиниця, а не держава, відповідає певна етнічна спільнота зі своєю системою цінностей. У складно влаштованих країнах, які відрізняються значною природною різноманітністю, складною історією, територіальною диференціацією культури, додатково виділяють краї.

Базовою одиницею культурно-ландшафтного районування, на думку Р.Ф. Туровського, є земля, або культурний ландшафт у вузькому розумінні слова. У фізико-географічному ландшафтознавстві йому відповідає ландшафт, або ландшафтний район. Це компактна територія в межах країни, що

характеризується подібністю культурних і натуральних ландшафтних ознак.

Земля, або власне культурний ландшафт, також може бути розділена. У класифікаційних розробках нижніх рівнів авторів, на наш погляд, змінює відчуття міри або, можливо, досвід природного ландшафтознавства ним сприйнятий буквально, некритично. Відповідно до морфологічних одиниць на шостому рівні натурального ландшафту він виділяє місцевість, яка відповідає фізико-географічній місцевості, на сьомому рівні – громада (?) і на восьмому рівні – об'єкт (?). Навіть первинний аналіз показує, що в автора відбувся поняттєво-термінологічний збій: громада явно випадає з ряду областей – країна – край. А виділення об'єкту як дрібної одиниці культурно-ландшафтного районування свідчить про серйозні методологічні прорахунки, нерозуміння необ'єктної, середовищної сутності культурного ландшафту.

Класифікація й районування культурних ландшафтів Росії (за Ю.А. Веденіним). Ю.А. Веденін розпочав спробу етнокультурно-ландшафтного районування Росії з позиції тематики культурної спадщини. Як справедливо зауважує автор, сама тематика спадщини вимагає ландшафтного (цілісного) підходу до її рішення. При цьому декларується важливий принцип – необхідність використання не одного, а системи чинників.

Такий підхід реалізується у процесі етнокультурно-ландшафтного районування Росії. На першому етапі районування й, відповідно, на першому рівні районування використовується етнічний, історичний критерій (історія формування культурного простору) і власне критерій спадщини. У результаті були виділені моноетнічні й поліетнічні області Росії (табл. 4).

Таблиця 4

Культурно-ландшафтне районування Росії [56]

Культурно-ландшафтні області	Культурно-ландшафтні райони
I. Російська Європа	1. Російська Північ. 2. Новгородсько-Псковська земля. 3. Санкт-Петербург. 4. Центральні Російські землі. 5. Російське Чорнозем'я. 6. Російське Передкавказзя. 7. Російські степові Поволжсько-Приуральські землі. 8. Російський промисловий Урал.
II. Російська Азія	9. Російський Західний Сибір. 10. Російський Східний Сибір. 11. Російський Далекий Схід.
III. Багатонаціональна Поволжсько-Уральська область	12. Комі. 13. Удмуртія. 14. Татарстан. 15. Башкирія. 16. Мордовія. 17. Чувашія. 18. Марій-Ел.
IV. Багатонаціональний Північний Кавказ	19. Дагестан. 20. Калмикія. 21. Чечня (Ічкерія). 22. Інгусетія. 23. Осетія. 24. Кабарда. 25. Черкесія. 26. Балкарія. 27. Карачай. 28. Адигея.
V. Багатонаціональна Північна Євразія	29. Північні Приуральсько-Таймирські землі. 30. Евенкія. 31. Якутія. 32. Чукотка. 33. Коряксько-Камчатські землі.
VI. Багатонаціональний Південний Сибір	34. Алтай. 35. Хакасія. 36. Тува. 37. Бурятія.
VII. Карельська область	38. Карелія.

На другому етапі районування (для виділення культурно-ландшафтних районів у моноетнічних руських областях) використано такі критерії, як час освоєння, роль в історії формування Руської держави, місце у світовій і національній культурі [56].

В Україні проблеми «етноекоекологічного», «історико-культурного», «етнокультурного» районування наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіч аналізували С.П. Романчук [89, 90], Н.Г. Осадча [73], В.П. Круль [53, 54], Я. І. Жупанський [38] тощо. Зокрема, В.П. Круль [54] виділяє низку таксонів історико-географічного краєзнавства³: а) суцільна українська етнічна територія (СУЕТ); б) історико-географічна зона (ІГЗ); в) історико-географічний край (ІГК); г) історико-етнографічна область (ІГО); д) історико-географічна земля (ІГЗ); найменшою ланкою є поселення (місто, містечко, село, хутір). У цій класифікації досить чітко простежується поняття культурного ландшафту різної розмірності як етнокультурного регіону. В. П. Круль територію сучасного (адміністративного) Поділля відносить до різних ІГЗ: Західної України та Південно-Західної України, де за критерії взято політико-адміністративні та історичні чинники етногенезу, одночасно виокремивши дві частини генетично споріднених ландшафтів Поділля. С. П. Романчук виділяє етногеоекологічні структури, де територію Поділля віднесено до Західного (південно-західного) регіону [90].

Базовою структурою етнокультурного регіону є **етнокультурний ландшафт**, який можна поділити на місцевості. Вони є ділянками гомогенного культурного простору, де місцевості формуються за критерієм центрально-периферійного типу. До перших відносять *вузли* – селитебні ландшафти (села, містечка, міста), які є центрами інноваційної етнокультури. До других – *околиці*, периферійні частини етнокультурного ландшафту, які знаходяться під безпосереднім культурним впливом вузлових центрів. Решта ландшафтів представлені *лакунами*. Поділля розглядається як єдиний регіон (у межах територіально-адміністративного поділу), етнокультурних регіонів необхідно виділити два: Галичина (Західне Поділля) та власне Поділля, де сформувались відповідні етнокультурні геоекотони.

У полікультурних регіонах представлені етноси нерівноцінні за своєю роллю у формуванні культурних ландшафтів. Необхідно виділити домінуючу (з місцевими корінням або привнесеною), інші корінні (нацменшини), міську, реліктову, згаслу. Корінна культура не завжди домінує. Полікультурні регіони характеризуються етнічною й релігійною мозаїкою, наявністю етносів присутніх у сусідніх регіонах і країнах, разом з тим – наявністю регіональної самосвідомості, що у ряді випадків переважає над етнічною.

Дискусійність деяких результатів районування пов'язана, ймовірно, зі складністю об'єкту районування й орієнтацією на питання спадщини, у яких важливу роль відіграє історичний аспект.

Уявлення про етнокультурні регіони як культурний феномен є досить

³ Основою українського краєзнавства є територія, український етнічний простір, який складається з менших ієрархічних таксонів.

перспективним для розвитку постнекласичних підходів щодо трактування регіональних структур. Результатом досліджень може бути отримання моделі-образу унікального, у певній мірі самоорганізованого, але разом з тим, динамічного простору, що направлено змінюється – *етнокультурного регіону*.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які типи просторових підходів у культурно-ландшафтних дослідженнях можна виділити? Чим ареальний підхід відрізняється від басейнового?
2. Які культурно-історичні типи виділив М. Я. Данилевський?
3. Охарактеризуйте особливості ландшафтного підходу до вивчення культурних «світів» у працях В.П. Семенова-Тян-Шанського та Л. М. Гумільова.
4. Що таке «історико-культурна зона»?
5. Проаналізуйте історико-ландшафтне районування А.Г. Манакова.
6. Які таксономічні рівні культурних ландшафтів виділяє Р.Ф. Туровський?
7. Вкажіть особливості класифікації та районування культурних ландшафтів Ю.А. Веденіна.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Напишіть реферат на одну з обраної теми:
 - «Етногеографічні аспекти праць Л.М. Гумільова»;
 - «Етнокультурний ландшафт як регіон»;
 - «Розвиток історико-географічного краєзнавства в Україні».

СІЛЬСЬКІ Й МІСТЕЧКОВІ ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ

Співвідношення міських, містечкових і сільських етнокультурних ландшафтів, їх взаємодія, взаємовплив є цікавою проблемою. Особливість української ситуації полягає у значній швидкості процесу створення й освоєння міських ландшафтів: селянська країна менш, ніж за 100 років стала країною міст. Одним з наслідків цього швидкого історичного процесу – велика кількість сіл (сільські етнокультурні ландшафти), які можна вважати протоміськими ландшафтами.

XX сторіччя викликало до життя новий у порівнянні з міським – мегаполісний тип культурного ландшафту. Одним з перших його описав В.П. Семенов-Тянь-Шанський. Представляє інтерес його образна характеристика центру мегаполісу з гігантськими будинками-хмарочосами: *«Враження від цієї крайності – або нудне, або нервове, подібне до того, яке спричиняє неспокійна юрба»* [97, с. 52]. У цей час глобалізаційні процеси реалізуються у швидкому розвитку мегаполісів, що захоплюють величезні території, у яких ландшафти центрів мегаполісів чергуються з ландшафтами масової (типової) забудови, а котеджні ландшафти «нових українців» з тимчасовими поселеннями люмпенізованих і декласованих соціальних шарів.

Таким чином, за поселенською основою в Україні можна виділити сільські, містечкові етнокультурні та міські й мегаполісні антропогенні ландшафти.

МІСЬКИЙ АНТРОПОГЕННИЙ ЛАНДШАФТ

Місто своєю динамічністю, щільністю культурного простору, інтенсивністю процесів, включеністю в історичні контексти завжди привертало увагу дослідників. І.М. Гревс характеризував міста у пізнанні історико-культурного минулого країни як *«...лабораторії і спадкоємці культури, хранителі культури, і вищі показники цивілізованості. У них відбувається згущення культурних процесів, насичення їх результатів... Місто – центр одночасного культурного тяжіння і випромінювання, найяскравіше і наглядне мірило рівня культури, а історія міста – прекрасний путівник її руху...»* [Гревс, 1921, с. 21, за 61]. Тому, збереження історичної спадщини містечок, розвитку їх етнокультурного середовища мають важливу роль у їх дослідженні.

Сприйняття населенням свого місцеперебування включає функціональні особливості: забезпеченість роботою, житлом і етнологічні механізми проживання саме в цьому ландшафті, також задоволення естетичних потреб – все це складається у визначене відношення до етнокультурних ландшафтів міст. Для більшості людей рішення тут оселитися найменше пов'язано з прагненням взяти участь у культурогенезі. Селитебні ландшафтні комплекси мають здатність формувати шар «культурогенезу», і навіть надавати йому

особливих якостей, що дозволяють відрізнити його від аналогічного шару, який виник в інших класах ландшафтів.

Ідеї ландшафту, комплексний підхід до міста ще на початку ХХ століття були висловлені М.П. Анциферовим.

Містознавство М.П. Анциферова. Містознавство як комплексний напрям міждисциплінарних досліджень міста склались у процесі екскурсійно-ознайомлювальних поїздок груп ентузіастів-істориків історичними містами Італії. Вчителем М.П. Анциферова був відомий історик, академік І.М. Гревс, який сприяв формуванню цілісного підходу до міста: «... треба... зрозуміти місто, не тільки описати його, як гарну плоть, але відчувти, як глибоку, живу душу, зрозуміти місто...» [Гревс, 1921, с. 21, за 61]. Тим самим, ще І. М. Гревсом ставилася проблема розуміння міста. Надзадача містознавчого дослідження – виявити, зрозуміти Genius loci, дух місця, сутність міста. Виконання цієї задачі веде не тільки до сакралізації міста, але задає йому нові траєкторії розвитку.

М.П. Анциферов розробив свій методичний підхід комплексного – ландшафтного – дослідження міста. Але формування такого підходу значний вплив зробили представники руської антропогеографії – Л.С. Берг, В. П. Семенов-Тян-Шанський. Автор широко використовував ландшафтну термінологію. Йому належить термін «історико-культурний ландшафт», а також і нині актуальні терміни «міський пейзаж», «міське урочище». Останній він використав стосовно до цілісних архітектурно-планувальних частин міста.

Підхід М.П. Анциферова містить у собі польові й дослідницькі компоненти [2]:

1. Панорамний огляд міста разом з «природною основою» його околиць.
2. Відвідування й «переживання» міста, що важливо для формування «історико-топографічного» почуття.
3. Опис сучасного культурного ландшафту, насамперед планування й розташування міських пам'яток і співвідношення опису з історичними даними.
4. Дослідження місцевих культурних традицій («пережитків» за М. П. Анциферовим).
5. Аналіз топонімії, що автор називав мовою міста.

Повноцінний містознавчий підхід був реалізований у дослідженнях ландшафту Петербурга, що знайшло своє відбиття у книгах «Душа Петербургу», «Петербург Пушкіна», «Петербург Достоевського».

Сприйняття міста К. Лінча. Книга американського архітектора К. Лінча «Образ міста», написана в 1960 році, здійснила значний вплив на розуміння й дослідження міського ландшафту в середині ХХ сторіччя [60]. Ключовим моментом у підході автора з'явилось візуальне сприйняття міста, його візуальний образ. Звідси – орієнтація на «читаність» міста, на візуальні елементи, що виявляють емпірично видимі місця.

У результаті К. Лінч розробив методику опису міста, що складається з 5 візуальних елементів: 1) виявлення шляхів – трас переміщення людей у місті; 2) виявлення внутріміських границь; 3) визначення основних міських районів;

4) виявлення найважливіших орієнтирів місця; 5) визначення міських вузлів – вокзалів, перехресть.

Серед теоретичних прорахунків представленого підходу – орієнтація на «видимі» елементи міста, неврахування міського символічного простору. Серед методичних проблем – «нечіткість» уявлень про деякі візуальні елементи, наприклад, міські вузли й орієнтири можуть збігатися.

Надалі ця методика була спрощена й ще більш формалізована американським географом Д. Пококом. Методика будується на виявленні в місті трьох основних типів просторових елементів – точкових, наприклад, пам'ятників, лінійних і площинних.

Образно-географічні підходи до міста. Розвиток гуманітарної географії, розробка теорії географічного образу, «обкатування» теоретичних положень при проведенні країнознавчих, регіональних і локальних гуманітарно-географічних досліджень дозволило вийти на нові – образно-географічні – підходи в дослідженнях міста [39].

Під гуманітарно-географічним образом міста розуміють систему впорядкованих взаємозалежних уявлень про простір і просторові структури міста.

Методика проведення подібних образно-географічних досліджень припускає:

- передпольовий збір матеріалу про образи досліджуваного міста,
- виявлення основних потенційних образних вузлів,
- створення текстового опису міста, включаючи виявлення контекстів,
- побудова попередньої «образної карти» міста.

У рамках даного підходу велике значення надається польовим дослідженням. При їхньому проведенні виявляються знакові місця міста, складається міський лексикон (15-20 слів, що характеризує досліджувану територію), деталізуються й уточнюються результати передпольового аналізу. У результаті складається «образно-географічна карта» міста, що є полем образних географічних характеристик міста з виділеними ключовими – домінантними – характеристиками.

Одним зі значимих науково-методологічних результатів образно-географічних досліджень міста з'явився метод культурно-ландшафтного профілювання, розроблений Н.Ю. Замятіною, де профілюванню підлягають не тільки візуальні, але й «невидимі» символічні елементи міського ландшафту [55]. У цьому виражається спадковість досліджень міського ландшафту, зв'язок нових розробок з класичними містознавчими пошуками М. П. Анциферова.

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ МІСТЕЧКА

Містечко, з погляду історичної географії та історичного ландшафтознавства, сприймається як об'єкт довкілля, в якому відбуваються процеси формування містечкових селитебних ландшафтів на основі геологічної будови, рельєфу, клімату, ґрунту, флори і фауни і нарешті

етнокультурологічних особливостей місцевого населення.

Історичними категоріями поселень Поділля є місто, село та *містечко*. Містечко та село – відмінні поселенські структури. Це різні системи самоорганізації етноспільнот, а конфігурації містечкового (міського) та сільського способів життя в усіх стратах мали більше відмінностей, ніж спільних рис [9]. Для містечкової субкультури характерний потяг до інновацій, для сільської – перевага традицій. Хоча у старих містах та містечках забудова зберігала риси сільських поселенських структур.

Містечка Поділля – результат еволюції середньовічної урбанізації та її специфіки. У характері ландшафтно-структури подільських містечок відбилися етнографічні особливості урбанізованої території. Про етнологічні особливості містечок регіону Е. Реклю пише: *«Городъ Проскуровъ, окруженный высокими холмами, лежит среди болотистой равнины...тамъ же находятся поселения поляковъ, известныхъ подъ общимъ именемъ «мазуровъ». Хмельникъ окруженъ действительно полями хмеля, а ниже въ долине Буга лежитъ богатая Винница, и еврейскій Брацлавъ – некогда главный городъ большой польской провинціи»* [87, с. 844-845]. Містечка є результатом внутрішньої колонізації регіону, розширення та укріплення феодалного ладу на регіональному і локальному рівнях: *«Польсько-жидівське місто, з його никлим житєм, пародією торгівлі й промислу, - на місці колишнього інтенсивного міського життя руських часів – було одним з найбільш характеристичних дарів «культурної місії» Польщі на Русі»* [25, с. 261].

У ландшафтно-культурологічному підході під «містечком» розуміють селитебний ландшафт, з поквартальною забудовою і вираженим етнокультурним (моно- або полі-) ядром, яке є носієм місцевої культури.

До сучасних великих міст застосування терміну «містечко» неприпустиме. Необхідно вживати – урболандшафт, міський селитебний ландшафт. О.П. Ковальов [48] розглядає місто як штучний ландшафт, у якому формується урбоетнос, що й сталося з подільським містечком у другій половині ХХ сторіччя, яке втратило свою неповторну мультикультурність та мультиетнічність.

Ландшафтна структура містечок

Вивчення ландшафтно-структури міст та містечок має практичне значення. Д.С. Ліхачов вказує на важливість місцевості, де формується місто, виділяючи її головні складові: *«...його геологія, рельєф і зрошення, клімат і ґрунт, флора і фауна, природні багатства, і нарешті, світ людини, антропологія і особливо етнографія населення»* [61, с. 184]. При вивченні структури та динаміки селитебних ландшафтів необхідно враховувати етнокультурну складову, особливо в містечках.

У типологічних класифікаціях початку ХХ сторіччя (Х. Йехт) [117] мале місто (містечко) ототожнюється з аграрним типом господарювання. Воно є самостійним поселенням з малим радіусом активності. Визначення

«аграрний», «селянський» як синонім неповноцінної міської структури вживається у літературі до сьогодні.

Топографічне розташування містечок XIV-XVI сторіч було результатом їх розташування у рельєфі по відношенню до природних водойм, лісових масивів та було результатом попереднього господарського освоєння регіону.

Ландшафтна структура містечок регіону пов'язана з аграрною домінантою (особливості природних умов, сприятливих для формування сільськогосподарських ландшафтів), а також потребами місцевого розвитку. Більшість містечок майже не змінювались у ландшафтній структурі, залишаючись сільським селитебним ландшафтом [23]. Іноді населений пункт, досягнувши правової та економічної зрілості, здобував право на міське самоуправління (Немирів, Хмільник), або ж залишився у статусі села. Наприклад, на початку XIX сторіччя досить великим промисловим центром Поділля стає містечко Хмільник. У ньому було 38 ринкових будинків, 42 крамниці, 23 шинки, 38 млинів на р. Південний Буг, 28 млинів на ставах. Навколо Хмільника виникли поташі, скляні підприємства [100, с. 65]. Відбувалися і зворотні процеси, коли містечка XVI сторіччя, наприклад Кременець, не маючи сировинної бази для розвитку промисловості, залишався невеликим торговельним містечком. У Галичині у XIX сторіччі було 164 містечка [3, с. 49]. Ця частина населених пунктів упродовж сторіч виконувала функцію зв'язку між розкиданими на величезній території селами-поставщиками сировини і сільськогосподарських продуктів з крупними промисловими центрами.

Сільські риси містечок – не тільки українське явище. Так звані сільські міста зустрічаються по всій Східній Європі: у Польщі, Словаччині, угорському Альфельді, Болгарії. Поява містечок пов'язана з доволі рівномірним розподілом сільських селитебних ландшафтів і незначною кількістю міських. У Західній Європі відстань між містами була 20-30 км, інколи – 10-15 км, що дозволяло селянам за добу пройти цю відстань до міста й назад. На Поділлі цей показник вищий і був не менше 30-40 км, а врахувавши погану якість доріг перехід до міста міг бути декілька днів (до створення мережі залізних доріг у XIX сторіччі), ускладнюючи зв'язки міста та села [14].

Дефіцит міст разом з якостями клімату і свободою промислів призвів до поширення у сільській місцевості несільських занять, до виконання інколи неформальних, а інколи офіційних функцій міста. Це було однією з передумов формування етнокультурних ландшафтів містечок регіону.

Врахувавши переважання аграрної продукції у регіоні, цілком закономірним є необхідність її збуту. У типовій структурі містечка виділяються: *«ратуша, торгові ряди, окремі лавки, заїзди, житлові будинки, промислові будівлі, а потім, звичайно – культові – костьольи, синагоги, церкви, каплиці, нарешті, іноді фортеця, що має захищати все містечко»* [49, с. 193].

Центральним елементом у структурі містечок Подільської губернії була чотирикутна ринкова площа, на якій проводились ярмарки, з великою будівлею торгових рядів (додаток А5, А6); у Східній Галичині обов'язковим

був будинок магістрату, який зводився на зразок ратуші на торговій площі; *«навколо площі тісне каре з будинків, що чільними вузькими боками повернені до площі»* [49, с. 193]. Частину ратуш збудовано за принципом заїзду, з широким проїздом через всю будівлю (Озаринці), іноді поєднували з торговельними рядами (Заславль).

Але містечка не були лише аграрними. Вони були аграрно-ремісничими. Ця спеціалізація пов'язана з виробництвом продуктів та одягу: м'ясники, шевці, кравці, пекарі, пивовари, городники. Саме за цими фахами у середньовіччі формувались цехи, які у ландшафтній структурі містечка виражались у появі торговельних та ремісничих кварталів навколо ринкової площі: винокурні, ковбасні, столярні, чинбарні.

У зв'язку з переважанням землеробства у регіоні для містечок характерна фабрично-заводська промисловість (поляки, євреї, росіяни), зайнята переробкою продуктів землеробства. У містечках ХІХ сторіччя, де значна частина селян не мала своїх угідь (Славута, Тульчин, Жмеринка), вони працювали на фабриках.

Містечко входило до господарської структури округи як центр локального обміну, де формувались чітко структуровані етнокультурні ландшафти: формування сільськогосподарських ландшафтів та сільських селитебних ландшафтів залежало від українських селян та литовських (польських) магнатів, містечкову структуру формували євреї (центр містечка), українці (периферія). У формуванні структури центру та периферії містечок регіону видно впливи різних етнокультур: на заході регіону – містечко імітує німецькі зразки, пристосовуючи їх до своїх потреб і зменшуючи їх розміри; на сході – на ландшафтну структуру вплинула українська культура: *«Характерной особенностью здешних населенных пунктовъ (Козятин – авт.) являются белья хаты малороссовъ, по типу своей постройки совершенно отличныя отъ избъ крестьянь-великороссовъ»* [40, с. 145]. Передмістя містечок, заселені переважно українцями, формувались завдяки приєднанню хуторів, слобід та сіл.

У ХVІ сторіччі, у містечках-фортецях (Брацлав, Сатанів, Тереховля, Кременець) культурні ландшафти формувались з натуральних ландшафтів, які мали захисну функцію (висока гора, меандр річкового русла); белігеративні ландшафти, – переважно польської генези (магнатський або державний замок). Під замками, у вигляді окремих секторів йшла забудова містечка. Внутрішня частина такого містечка представлена ринковою площею, від якої розходились вулиці (радіально-кільцева структура). З кожного рогу ринку розташовані по дві вулиці, а від них відходили другорядні вулички. Назви вулиць були від етносів, які на них мешкали. Торівлею займались: євреї, вірмени, турки, німці, поляки, українці. Структура зумовлена системою міських укріплень з воротами та сакральними ландшафтами у центрі. Зовні від белігеративних ландшафтів – розташовані селитебні ландшафти неукріпленого передмістя. Ця частина містечка мала вільну забудову. Важливим елементом у структурі культурного ландшафту містечка ХVІ сторіччя є будинки садибного типу.

Інколи зовнішня частина містечка складалась з кам'яних мурів або

земляних валів, які підсилювались сакральними ландшафтами (оборонні церкви, костели, синагоги). Внутрішнє коло формували сакральні оборонні споруди. Сакральні оборонні споруди розташовували на підвищених місцях, що посилювало оборонну функцію містечка-фортеці. Руйнування значної частини містечок-фортець відбулось під час захоплення регіону Туреччиною.

У периферійній частині містечка поселялись переважно жителі навколишніх сіл (українці, поляки), тому й ландшафтна структура була максимально наближена до сільських селитебних ландшафтів: *«По мере приближенія къ городу (Ямпіль – авт.) картина несколько изменяется – огромныя плантаціи сменяются меньшими нивами, вспаханнныи кое-какъ и засеянными по большей части кукурузою и житомъ. Это начинаются участки ямпольскихъ крестьянъ, живущихъ на окраинахъ города»* [65, с. 642]. Містечко Ямпіль приурочене до долини ріки Дністер, що вплинуло на його ландшафтну структуру: витягнутий уздовж схилу долини, і як зазначає автор – нагадує гарне містечко Південно-Західного краю. Автор детально характеризує типову ландшафтну структуру кінця ХІХ сторіччя: *«Сперва потянулись по обе стороны улицы опрятныя крестьянскія хаты, окруженныя тернистыми садами и огородами и составляющія предместья, затемъ идутъ разноцветные домики ямпольскихъ мещанъ, желтые, зеленые, голубые, по большей части въ три окна, съ ярко окрашенными дверями и ставнями; за ними следуютъ помещенія уездныхъ правительственныхъ учреждений, жилища местныхъ чиновниковъ, более обширныя, но за то отличающіяся более казенною наружностью»* [65, с. 644-645]. Будівлі у передмістях містечок розташовувались хаотично. Вони зберігали типову структуру садиби, – коли будинок знаходився у глибині двору. У центральній частині містечка відстань між будинками була мінімальною (1-1,5 м). Значно більше місця відводилось для ратуші і культові споруди (синагоги, церкви, костели), які оточували загорожено: *«Посреди города расположенъ рынокъ, слишкомъ обширный для такого городка...на нем огромный корпусъ каменныхъ лавокъ, расположенныхъ въ виде двойного квадрата... Въ промежуткахъ между лавками расположился базаръ, также состоящій изъ двухъ частей, – одна почти исключительно занята фруктами и площадь...буквально запружена продуктами местного садоводства и огородничества, въ другой производится торговля всевозможными припасами. Рынокъ окруженъ въ несколько рядовъ еврейскими домами, изъ которыхъ каждый есть въ то же время и «заездъ», и лавка или винный погребъ... Эта часть города ничемъ не отличается отъ того, что мы привыкли видеть во всехъ подольскихъ городахъ и местечкахъ; дома стоятъ безъ дворовъ, безъ оградъ, безъ какихъ-бы то ни было хозяйственныхъ построекъ, просто въ рядъ, въ разстояніи одного-двухъ аршинъ другъ отъ друга, лишь-бы можно было пройти; затемъ идетъ узкій, грязный переулокъ, представляющій непроходимые пески или также непроходимое болото...за нимъ параллельно первому тянется другой и третій рядъ такихъ-же заездовъ, съ тою только разницею, что те, которые выходятъ на площадь и главную улицу, опрятнее на видъ, обширнее и вообще составляютъ аристократическій еврейскій кварталъ...»* [65, с. 644-645]. У цитаті вказані головні риси містечок

Поділля кінця XIX сторіччя: архітектурне планування, характерні особливості місцевих етносів. Магдебурзьке право регламентувало навіть кількість вікон у будинку по периметру центральної площі та прилеглих до неї вулиць. Звідси і виникла форма споруд, побудованих вузькою стороною до вулиці, що позначилось на ландшафтній структурі центральної частини містечка.

Серед особливостей ландшафтної структури містечок Подільської губернії є полярне розташування сакральних споруд: біля церков формувалася український квартал, костелів – польський, синагоги – єврейський. Для Галичини характерна дисперсна структура містечок, коли відсутні чітко виражені єврейські, польські та українські. Це помітно на карті Тернополя (1932 р.) (рис. 12), хоча загальні особливості залишаються мало зміненими: замок (1540 р.) – ринкова площа – магістрат – синагога – костьол, які формують історичний центр містечка [124, с. 306]. Тернопіль був столицею Галицького Поділля, поблизу якого розташовані великі колонії польських селян, проживаючих серед українського населення. Навіть у 30-х роках XX сторіччя однією з головних функцій містечка була торгівля.

У центральній частині Тернополя сформувалася специфічна архітектурно-планувальна забудова єврейського кварталу, характерна для більшості містечок Східної Галичини. Посередині головної осі, як правило, розташовувалася синагога. Головна вісь використовувала існуюче розпланування містечка та йшла паралельно до однієї із сторін ринку чи міських мурів, водойм, рідше до єврейського кладовища. Житлово-ремісничо-торгова забудова формувалася по паралельних та перпендикулярних, по відношенню до головної вулиці другорядних вулиць навколо синагоги та комплексу громадських споруд.

У Вінниці (рис. 13) на початку XX сторіччя збереглась мало змінена структура містечка з поквартальною забудовою. Біля Південного Бугу розташовувався єврейський штетл «Єрусалимка», через річку (що типово для євреїв) – єврейське кладовище. На захід від штетлу – костел, який зберігся і використовується за призначенням. Поруч біля Хлібної площі (базар) були розташовані польське та українське кладовища. Далі на захід – квартал «Слов'янська сторона», де судячи з назв вулиць (Сербська, Болгарська, Чеська, Богемська, Моравська, Хорватська) проживали різні етноси зі спільним слов'янським корінням. У сучасній Вінниці цей квартал має назву «Слов'янка». Подібна ландшафтна структура характерна і для містечка Брацлав.

Серед периферійних елементів містечка можна виділити «дворища» – спільне господарство селян. На Галичині і Поділлі переважали невеликі дворища – по 1-2 лани землі, по 2-3 хати, у яких жили окремі сім'ї, але мали спільне господарство. У ландшафтній структурі «дворище» було представлене садибою до 1 га земельних угідь. На її території були хати, сараї, стайні, комори, клуні, сад, город, іноді сінокіс. Кожне дворище було складним спільним господарством, у функціонуванні якого приймали участь декілька поколінь.

В окремих містечках (Меджибіж, Сатанів) церкви та синагоги виконували белігеративну функцію: нижній поверх використовували для молитов; на верхньому розташовували башти зі стрільницями.

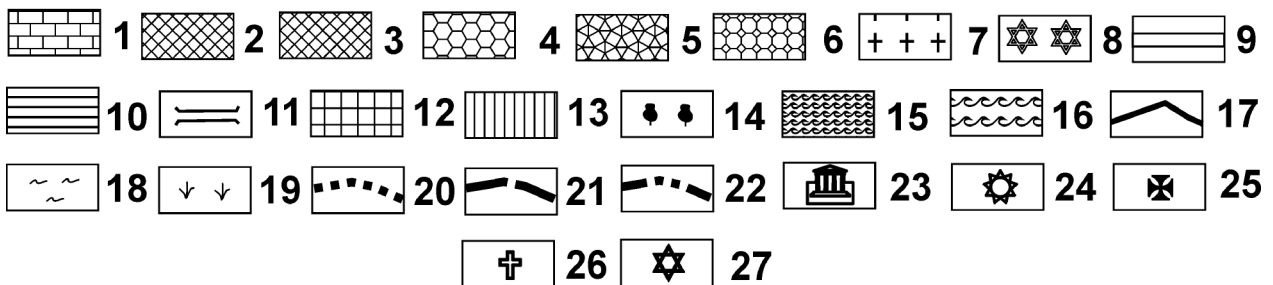
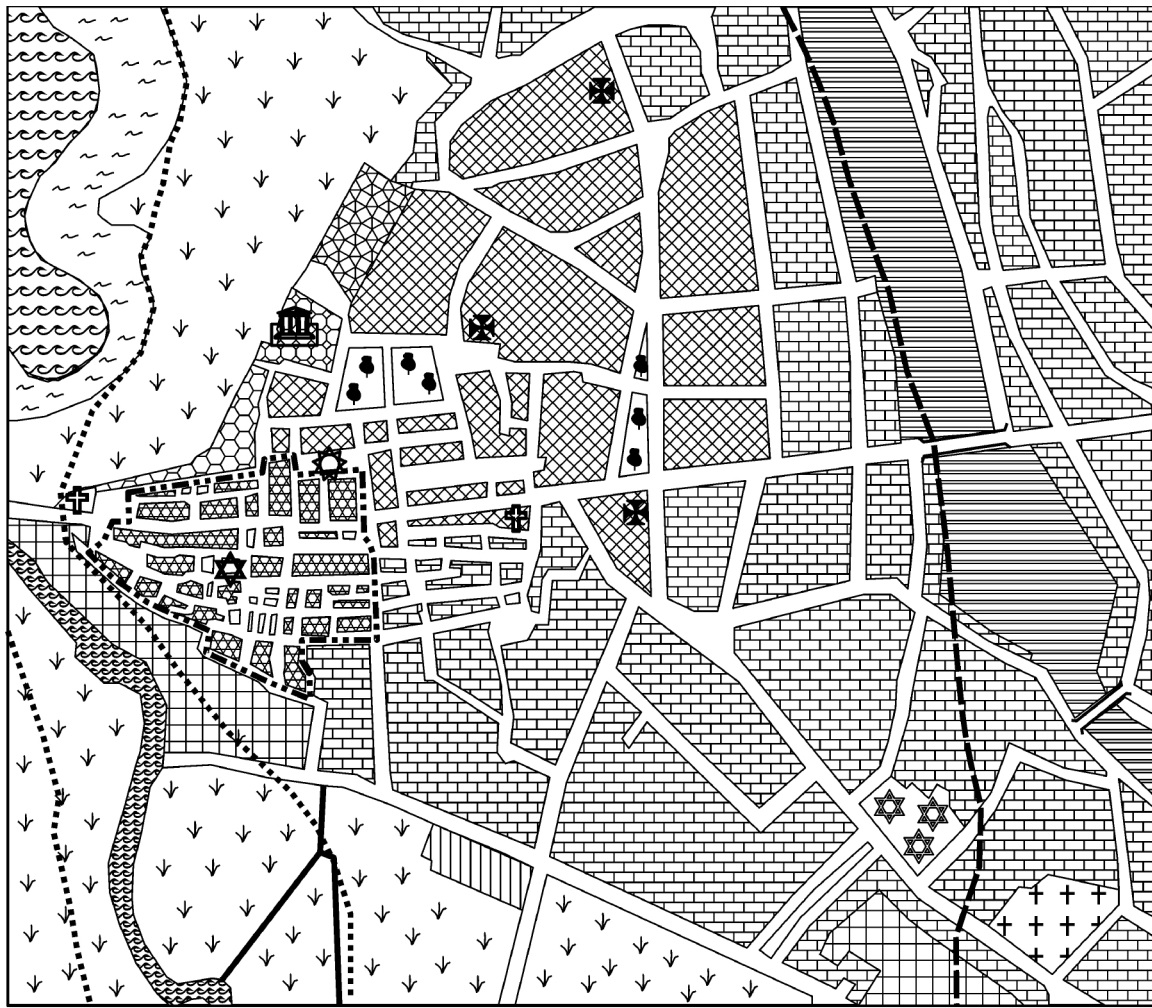

Рис. 12 Фрагмент картосхеми етнокультурних ландшафтів Тернополя

Етнокультурні селитебні ландшафти. *Схиловий та надзаплатно-терасовий типи.* Урочища: 1 – одноповерховий тип на пологому (3-4⁰) лесовому схилі (польські й українські квартали). *Надзаплатно-терасовий тип.* Урочище: 2 – малоповерховий тип на надзаплатній терасі (2-3⁰) (польські й українські квартали); 3 – малоповерховий тип на надзаплатній терасі (єврейський штетл); 4 – одноповерховий тип на надзаплатній терасі (український квартал Підзамче); 5 – малоповерховий тип на надзаплатній терасі (військові казарми, австрійський квартал Кошари).

Белігеративні ландшафти. *Надзаплатно-терасовий тип.* Урочище: 6 – фортифікаційні комплекси Нового замку.

Тафальні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 7 – католицьке кладовище. *Надзаплатно-терасовий тип.* Урочище: 8 – єврейське кладовище.

Дорожні ландшафти. *Схиловий та надзаплатно-терасовий типи.* *Ландшафтнотехногенні системи.* 9 – дороги, вкриті бруківкою; 10 – залізничнодорожні ландшафти; 11 – міст.

Сільськогосподарські ландшафти. *Надзаплатно-терасовий і заплатний типи.*

Урочища: 12 – терасові та заплавні поверхні з окультуреними чорноземами опідзоленими під городи і сади; 13 – площадка торговища худобою.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Надзаплавно-терасовий тип.* Урочище: 14 – міські парки. *Заплавно-руслний тип.* Урочища: 15 – русло річки Серет; 16 – Тернопільський став; 17 – канали; 18 – низька заболочена заплава; 19 – висока поверхня заплави, зайнята під сінокоси та випас худоби.

Межі: 20 – межа між заплавною та надзаплавно-терасовою місцевостями; 21 – межі між надзаплавно-терасовою та заплавною місцевостями; 22 – межа єврейського штетлу.

Інші позначки: 23 – палац Нового замку; 24 – ринкова площа; 25 – будівля костюлу; 26 – будівля православної церкви; 27 – будівля синагоги.

Характерним елементом етнокультурного ландшафту містечок був водяний млин. Будувався на річці або спеціальному обвідному каналі. Поблизу млина була гребля або гатка та невелика водойма. Податкові документи 1530 року свідчать, що млинарський промисел у Поділлі був найпоширенішим. Наприклад, у місті Кам'янці у 1672 році було чотири млини: руський, польський, вірменський і пороховий), а згодом – 5 (за іншими джерелами – 7).

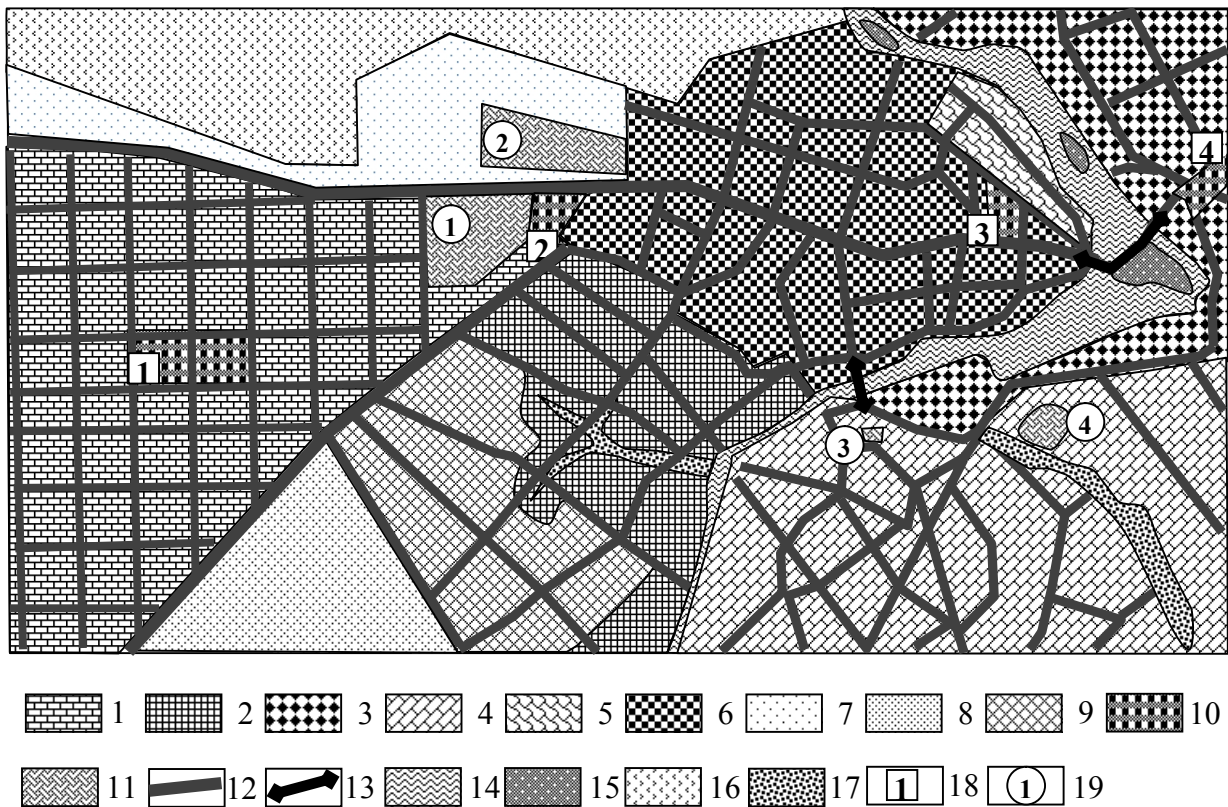

Рис. 13 Фрагмент картосхеми етнокультурних ландшафтів Вінниці (1915)

Етнокультурні селитебні ландшафти. *Схилний тип місцевості.* Урочища: 1 – малоповерховий тип на пологому (3-4⁰) лесовому схилі (*квартал Слов'янка*); 2 – малоповерховий тип на покатому (7-9⁰) лесовому схилі (*український квартал Садки*); 3 – малоповерховий тип на пологому (3-5⁰) лесовому схилі, заплаві та надзаплавних терасах (*квартал Замостя*); 4 – малоповерховий тип на пологому (7-10⁰) лесовому схилі (*український квартал Старе Місто*); 5 – малоповерховий тип на покатому (5-7⁰) схилі долини річки Південний Буг (*єврейський квартал Єрусалимка*).

Плакорний тип місцевості. Урочища: 6 – малоповерховий тип на плакорі (центр містечка); 7 – малоповерховий тип на плакорі (передмістя сільського типу); 8 – територія психіатричної лікарні на плакорі; 9 – малоповерховий тип на плакорі (український квартал Садки).

Ландшафтно-техногенні системи. 10 – ринкові площі.

Тафальні ландшафти. *Плакорний тип місцевості.* Урочища: 11 – кладовище.

Дорожні ландшафти. *Вододільний та схиловий типи.* *Ландшафтно-техногенні системи.* 12 – дороги, вкриті бруківкою; 13 – мости.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-руслівий тип.* Урочища: 14 – русло річки Південний Буг; 15 – острови.

Сільські селитебні ландшафти. *Схиловий та вододільний типи.* Урочища: 16 – землі села П'ятничани (володіння графа Грохольського).

Інші позначки. Урочища: 17 – балка у лесовидних суглинках, частково під селитебною малоповерховою забудовою. Інші: 18 – номер тафального урочища (1 – православне кладовище, 2 – римсько-католицьке кладовище, 3 – православне кладовище, 4 – єврейське кладовище); 19 – номер площі (назва: 1 – Руська, 2 – Хлібна, 3 – Казанська, 4 – Тюремна).

Наприкінці XIX сторіччя більшість млинів були у маєтках польських поміщиків або в оренді в євреїв, пізніше з'являлись всюди, де були відповідні сприятливі умови: Стара Ущиця – 2 млини, Дунаївці – 1, Муровані Курилівці – 3, Студениця – 4, Вінківці – 3, Заміхов – 2, Китайгород – 3, Кривчик – 5, Минківці – 2, Жванчик – 1, Сокилець – 5 [58], Бар – 4. Водяні млини починають втрачати своє значення у 70-х роках XX сторіччя з появою електродвигунів, а млинові ставки – спускають [32].

На межі XVIII – XIX сторіч у містечках починає формуватись регулярна забудова: прямі вулиці, широкі площі з казенними будівлями і палацами, торговими рядами, храмами (особливо російськими православними). Завдяки неповторній природі регіону, унікальному географічному розташуванню і тому, що православні храми будували етнічні українці, зовнішній вигляд містечок продовжував зберігатись. Поява міст на противагу містечкам призвела до втрати культурної ідентифікації українського етносу та генерування російських новацій у місцевій культурі.

А. Гетнер у 1909 році характеризував російські міста як недостатньо міські [22, с. 74]. У більшості містечок Поділля було багато сільського, не тільки генетично (за походженням з сіл), але й у зв'язку зі стійким переважанням сільських занять населення, типів будинків і садибної забудови. Після перетворення села у містечко (місто) його жителі за духом та родом занять залишились селянами. Будучи перехідною формою поселення, містечко могло трансформуватись у місто або стати селом.

Серед сакральних ландшафтів у містечках регіону домінували католицький костел або кляштор; синагога, хоча й була розташована у центральній частині містечка, але обов'язково, десь у закутку; православна церква розташована серед українських селитебних ландшафтів передмістя містечка. Сучасна структура ландшафтів після 20-30-х років XX сторіччя втратила характерні етнокультурні елементи, набувши уніфікованого вигляду «радянського» міста (рис. 14).

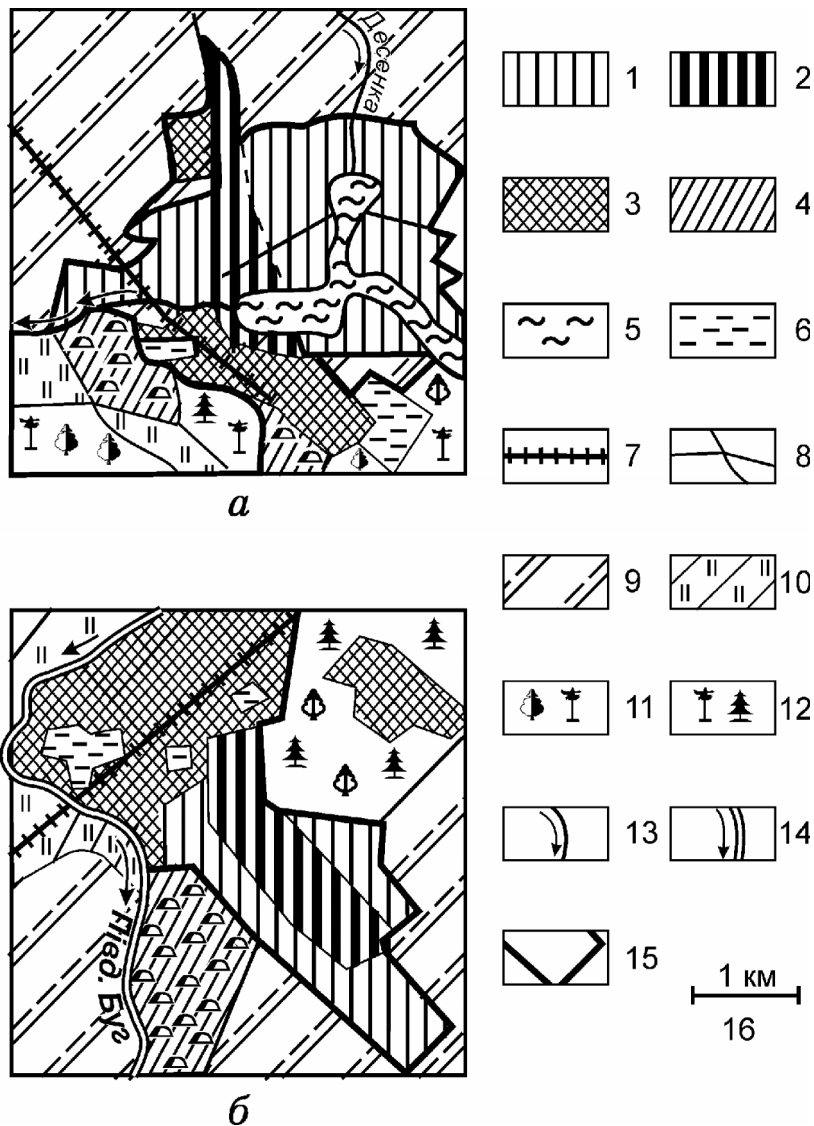

Рис. 14 Містечкові ландшафти приміської зони Вінниці [33]:
а – Турбова, б – Гнівани.

Селитебні: 1 – малоповерхові, 2 – багато – (3-5) поверхові, 3- селитебно-промислові; 4 – гірничо-промислові. **Водні антропогенні:** 5 – водосховища, 6 – відстійники. **Дорожні:** 7 – залізничні, 8 – шосейні. **Сільськогосподарські:** 9 – польові, 10 – лучно-пасовищні. **Лісові антропогенні насадження:** 11 – дубово-соснові, 12 – сосново-ялинові. **Інші позначки:** 13 – річка Десенка (напрямок течії), 14 – річка Південний Буг (напрямок течії), 15 – межі містечок, 16 – масштаб.

СІЛЬСЬКИЙ ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ

Незважаючи на активні процеси урбанізації, сільські культурні ландшафти відрізняє велика регіональна розмаїтість. У дослідженнях сільського етнокультурного ландшафту у порівнянні з містечковим простежується тісний зв'язок місцевої спільноти з територією, краще знання території, образне бачення простору.

Етнокультурний ландшафт, – натуральний ландшафт освоєний етносом. Поселенські й господарські системи, мова, духовна культура є атрибутикою етносів, але формуються в рамках можливостей, наданих натуральним

ландшафтом. Тому, натуральні ландшафти наповнюються певним етнокультурним змістом.

Важливо, що поняття «етнокультурний ландшафт» не обмежується матеріальними субстанціями, а має семантичний шар, який створюється етносами й фіксується у фольклорі й топоніміці. Формується ментальна та духовна прив'язаність до ґрунту: селянин копає і орає. Він лише видозмінює ландшафт, а не вибирає його ресурси. Дім селянина є символом осілості, «*він (селянин – авт.) сам – рослина: він глибоко пускає коріння у «власний» ґрунт*» [112, с. 92]. Головним досліджуваним типом етнокультурного ландшафту при цьому є сільський, оскільки він щонайкраще віддзеркалює етнічні аспекти взаємодії людини й ландшафтів.

Значну частину етнокультурних ландшафтів, як офіційно визнаних, так і «прихованих», становлять сільські. Серед офіційно визнаних вони займають до 55 % [56, с. 151]. Сільський ландшафт представлений у комбінації з іншими типами і може включати панські садиби, садиби, сільськогосподарські колонії, монастирські або інші сакральні території, садово-паркові комплекси. Зональні та регіональні відмінності до ведення сільського господарства проявляється в особливостях форм розселення, національних традиціях місцевого населення.

Етнолінгвістичний підхід. У дослідженнях традиційного сільського культурного ландшафту важливе місце займає етнолінгвістична школа М. І. Толстого. Підхід спирається на уявлення про різноманіття традиційної народної культури, включаючи її територіальне різноманіття, про нерозривність матеріальної й духовної культури.

У процесі досліджень російсько-українсько-білоруського Полісся, поряд з ідеєю цілісності культурної традиції було сформоване розуміння важливості просторового уявлення культурної традиції у формі карт і атласів. Тому методологічними підставами етнолінгвістичного підходу є єдина програма польових обстежень (спеціальне комплексне опитування) і метод картографування.

У своїх працях, М.І. Толстой використав термін «культурний ландшафт»: «...індустріалізація, колективізація, війна й експансія міської «напівкультури» неблаганно стирали багатий і барвистий культурний ландшафт слов'янського традиційного побуту, звичаїв і місцевої мови» [103].

Культурно-географічний підхід. Цей підхід опирається на компонентну модель культурного ландшафту [44]. Модель використовується для розробки методики польового обстеження села: кожному блоку моделі культурного ландшафту відповідає розділ методики. У результаті опитування складається з 6 основних розділів – село, місцева топонімія й ономастика, місцева спільнота, місцеве господарство, природа й духовна культура.

Наприклад, розділ «Село» передбачає збір відомостей про віхи усної історії села, особливості його просторової організації й планування. Розділ «Місцева топонімія й ономастика» орієнтує на дослідження назви й самоназви села, її жителів, включаючи прізвища й прізвиська, збір топонімічних даних, місцевих географічних термінів, запис топонімічних переказів про заснування

села. Розділ «Місцева спільнота» присвячений виявленню суспільної структури села, співвідношенню корінних й приїжджих; важливим для розуміння механізмів підтримки спільноти є традиційні сільські свята й інші суспільно значимі події; фіксуються екстремальні ситуації й типові механізми виходу з них. У розділі «Господарство» досліджується традиційне господарство села, підсобне й домашнє господарства, а також полювання, риболовля, збирання, традиційні промисли і їхній стан. Розділ «Природа» націлений на виявлення зв'язку села з природою, екологічністю традиційних технологій; представляють інтерес місцеві назви природних об'єктів (рослин, тварин, риб) і їхня інтерпретація, а також прикмети – на погоду, рибальство, полювання, на врожай. У розділі «Духовна культура» фіксується місцевий фольклор (частівки, прислів'я, прикмети). Важливе місце в розумінні місцевої культурної традиції займає конфесійна культура, виявляються й досліджуються сакральні місця (сільські й мікрорегіональні) і взаємини з ними, незвичайні випадки.

Результатом подібних польових досліджень є картосхеми сільського культурного ландшафту, топонімічні дані і дані місцевої географічної термінології, а також типів місць досліджуваних ландшафтів – селитебних, сакральних, сільськогосподарських, лісових, річкових, озерних і болотяних, дорожних. Усі ці дані є важливими елементами місцевої культурної спадщини.

Поняття «сільські етнокультурні ландшафти»

Необхідно розмежувати складові частини досліджуваного поняття.

По-перше, слово «етнокультурні» можна вживати при аналізі культурних ландшафтів, що характерно для регіону або субрегіону. Якщо здійснюється аналіз окремих культур (української, польської, російської), за доцільне вживати термін «культурний ландшафт» з вказівкою відповідного етносу (наприклад, український сільський культурний ландшафт).

По-друге, поняття «сільські етнокультурні ландшафти» включають до свого складу як сільські селитебні, так й інші класи антропогенних ландшафтів, які є периферією та ресурсною базою для селитебного ядра. У цій взаємодії можна простежити головні тенденції у колонізації регіону та особливості взаємодії ландшафту та етносу. Тим більше, сільські етнокультурні ландшафти є структуроформуючими у Поділлі і виражають тезу «етнокультурного ландшафту як регіону».

По-третє, терміни «село», «сільський» етимологічно можуть означати як поселення (селитебний ландшафт), так і аграрні території (сільськогосподарський ландшафт), що дозволяє їх вживати у термінологічному апараті як антропогенного, так і етнокультурного ландшафтознавства.

Для українців «село» завжди асоціювалось з «поселенням» взагалі. В «Етимологічному словнику української мови» «село» означає [селитва] «основа, фундамент», [селицьба] «селище, садиба, будинок», селище «поселення; місце, де було село», [селіне] «поселення, земля», сельбище

(застаріле) «поселення», [*заселище*] «заселене місце», [*оселища*] «садиба», *оселище* «місце поселення». У різних мовах варіанти «села» досить подібні: російська – *село*, білоруська – *сяло*, давньоруське – *село*, польська – *siolo*, чеське – *selo* «село; рілля», *sidlo* «місцеперебування», словацьке – *sedliak*, болгарське – *село*, македонська – *село*, старослов'янська – **СЕЛО** означало «населене місце, двори, будівлі»; у праслов'янській мові *sedlo*, пов'язане із **sedeti* «сидіти»; ця лексична основа змішалася з основою праслов'янської *selo* «рілля», спорідненого з литовським *sala* «острів», латинським *solum* – «грунт», давньверхньонімецькою *sal* «будинок, житло», лангобардським *sala* «двір, будинок» [36, с. 209-210].

В «Етимологічному словнику російської мови» «село» має два значення: 1) населене місце (*tentorium*; «*неселенное место, двори и жилые постройки*»); староросійське «селина» – місце, де розташоване житло); 2) поле, земля, ділянка землі з різними угіддями [114, с. 272-273]. У «Словнику української мови» Б.Д. Грінченка крім «села» згадується «сельбище» (місце поселення), «селище» (а) поселення, б) місце, де було село), «селитьба» (садиба) [99, с. 112-113].

В англомовній літературі вживається термін «rural» (англ. – сільський), який зазнавши змін і перетворившись у «руральний» прижився в українській та руській географіях. Руральний ландшафт (*countryside*⁴) у Європі та США трактують як не урбанізовану територію, з низькою щільністю населення, де частина регіону зайнята сільськогосподарськими угіддями. Руральні ландшафти є багатофункціональними, при одночасній підтримці ландшафту, його біорізноманіття, регуляторних, соціально-економічних і соціокультурних функцій.

Тому, термін «село» вказує не на поселенський, а галузевий характер функціонування сільського етнокультурного ландшафту. Підкреслюючи цю тезу, Д. Дяченко зазначає: «*На землі працюючи, хлібороб може жити лише на селі*» [35, с. 5]. Крім цього, з поняттям «землі», «ріллі» пов'язана самоідентифікація українського народу. Інколи «земля» набуває *сакрального* характеру і розглядається як один з матеріальних проявів Бога; прирівнюється до живої істоти (аналог Геї-Землі), за якою етнос має наглядати. Ступінь проникнення архаїчних і етнотрадиційних шарів, як найсакралізованіших складових сільського етнокультурного ландшафту визначають його цілісність та внутрішню гармонійність.

Розуміння «сільських етнокультурних ландшафтів» докорінно відрізняється від «сільських антропогенних ландшафтів», для яких характерна профанізація сакрального простору, з втратою етнокультурної складової. Сучасні сільські етнокультурні ландшафти проявляються у де сакралізації та переважанні профанної структури та позаетнічній уніфікації елементів традиційного етнокультурного ландшафту. Це особливо яскраво виражено у структурі сучасних сільських селитебних антропогенних

⁴ Дослівно – сільська місцевість

ландшафтів і відповідному типі природокористування.

В.К. Паучок для означення сільських етнокультурних ландшафтів вжив оригінальне поєднання термінології з антропогенного і етнокультурного ландшафтознавства: «антропогенний ландшафт селянського типу» [79]. Сільські культурні ландшафти у типологічному ряду розташовані найближче до натуральних: *«Село з його сумирними горбистими дахами, вечірнім димком, криницею, загорожами і тваринами повністю втрачається у ландшафті і у ньому потонає»* [112, с. 97].

Сільські етнокультурні ландшафти – ландшафтні комплекси, які включають сільські селитебні та сільськогосподарські ландшафти, де відображаються історично сформовані господарські, ландшафтні, естетичні пріоритети етносів, сакральні основи їх буття.

Назва «село» з'являється вже у «Руській правді», під яким розуміли *«ріллю, а потім вже рільниче поселення. Як поселення не укрілене, воно протиставлялось місту, хоча б останнє також займалось хліборобством»* [47, с. 202-203].

Є кілька підходів до визначення терміну «село»: 1) населений пункт, жителя якого зайняті в основному у сільському господарстві [95, с. 173]; 2) історичний тип крупних сільських поселень у дореволюційній Росії, де зазвичай була церква, крамничка; 3) у переносному сенсі – поняття близьке до сільської місцевості, але з акцентом на соціально-економічному, а не природно-географічному значенні [94, с. 273].

Крім «села», у контексті етнокультурного ландшафтознавства, цікавим буде виділення *«сільської місцевості»*, до якої відноситься всі території розташовані за межами міських селитебних ландшафтів, з натуральними та антропогенними ландшафтами і населеними пунктами (у т.ч. і сільськими селитебними) [96, с. 273].

Структура сільського етнокультурного ландшафту

Концепція просторової організації сільських етнокультурних ландшафтів пов'язана зі схемою культурного ландшафту Ю.О. Веденіна, концепцією просторової організації суспільства Р. Морилла, закону кілець Й. Тюнена, теорії центральних місць В. Кристаллера й А. Льюша. Така концепція використовується в етноархеології і дозволяють провести аналіз розподілу культурних ландшафтів, показуючи розподіл організованих матеріальних потоків різної якості. Для внутрірегіонального аналізу організації сільських етнокультурних ландшафтів можна використати модель «ізолюваної держави», запропонованої Й. Тюненом.

У цій моделі «ядром» є селитебний ландшафт, де у якості детермінуючого чинника культурного ландшафту була відстань між населеними пунктами. У модифікації А. Вебера підкреслювалась неоднорідність якостей ландшафту, перетворюючи модель в екологічну. У культурній антропології на чільне місце у

моделі вийшов чинник відстані, відповідно до якого інтенсивність освоєння прилягаючої до поселення території послаблюється з віддаленням від поселення і при досягненні певного радіусу стає економічно не вигідним. У середньому цей показник – 5-10 км.

Крім «ядра», потрібно виділити периферійну ресурсну зону сільського етнокультурного ландшафту. В.А. Шнірельман використовує термін «ресурсна зона поселення», межі якої окреслені радіусом одно- (поселення землеробів) або двогодинного (поселення мисливців) переходу від центру селитебного ландшафту. На основі такої моделі А.П. Томашевським [104] створено зонування ядер заселення у межиріччі Південного Бугу – Собу для доетничного страту (рис. 15, 16), з ресурсними зонами у 5 км, сформовані на основі моделі В. Кристаллера.

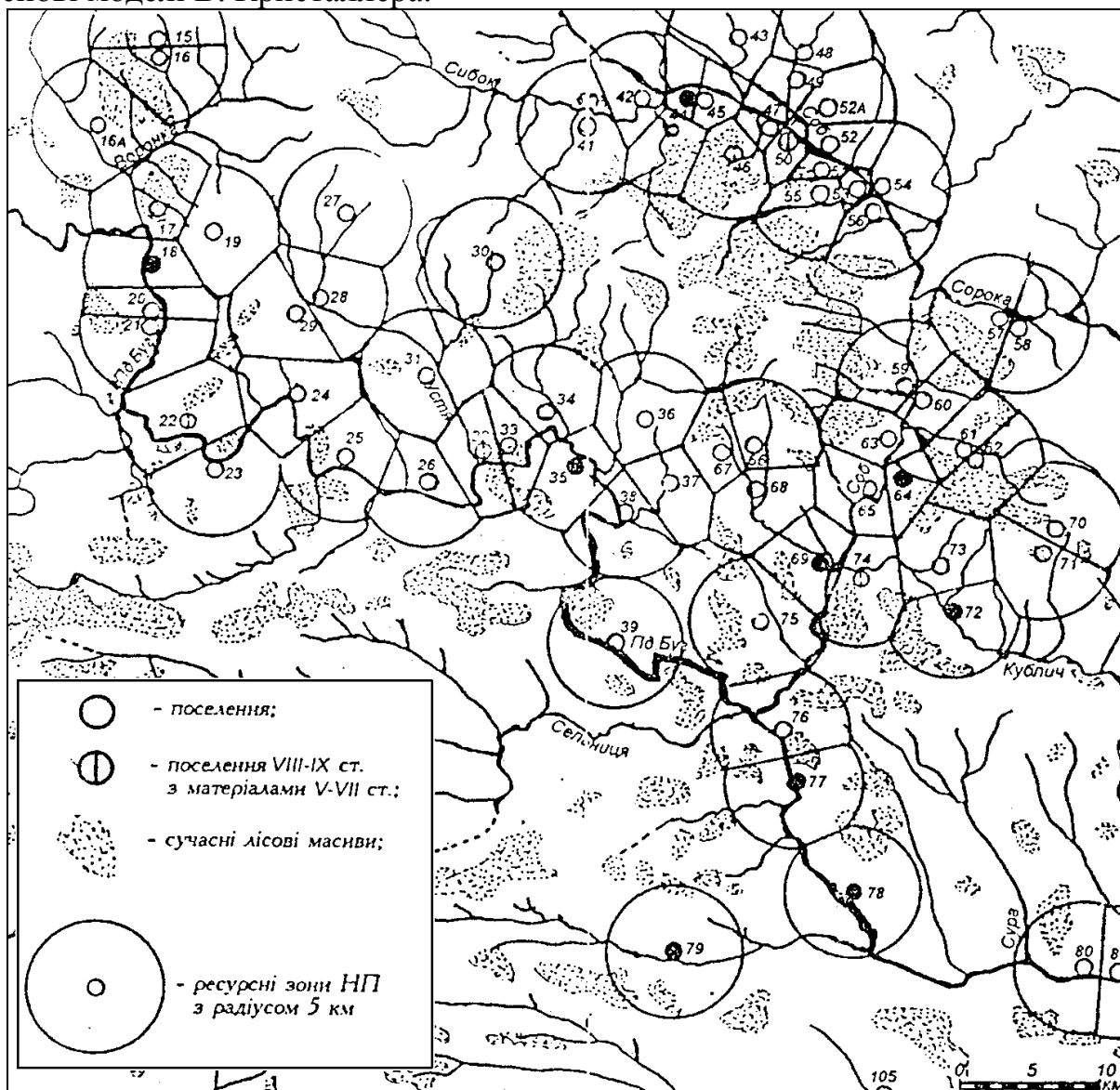

Рис. 15 Зонування ядра заселення V-VII сторіччя в межиріччі Південного Бугу – Собу [104]

Залежно від стратів, частина ресурсних зон перетинається та накладається. З'являються окремі сільські етнокультурні ландшафти або навпаки формуються «грона» з ядер та ресурсних зон. Подібну модель

використано у праці О.Є. Мальченка, який для белігеративного «ядра» (замку) побудував кільця Й. Тюнена з радіусом 10 км [62].

Сільські культурні ландшафти є сегментом простору регіону, де відбувається взаємодія ландшафту та етносу, перетворюючи регіон на фоновий етнокультурний ландшафт з включеннями інших типів етнокультурних ландшафтів. Загальний поділ на типологічні таксони здійснюється з використанням моноетнічного заповнення ландшафту та врахуванням відповідних стратів.

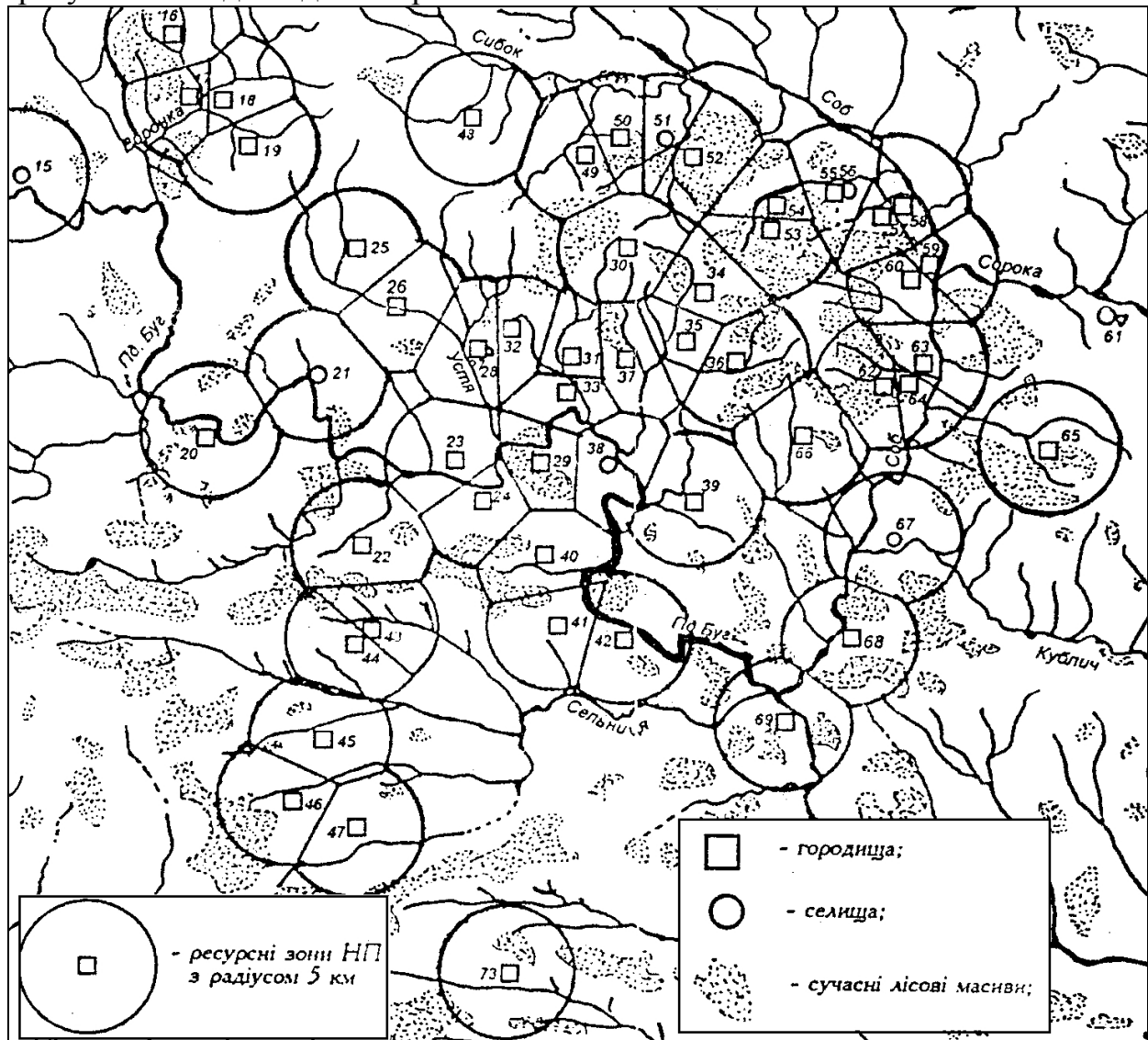

Рис. 16 Зонування ядра заселення X-XI сторіччя в межиріччі Південного Бугу – Собу [104]

Це дозволяє виділити підтипи: українські сільські ландшафти, польські сільські ландшафти, сільські ландшафти руських старообрядців, німецькі сільські ландшафти, єврейські сільські ландшафти. Решта етносів в етнокультурній спадщині регіону значного сліду не залишили, тому виділення цих підтипів можливе, але недоцільне. Кожний з підтипів характеризується специфічним типом природокористування та ландшафтною структурою, що розкрито у наступних підрозділах.

Українські сільські етнокультурні ландшафти

До структури сільських етнокультурних ландшафтів відносять ландшафтні комплекси, які мають відповідні ресурсні функції (сільськогосподарські, лісові) і забезпечують функціонування ядра – певного підтипу (виду) селитебного ландшафту. Просторова конфігурація таких ядер визначалась ступенем вивченості місцевими жителями локальних ресурсів, а відповідно – конкретними міграційними процесами та заселенням території, його тривалістю і напрямом. Як зазначає В.В. Нечитайло, українські хлібороби, на відміну від німецьких та російських колоністів, які привнесли у регіон нові общинні традиції, тривалий час залишались вірними подвірному землекористуванню [67].

В Україні історично склались три типи українських сільських культурних ландшафтів: село, присілок, хутір. Еволюційно, селитебний тип сільських культурних ландшафтів, сформувався як генетичний ланцюг: двір (дворище) – хутір – село. За характером забудови подільські села нагадують карпатські, що зумовлено горбистим рельєфом та різним рівнем розташування складових частин культурного ландшафту: верхня тераса – хата, нижня – господарські будівлі.

Двір був адміністративно-господарським центром феодалних маєтків у XIV-XV сторіччях. Двір (домівка) вживався як аналог терміну «Батьківщина» для корінного етносу. Синонімами «двору» були «обійстя», «садиба», «дім». Двір у Поділлі був відповідним проявом гетерогенності регіону, де сформувався універсальний ландшафтний комплекс, у складі якого був власний сад, город, квітник, дім тощо. Поселення росіянина, на відміну від українця, часто має екотонну структуру, інколи не маючи навіть огорожі. А вже двір – хутір – село були цілком автономною системою.

До складу двору входили: панський дім, житло для челяді, стайні, гумна, клуні, амбари тощо. Двір включав значну площу орних угідь розташованих серед лісів, по різних урочищах, островах, уздовж річок та озер. Особливо популярними були місця ловів та рибальства (у гирлах річок). Двори були не лише у селах, а й у містах. У Галичині замість терміну двір з XIV сторіччя вживали термін фільварок, взятий з Польщі, який до XVI сторіччя був пануючим для означення панських садиб зі значними площами ріллі.

Кордони між дворами не були визначені. У лісах, між сусідами за межу вважали місце, «де зіткнуться топори» [41, с. 84], що значить, де з обох сторін зустрінуться лісоруби.

Сільське господарство двору включало землеробство, скотарство, полювання, бджільництво, рибальство. Землеробство було найрозвинутіше у Галичині, з переважанням парової системи (трипілля). Для випасу худоби використовували будь-які сільськогосподарські ландшафти, а зиму вона перебувала у лісах. Бджільництво було двох видів: а) некультивоване, коли бортники «підлазили» мед у дуплах дерев у лісі; б) культивоване – на пасіках. Рибу ловили не лише в річках і озерах, а й у ставках, які спеціально гатили на невеликих річках. На річках встановлювали водяні млини.

Ядром сільської громади було *дворище*, яке об'єднувало 5-11 «димів» (дворів). Дворища називали за іменами засновників. Культурний ландшафт дворища включав поля, сіножаті, ліси, ставки тощо. Площа дворищ – 1-9 волок орних угідь. Кілька дворищ формували *село*.

Хутір є також традиційним підтипом українських сільських культурних ландшафтів. Переважно – це одновірне поселення. Частина хуторів виникла у процесі мирної колонізації. Їх утворенню сприяли природні умови: родючий ґрунт, високий рівень сільськогосподарської культури, тяжіння українців до праці на власній землі. Садиба селянина розташовувалась на його польовій землі, об'єднуючи селитебний та сільськогосподарські ландшафти. Для хуторського підтипу культурних ландшафтів характерна децентралізація населення та переорієнтація на сферу виробництва.

Сьогодні, хутір є самостійним сільським поселенням, у якому проживає сім'я або декілька селянських сімей, зайняті у сільськогосподарському виробництві.

Формування підтипу *села* відбувалось шляхом об'єднання та розростання груп дворів (5-10 господарств). Сільські поселення у письмових джерелах згадуються вже у XI-XIII сторіччях під назвами «селище», «погост», «село». Термін «селище» використовували у розумінні не лише поселення, а й у якості поля, орних угідь. Під «погостом» розуміли поселення, який був центром округів.

В етнокультурному розумінні українське село мало морфологічні відмінності від сільських селитебних ландшафтів інших етносів: *«Українське село зараз на перший погляд відрізняє від польського чи московського. Воно все розкинене на краєвидно гарнім місці. Хати так і сховані серед зелених садків та плеканих квітників. Польський ні московський мужик не має цієї любови до цвіту та деревини. Зосібна Москаль прямо ненавидить деревини. Необгороджені хати так і стоять одна коло другої рядами вздовж болотяної вулиці. Вже тут бачимо культурну вищість Українця над його сусідами. Українець бажає гарного – він замаює своє село деревиною, завітчує цвітами»* [91, с. 70].

Максимальна концентрація українських сільських культурних ландшафтів – поблизу річок (рис. 17), значно менша – на вододілах (рис. 18). Це пояснюється тим, що у долинних ландшафтних комплексах можна знайти зручні орні угіддя, вільні від лісу, з родючими алювіальними ґрунтами; тут поширені заливні луки, багаті на трав'янисту рослинність, необхідну для відгодівлі худоби; також річки були важливим транспортним шляхом у ранні періоди формування сільських культурних ландшафтів регіону. Значна кількість поселень формувались поблизу гирла дрібних приток або на протилежному боці головного річища. Таке розташування зумовлено збільшенням ширини річкової долини при місці впадіння приток, що у свою чергу збільшувало площу родючих орних угідь на алювіальних терасах, які формувались відкладами з приток. Також формувались поселення, розташовані на мисах, до яких з «тильної» сторони примикали значні площі надзаплавних терас, зручних для розорювання.

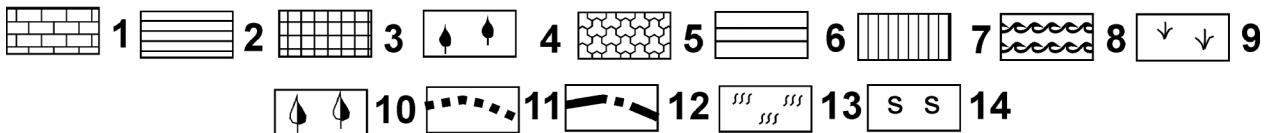
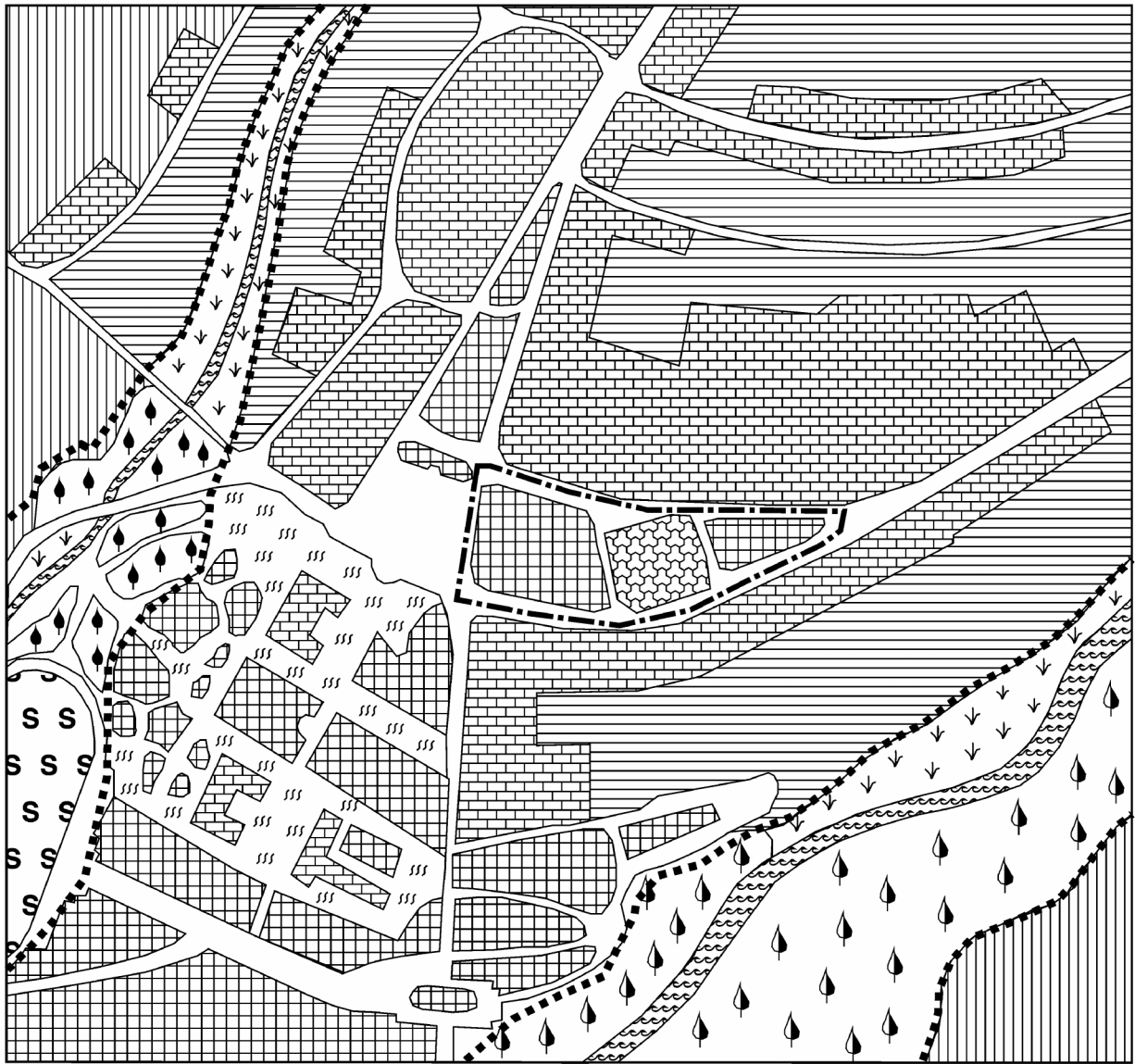

Рис. 17 Фрагмент картосхеми антропогенних ландшафтів села Лозова Шаргородського району Вінницької області (2014)

Селитебні ландшафти. Сільські. *Надзаплавно-терасовий тип місцевості.* Урочища: 1 – рівні лесові поверхні з темно-сірими опідзоленими ґрунтами, зайняті під суцільну індивідуальну одноповерхову забудову; 2 – схиліві (3-4⁰) лесові поверхні з окультуреними темно-сірими опідзоленими ґрунтами під городи і сади; 3 – рекреаційно-відпочинковий тип на пологому (3-4⁰) схилі під культурними деревно-чагарниковими насадженнями. *Заплавний тип.* Урочища: 4 – рекреаційно-відпочинковий тип під деревно-чагарниковими насадженнями

Сакральні ландшафти. *Надзаплавно-терасовий тип місцевості.* Урочища: 5 – вирівняна лесова поверхня Покровської церкви.

Дорожні ландшафти. *Надзаплавно-терасовий тип місцевості. Ландшафтно-техногенні системи:* 6 – насипні асфальтові шосе.

Сільськогосподарські ландшафти. *Надзаплавно-терасовий тип місцевості.*

Урочища: 7 – слабо хвилясті лесові поверхні з темно-сірими опідзоленими ґрунтами, розорані під сільськогосподарські культури.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-русловий тип.* Урочища: 8 – русло річки Лозова; 9 – низька заплава з лучно-різнотравними асоціаціями під пасовищами і сінокосами; 10 – низька заплава з насадженнями верби плакучої та вільхи чорної.

Межі: 11 – межа між заплавною та надзаплавно-терасовою місцевостями; 12 – межі охоронної зони сакрального ландшафту.

Інші позначки: 13 – територія парку з клубом та школою; 14 – стадіон.

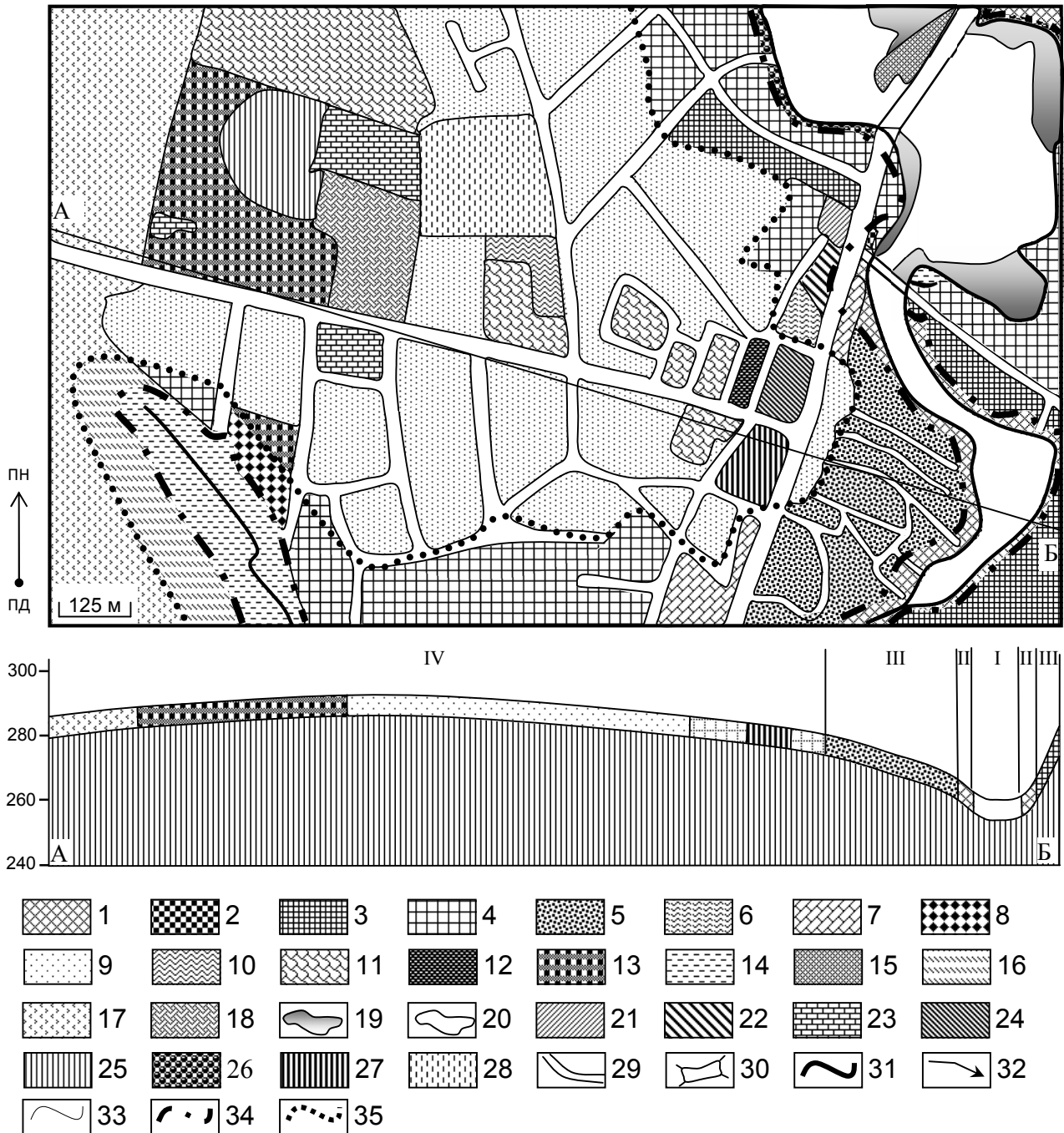

Рис. 18. Структура сучасних ландшафтів с. Комсомольське Вінницької області [34].

Типи місцевостей. I – русловий, II – заплавний, III – терасовий, IV – плакорний. **Селитебні ландшафти.** Сільські. Заплавні. Урочища: 1 – виположені

алювіальні ділянки заплав з лучними ґрунтами, зайняті під сінокісні городні ділянки, 2 – вирівняні алювіальні ділянки високої заплави з лучними ґрунтами, зайняті під адміністративні споруди (автовокзал). Схилів. Урочища: 3 – круті (15-17°) лесові схили з видозміненими чорноземними ґрунтами, зайняті під суцільну індивідуальну забудову, 4 – сильноспадисті (10-12°) лесові схили з чорноземними ґрунтами, забудовані індивідуальними будинками на штучних терасах і в нішах, з городніми ділянками і садами, 5 – слабкоспадисті (5-7°) лесові схили з видозміненими чорноземними ґрунтами, зайняті під суцільну індивідуальну одноповерхову забудову, 6 – слабкоспадисті (5-7°) лесові схили, зайняті двоповерховими житловими спорудами, 7 – спадисті (7-8°) лесові схили з чорноземними ґрунтами, зайняті адміністративними спорудами, 8 – сильноспадисті (10-12°) лесові схили з чорноземними ґрунтами, зайняті суцільними городніми ділянками. Плакорні. Урочища: 9 – рівно-хвилясті лесові поверхні з чорноземними ґрунтами, зайняті суцільною індивідуальною одноповерховою забудовою, 10 – рівно-хвилясті лесові поверхні з чорноземними ґрунтами, зайняті двоповерховою забудовою, 11 – рівні лесові поверхні з видозміненими чорноземами, зайняті закладами загального користування (магазини, школа, дитсадок, лікарня), 12 – рівні лесові поверхні з видозміненими чорноземами, зайняті адміністративними спорудами (сільрада), 13 – рівні лесові поверхні вододілів, зайняті суцільними городніми ділянками. **Сільськогосподарські ландшафти.** Лучно-пасовищні. Заплавні. Урочища: 14 – вирівняні ділянки заплав з лучно-болотними ґрунтами під різнотравно-болотною рослинністю, що використовується під сінокісіння, 15 – невисока (до 1 м) насипна земляна коса з різнотравно-болотною рослинністю і посадкою верби плакучої та вільхи. Польові. Схилів. Урочища: 16 – спадисті розорані лесові схили з чорноземами малогумусними, зайняті польовими сівозмінами. Плакорні. Урочища: 17 – рівні лесові поверхні вододілів з типовими малогумусними чорноземами, зайняті польовими сівозмінами, 18 – рівні лесові поверхні вододілів з видозміненими чорноземами, відведені під сільськогосподарський комплекс – ферму, тракторний стан, господарський двір. **Водні ландшафти.** Ставково-заплавні. Урочища: 19 – мілководні (0,2-0,5 м) прибережні ділянки ставка з осоково-очеретяними заростями, 20 – ставок, глибиною до 8 м. з піщано-мулистим дном, який використовується під риборозведення і рекреацію. Промислові ландшафти. Власне промислові. Схилів. Урочища: 21 – спадисті лесові схили з видозміненими чорноземами, зайняті промисловими об'єктами, 22 – спадисті лесові схили з видозміненими чорноземами, зайняті під будівництво. Плакорні. Урочища: 23 – хвилясті лесові поверхні з видозміненими чорноземами, зайняті промисловими об'єктами, 24 – хвилясті лесові поверхні з видозміненими чорноземами, зайняті під будівництво. **Гірничопромислові:** 25 – складне урочище невеликого глиняного кар'єру, частково зарослого рудеральною рослинністю. Лісові ландшафти. Умовно-натуральні. Заплавні. Урочища: 26 – водоохоронні прирічкові лісосмуги на лучних ґрунтах з вільхи та верби плакучої. **Тафальні ландшафти.** Плакорні. Урочища: 27 – братська могила на хвилястій лесовій поверхні з видозміненими чорноземами, 28 – кладовище. Дорожні ландшафти: 29 – насипні асфальтові шосе і ґрунтові сільські дороги, 30 – невисокий (висота 4-5 м) залізобетонний міст. **Інші ЛК:** 31 – русло річки, 32 – напрям течії річки. Межі ландшафтних одиниць: 33 – урочищ. Типів місцевостей, 34 – заплавної і схилового, 35 – схилового і плакорного.

У XV-XVI сторіччях відбувається перехід від малодвірних до багатодвірних поселень. У XV сторіччі формується поширений тип малодвірного поселення – присілок, або виселок (урочище). Їх поява зумовлена нестачею земельних угідь у селах і розташовувались поза межами сільських селитебних ландшафтів.

У XIX – початку XX сторіччя у межах українського села формується характерна етноландшафтна структура: *сельбище, центр (сакральнотафальні ландшафти), виробничо-побутові об'єкти*. Сельбище займало територію, у межах якої розташовані селянські двори, головна сільська вулиця, об'єкти інфраструктури. До центру віднесено частину сільського ландшафту з церквою або громадською управою.

У XIX сторіччі в'їзд до села мав свою браму, не завжди справжню, інколи у вигляді куреня або сторожки і називали цариною. Це був не лише в'їзд, але й огорожена та засіяна земля, а інколи й вигін. Центр села представлений *вигоном* або сільською площею, на якій розташовані декілька крамниць, корчма або шинок, школа і церква з розташованим поруч цвинтарем. На великих кладовищах будували каплиці, а у Галичині ще й ставили трупарні (морги).

У XVI сторіччі панські садиби найчастіше розташовувались на високому місці, з якого був обширний кругозір, недалеко від лісу або над рікою. Часто садиби були подібні до невеликого замку з відповідними фортифікаціями. Башту або бійницю будували на 1-2 поверхи, частокіл – з дубових палів. У великих панських садибах закладали сади (італійські віридарії або джардини), засаджені місцевими породами, створювали ставки, квітники.

Територія лісостепу характеризується поєднанням різних типів домобудівництва. Переважна більшість жител – наземні, у плані – прямокутні чи квадратні, орієнтовані за сторонами світу. Площа в середньому 20-30 м².

Вхід у житло часто влаштовувався у вигляді прибудови прямокутної форми і нерідко – як продовження бічної південно-східної чи південно-західної стіни.

Вигляд української хати, з одного боку, підкреслював естетичні смаки селянина, його характер, індивідуальність, з іншого – унікальність, неповторність того місця на землі, де цей будинок розташований. Але архітектурні особливості української хати залишаються незмінними упродовж 500-600 років: «...селянин наш, який жив ще за середніх віків, так і нині живе у тій самій *«предківській»*, мовляв, хаті, з того самого матеріалу зроблений, ще й таким самим примітивним робом, як тоді робилося. Ті-ж самі стіни з лози плетені або очерету роблені, така сама солом'яна або очеретяна покрівля. *Нестеменно, як от у дикунів з Південної Африки!*» [35, с. 6].

Присадибна ділянка двору українського селянина включала садові ландшафти та город. Хоча сади до кінця XIX сторіччя інколи зустрічаються у межах сусідніх лісових масивів, що пов'язано з існуванням таємних садиб, де селяни могли переховуватись під час воєн. У XIX сторіччі сади від дороги відокремлювались або тином, або завалами (місцева назва – «окопи») (рис. 19). Досить часто загорожі обсаджували вишнями та черешнями. Дереву

садах саджали хаотично. Часто садові ландшафти були не обгороджені і використовувались для випасу великої рогатої худоби з усього села. Ґрунти присадибних ділянок завжди добре угноєні, доглянуті та інтенсивно використовувались.

Рис. 19 «Окоп» навколо селянського саду у ХІХ сторіччі

Формування периферійної ресурсної зони українського сільського культурного ландшафту пов'язане з домінуванням хліборобства у природокористуванні. Чинниками регіонального виокремлення хліборобства були компонентні, у першу чергу кліматичні умови та ґрунтові ресурси.

У ХІХ-ХХ сторіччях периферійна ресурсна зона пов'язана з сільськогосподарськими угіддями з переважанням черезсмужної та відрубної форми землеволодіння. При ділянково-черезсмужній різновидності орні угіддя розміщувались у різних частинах поля, черезсмужно з ділянками інших господарств, що сприяло трьохпільній сівозміні та випасу худоби на толоці і по стерні. При відрубній – орні угіддя розташовані в одному місці (відрубі) і не були пов'язані з сусідніми ландшафтними комплексами обов'язковою сівозміною.

У 20-х роках ХХ сторіччя переважав ділянково-черезсмужний різновид орних угідь, але смуги були настільки вузькими, що *«селянин не міг розвернутися ручкою коси на своєму полі, тому що поле було вужче, ніж розмах коси»* [41, с. 59].

Подібний підхід існував і при черезсмужному різновиді лісових володінь. Його формували селянські сади або *левади*, розташовані у лісах поміщиків. Це була невелика галявина з насадженими фруктовими деревами. Селянин мав право збирати у своєму саду фрукти і траву, випасати худобу, але не мав право орати землю, будувати хату, рубати дерева поміщика. Але з часом, шляхом самозахоплення українські селяни переводили сади в орні угіддя, інколи тут й оселялись. У Д.С. Шилкіна є опис левади Подільської губернії кінця ХІХ сторіччя: *«Садки и левады это обыкновенно пространства без определенных границь, покрытые редко растущимъ помещичьимъ лесом, между которымъ находятся старья, кривья, дикія фруктовыя деревья. Фруктовыхъ деревьевъ в*

сущности нетъ вовсе, а если и есть иногда несколько дикихъ грушъ и яблоней, такъ называемыхъ «кислицъ», то пользы от нихъ нетъ решительно никакой. Сена среди деревьевъ въ тени бываетъ мало...» [111, с. 82].

Вплив землекористування на ландшафти історично диференційований у відповідності з системами землеробства. Застосування парів (на яких випасалась худоба) у трипільній системі землеробства, наприклад, залишає найбільші можливості для підтримки високого рівня ґрунтової родючості при екстенсивних формах землекористування. Разом із землеробством розвивалося скотарство, мисливство (існували спеціальні групи селян – ловці, стрільці); бортництво; рибальство (рибу ловили в річках, ставках, озерах; розводили мальків у саджавках). Знищення тварин насамперед відбувалося в щільно заселених районах північного лісостепу і південного Полісся.

Селитебні ландшафти і рілля змінювали поверхневий стік в селах: у мішаних лісах характерні канали для відводу надлишкової води, у лісостепу, навпаки, – дамби для її збереження. Річки спрямляють: на них будують ставки, млини. В кожному селі пробурені свердловини і викопані криниці, що дозволяє частково використовувати підземні води. У «старих» селах змінений рельєф: терасовані круті схили, засипані невеликі яри, впадини, є кар'єри [32].

Через історичні особливості заселення та розвитку господарства українського лісостепу, де майже до XVIII сторіччя селяни мали можливість отримати землю під забудову на основі вільної «займанщини» та інших пільг, тут з'явилися вільні та нерегулярні поселення.

Села переважно були пов'язані з найближчими містами або містечками, селяни бували там на ярмарках і тижневих торгах, окремі селяни, які переїжджали до міст, підтримували зв'язок зі своїми рідними селами. Роль посередників між міськими і сільськими формами життя відігравали підміські села, передмістя і малі містечка. Українські селяни переїздили у передмістя містечок, з передмість до самих містечок, а з містечок до більших міст.

Структура українських сільських культурних ландшафтів середини XX сторіччя – початку XXI сторіччя втратила ознаки етнокультурних, змінившись сільськими селитебними та сільськогосподарськими антропогенними.

Польські сільські етнокультурні ландшафти

Початок впливу польської етнокультури припадає на XV-XVI сторіччя. У XVIII сторіччі найбільшими землевласниками у Правобережній Україні стають польські магнати Любомирські, Потоцькі, Яблоновські, Чарторийські, Сангушки, Браницькі. Поруч з селами формуються фільварки та садиби з палацово-парковими комплексами. Земля у садибах поділялась на селянську (українську, частково польську) і садибно-фільварочну (переважно польську).

Ландшафтна структура садиби (фільварку). В українській літературі використовується термін «садиба», «маєток», у польській та німецькій мові вживають фільварок (пол. Folwark, від нім. Vorwerk – хутір, ферма). У Польщі, Литві, Україні та Білорусі у XIV-XIX сторіччях багатогалузеве господарство, засноване на праці кріпосних селян і орієнтоване на виробництво збіжжя на

продаж. В Україні фільварки вперше з'явилися в Галичині у XV сторіччі. У більшості українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, фільваркова система господарювання впроваджується із середини XVI сторіччя. Окремі фільварки почали спеціалізуватись на сільськогосподарських промислах: поташ, бортництво, гуральництво. У XIX сторіччі через неприбутковість почали занепадати. У Галичині фільварки називались панськими (шляхетськими) господарствами і збереглися до 1917 року.

За інвентарним описом, класичний фільварок XVII сторіччя складався з двох частин: подвір'я фільварку та фільваркової ріллі. Подвір'я, яке огорожувалось тином або частоколом, складалось з житлових приміщень (1-3 будинки), комплексу господарських будівель: кухні та пекарні, комори, лазні, погребі, льохи, возовні, солодовні, бровари, винниці, гумно зі стодолами і клунями, стайні, шопи, хліви (додаток А7). На подвір'ї або поруч розташовувались великі рибні ставки, пасіки, млини.

У середньому на один фільварок припадало 250–350 моргів (150–200 га) орних угідь. Фільварки у 960–1110 моргів (550–650 га) вважались великими. До таких, наприклад, належав Новокостянтинівський – 524 морги орних й 694 морги умовно придатних під оранку (зарості, болото, яри, дороги, луки, сади, ставки) земель; у Голозубинцях маєток В.В. Скибневського мав 2550 десятин (Голозубинецька економія: садиби та городу – 59 дес., орної – 660 дес., лісу – 444 дес.; Меланська економія: садиба і город – 28 дес., орної – 1068 дес., лісу – 116 дес.). Однак під угіддями фільварку було лише 19,4% площі маєтку, причому орні угіддя складали 8,5% [71]. У Шепетівсько-Антонінському маєтку, який належав Й. Потоцькому, було 43 фільварки, які включали 24 500 десятин угідь. У Галичині кількість фільварків зростала, виникали фільварки у сусідніх селах, які об'єднувались у ключі, а окремі фільварки і ключі – в економії, до яких входило 10-15 фільварків.

В.Б. Антонович, описуючи територію Брацлавщини, згадує маєтки Грановських, дисперсно розташованих у районі Кам'янецького, Летичівського і Брацлавського замків. Автор зазначає особливість природокористування у ресурсній зоні садиби: *«...Важинский только небольшую относительно часть обширных полей Грановщины распахивал под хлеб. Остальные поля он обратил в пастбища и откармливал...волов, коров, овец, коз и свиней... Значительный доход владелец имел из домашней птицы. Наконец, важную отрасль представляло пчеловодство. За то, мы не встречаем ни одного намека на огородничество и садоводство»* [1, с. 84].

У структурі магнатської садиби у Подільському воєводстві у 30–70-х роках XVIII сторіччя переважало зернове господарство, яке впроваджувалося екстенсивними методами. Загалом, екстенсивний спосіб виробництва супроводжувався недостатнім угноєнням орних ґрунтів, не завжди задовільним станом орних знарядь, значними обсягами висіву на одиницю площі ярих та озимих зернових.

На Поділлі переважали посіви жита і вівса, меншу площу займали – гречка, ячмінь і пшениця. Просо і горох сіяли у незначних кількостях. У Східній Галичині розподіл посівних культур розподілявся так (у порядку зменшення

площ): овес, жито, ячмінь, гречка, пшениця.

У XIX сторіччі до ядра садиби входив панський будинок або палац, садово-паркові ландшафти, оранжереї, виноградники, городи, ставки (додаток А1, А2, А3) тощо. М.В. Симашкевич описує англійський парк у селі Голодьки поміщика Сарнецького; сади та парк селі Гущинці графа А.І. Холоневського *«расположеннаго съ своими роскошными садами и парками на скале, у подошвы которой разбиваются съ шумомъ вспененныя волны Буга!»* [98, с. 265]; розкриває ландшафтні особливості місцевості «Маринка», яка входила до складу маєтку графа А. Красицького у с. Мушкупинці Ушицького повіту: *«Представьте себе скалу той же породы как и въ Кривчике; но падение воды съ горнаго источника, разбивающейся по ступенямъ возвышенности въ пену, которая, убеливши подошву горы, изливается роскошно по Мураве въ Студеницу. Прямо противъ этого очаровательнаго водопада, среди самой реки возвышается фонтанъ до 30 локтей вышины...»* [98, с. 265]. Практично у кожній садибі був цукровий завод, винокурня, млин.

У центральному Поділлі у польських садибах переважали англійські пейзажні парки з палацом у центральній частині культурного ландшафту. Наприклад, у селі Ілляшівка, де власниками садиби були Т. Дорожинський (XVIII ст.), С. Букар (XIX ст.), І. Дорожинський (XIX ст.), у структурі зазначені палац, пейзажний парк, офіцина, оранжерея тощо. Палац мурований з цегли, перед фасадом – круглий газон-партер; парк спадає по схилу до ставків; з південної сторони палацу був великий квітник з декоративними кущами. Зараз парк занедбаний, частину вирубано під садибу голови колгоспу.

Садибні парки, як декоративний і економічний елемент, мали фруктові сади. Формування садових ландшафтів у польських фільварках відбувається наприкінці XVIII – початку XIX сторіч. Їх власники виписували фруктові дерева, було акліматизовано понад 500 сортів груш та яблук. Великі масиви садових ландшафтів були: Кам'янецький повіт (с. Калина) – поміщик Гумецький; Ново-Ушицький повіт (с. Дашківці) – поміщик Чернецький, Миньківський маєток графа Мархоцького; Проскурівський повіт (с. Михалківці) – поміщик Гавронський; Літинський повіт (с. Голодьки) – поміщик Сарнецький, Могилівський повіт (с. Верхівка) – поміщик Михальський; Вінницький повіт (с. Гущинці) – маєток графів Холоневських, (с. Сідлище) – поміщики Щеніовські; Гайсинський повіт (с. Нижня Кропивна) – поміщики Лончинські. У видовому складі саду переважали: яблуні, груші, сливи, вишні, абрикоси, виноград.

Ще одним декоративним елементом садиби був ставок, де розводили карпа, щуку, карася, ляща, лина, окуня, плітку. Риби було багато. Поміщики, власники млинів, ставків і річок були перед вибором: спустати воду і виловлювати рибу, або тримати воду, щоб працювали млини, а рибу ловити не скидаючи воду [78]. У периферійній ресурсній зоні фільварку XIX сторіччя панували європейські сільськогосподарські технології й машини. В етногеографічному аспекті підкреслимо домінування традиційної (української) хліборобської культури у представників польського етносу. Але зв'язок з Європою дозволив власникам садиб використовувати передові

технології у рільництві, у стайнях вирощували високопродуктивні породи худоби, створювали конезаводи. До 1862 року польським поміщикам у Подільській губернії належало 90 % усіх земельних угідь, де було розміщено 1194 садиби. Розподіл земельних угідь також був досить строкатим.

Значну увагу польські поміщики приділяли бджільництву, а пасіки розташовувались у фільварках. Наприклад, у пасіках Старокостянтинівського ключа у 1778 році було 915 вуликів [78].

У польських маєтках створювали сільськогосподарські переробні підприємства: млини вітряні і водяні, які мололи збіжжя, дерли просо, гречку, валяли вовну, били олію. У садибах курили спирт, ткали полотна, виробляли цеглу, поташ. У 1862 році у Подільській губернії була 251 гуральня. Млини ставили при ставках, при боці греблі, щоб млин вібрацією не руйнував греблю і до нього було зручніше під'їжджати. Наприкінці XIX сторіччя у великих садибах розвиток господарства відбувався шлях інтенсифікації господарства, впровадження останніх наукових досягнень (сіянка кормових трав, використання сучасної сільськогосподарської техніки, застосування вапнування та мінеральних добрив).

На початку XX сторіччя кількість фільварків різко скорочується, а після 1917 року у зв'язку зі зміною власності етнокультурна складова має мінімальний вплив на функціонування садиб та фільварків. Функціональне використання садиб змінюється, у них зазвичай розташовують управління колгоспів, сільради, школи та технікуми (рис. 20). У 30-х роках XX сторіччя вплив польської етнокультури спостерігається лише у селах з кількісним переважанням поляків.

Німецькі сільські етнокультурні ландшафти

Ландшафтна структура німецьких сільських культурних ландшафтів. У XIX сторіччі представлені сільського господарськими колоніями, які не мали суцільного покриття, як українські села. Колонії складаються з дисперсно розташованих на значних відстанях окремих дворів. Кожний двір створено на місці підсічних ландшафтів, у центральній частині земельних угідь сімейства. Колоністи займались землеробством. Значну роль відіграло молочне господарство. Худоба та коні знаходились у відмінному стані. Створюючи садибу, колоністи спочатку будували приміщення для худоби, раніше, ніж житловий будинок. Причому хлів будувався під одним дахом з житловим будинком. Таке сусідство сприяло вищій температурі у приміщеннях.

Формування німецьких колоній Східної Галичини (сучасної Тернопільської області) зумовлено особливостями структури сільських селитебних ландшафтів (рис. 21): села розташовувались уздовж річкових долин, кількість населення перевищували місцевий природно-ресурсний потенціал.

Німецькі колонії, у зв'язку зі щільною системою розселення, формувались на полях або громадських землях українських сіл. Їх топографічне положення пов'язане з малопродуктивними ландшафтними комплексами, приуроченими до вододілів та пагорбів. Для формування колонії (або садиби) від села забирали частину угідь, де колоністи засновували свою гміну.

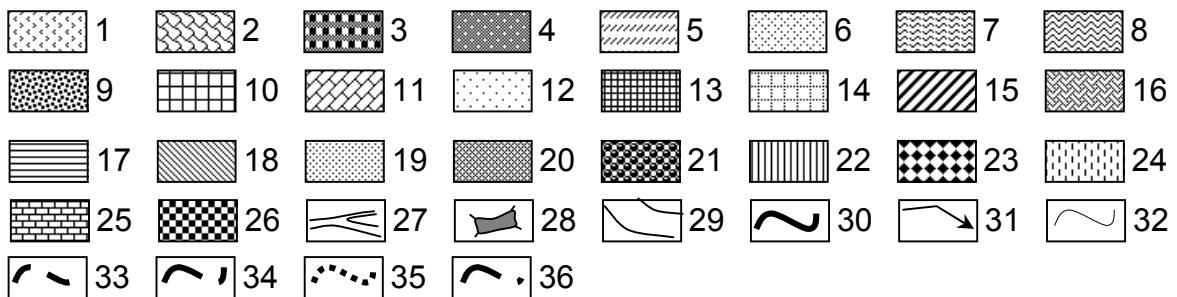
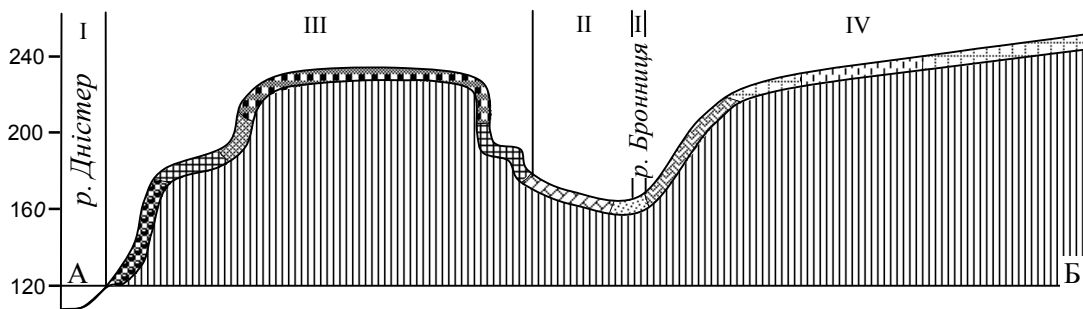
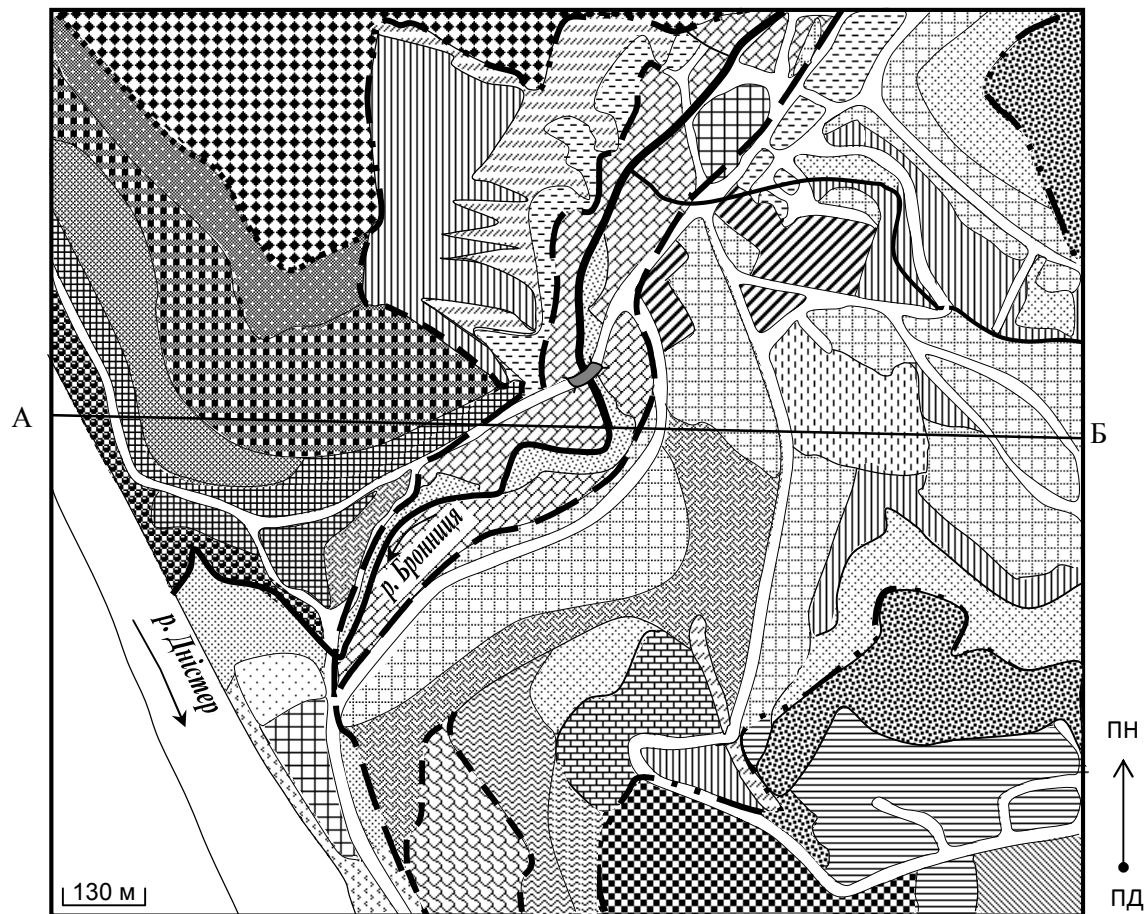

Рис. 20 Структура сучасних сільських ландшафтів с. Бронниця Могилів-Подільського району Вінницької області [34]

Типи місцевостей. I – русловий, II – заплавної, III – надзаплавно-терасовий, IV – схиловий. **Натуральні ландшафти.** Рівнинні. Заплавні. Урочища: 1 – перезволожені алювіальні поверхні з лучно-болотними ґрунтами і лучною рослинністю. Надзаплавно-

терасові. Урочища: 2 – слабкохвиляста алювіальна поверхня із світло-сірими ґрунтами, різнотравно-злаковою рослинністю і поодинокими деревами сосни звичайної та кущів глоду, 3 – хвиляста алювіальна поверхня другої надзаплавної тераси із світло-сірими ґрунтами, зайнята кущами акації білої та клену польового, 4 – хвиляста алювіальна поверхня третьої надзаплавної тераси із світло-сірими ґрунтами, зайнята чагарниковою рослинністю та різнотрав'ям. Схилові. Урочища: 5 – круті лесові схили зі змитими сірими лісовими ґрунтами, зайняті різнотравно-злаковою рослинністю, 6 – круті (18-25°) лесово-вапнякові схили з сильно змитими сірими лісовими ґрунтами з різнотравно-злаковою рослинністю, 7 – сильноспадисті (15-17°) лесові схили з сірими лісовими ґрунтами, зайняті різнотрав'ям, 8 – сильнозмиті, круті (понад 30°) вапнякові схили, позбавлені рослинності. Плакорні. Урочища: 9 – слабкохвилясті лесові поверхні з сірими лісовими ґрунтами, зарослі різнотрав'ям. Антропогенні ландшафти. **Селитебні.** Сільські. Заплавні. Урочища: 10 – вирівняні ділянки алювіальної заплави із сильно порушеними лучними ґрунтами, зайняті одноповерховими новобудовами, 11 – вирівняні алювіальні поверхні з окультуреними лучними ґрунтами, зайняті присадибними та городніми ділянками в перемішку з лісом, 12 – слабкохвилясті алювіальні поверхні заплави з лучними ґрунтами, зайняті вільховими заростями, частково відведені під городні ділянки. Надзаплавно-терасові. Урочища: 13 – хвилясті лесові поверхні з сірими лісовими ґрунтами, зайняті лінійно витягнутими урочищами суцільної індивідуальної забудови і городів. Схилові. Урочища: 14 – спадисті лесові схили з сірими лісовими ґрунтами, зайняті під суцільну індивідуальну забудову, 15 – спадисті лесові схили з сірими лісовими ґрунтами, зайняті під заклади загального користування (школа, магазин, медпункт), 16 – круті заліснені лесові схили з сірими лісовими ґрунтами, зайняті присадибними ділянками. Плакорні. Урочища: 17 – хвилясті лесові поверхні з сірими лісовими ґрунтами, зайняті під суцільну індивідуальну забудову, 18 – сільськогосподарський комплекс – ферма, тракторний стан, автопарк, тік. **Лісові антропогенні ландшафти.** Умовно-натуральні. Заплавні. Урочища: 19 – перезволожені алювіальні поверхні з лучними ґрунтами, зарослі вербняком та чорною вільхою. Надзаплавно-терасові. Урочища: 20 – круті алювіальні схили надзаплавної тераси з світло-сірими лісовими ґрунтами і посадкою явора та верби, 21 – спадисті алювіальні схили 1-ї надзаплавної тераси з сірими лісовими ґрунтами, зайняті вільховим лісом. Схилові. Урочища: 22 – сильноспадисті лесові поверхні з світло-сірими лісовими ґрунтами і посадкою явора, тополі та верби. **Сільськогосподарські ландшафти.** Польові. Плакорні. Урочища: 23 – розорані хвилясті лесові поверхні з сірими лісовими ґрунтами, зайняті польовими сівозмінами. **Тафальні ландшафти.** Схилові: 24 – кладовище. Рекреаційні ландшафти. Схилові. Урочища: 25 – сильноспадисті вапнякові схили з сірими лісовими ґрунтами, зайняті парковими ландшафтами. Плакорні. Урочища: 26 – хвиляста лесова поверхня вододілу з сірими лісовими ґрунтами, зайнята під санаторій та парк. **Дорожні ландшафти:** 27 – насипні асфальтові шосе і ґрунтові сільські дороги. ЛІС: 28 – невисокий (висота 4-5 м) залізнобетонний міст. Інші позначки: 29 – русло річки Дністер; 30 – русло річки Бронниці; 31 – напрям течії річки. Межі ландшафтних структур: 32 – урочищ. Типів місцевостей: 33 – заплавного і надзаплавно-терасового, 34 – надзаплавно-терасового і схилового, 35 – надзаплавно-терасового і плакорного, 36 – схилового і плакорного.

Освоєння німцями нових регіонів пов'язане з процесом ономастичних змін новоутворених населених пунктів. Від початку імміграційного процесу переважали назви, які мали значення «поселення на рівнині», що було особливо актуальним для сільського землеробського населення.

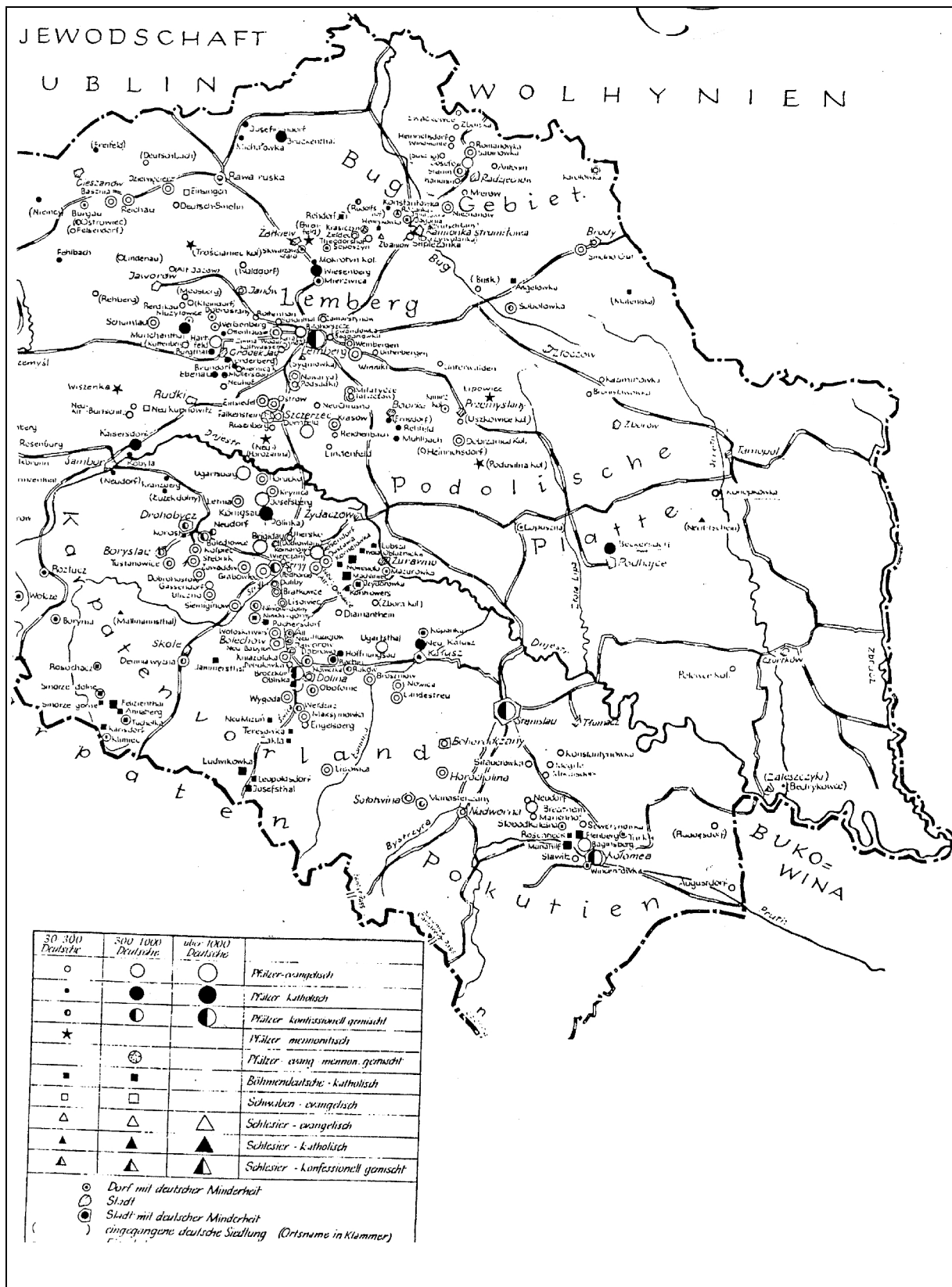

Рис. 21 Розселення німців у Галичині [106, с. 58]

Такі назви мали обов'язковий елемент *-tal* (з нім. «долина»): Гофнунгшталь (Долина Надії), Блюменталь (Долина Квітів) тощо. Подібні назви можна ще пов'язати з надією і вірою німецьких поселенців в те, що нові освоєні землі стануть найкращим місцем проживання. В цей же період з'явилося багато топонімів з обов'язковими елементами *-dorf* (з нім. «село»),

-wald (з нім. «ліс»): Генріхсдорф, Фаустиндорф, Францесдорф, Карлсвальд, Вальдгойм. Частина таких топонімів носила меморіальний характер [106].

Природокористування німецьких колоністів було раціональним, з вираженою побутовою охайністю. Земельні наділи влаштовували так, щоб в їх структурі був город, сінокіс, вигін, лісова ділянка. Значні площі угідь уперше були введені у господарський обіг завдяки невтомній праці колоністів. Німці, які осідали в лісовій місцевості, опинялися в кращих умовах, оскільки підсічні ландшафти – родючі і майже одразу давали високі врожаї.

Поселенці всі разом працювали на полях колоній, їх господарствам була властива відсутність земельних поділів, запланована закупка сільгоспінвентарю і посівного матеріалу; суспільні дослідні поля і ферми племінної худоби. Етнокультурні відмінності помітні при порівнянні зовнішнього вигляду німецьких колоній з українськими селами: перші представляли зразки найкращих європейських селитебних ландшафтів (швидше міських, ніж сільських): кам'яні і цегляні споруди, дороги з твердим покриттям, садові ландшафти, доглянуті луки і виноградники, великі отари овець, племінна худоба.

Українські села виглядали як «антиподи» до німецьких: похилені хати-мазанки під солом'яною стріхою, крихітні земельні наділи і розбиті дороги. Німецька пунктуальність, стійкий порядок і підприємницька заповзятість – ось головні риси, якими відрізнялись колоністи. Чим багатші ставали колонії, тим з більшою ворожістю до них відносились.

У ландшафтно-архітектурній структурі колонії враховували місцеві традиції нових поселенців, а також європейські архітектурні ідеї. На Галичині виділяють такі типи колоній: а) лінійні однорядні села із однібоною забудовою; б) лінійні дворядні села із забудовою з обох боків; в) хрестоподібні структури [72].

Регулярні колонії мали вигляд мережі прямокутних кварталів, розділених двома головними вулицями, розташованими перпендикулярно. У лінійних колоніях осью була головна вулиця, яка в межах колонії мала більшу ширину та виконувала функції міської площі. На ній була кірха (церква), будинок в'їта, громадські криниці. Більшість вулиць мали тверде покриття, створювались тротуари, обрамлені квітами.

У структурі двору німецьких колоністів були: клуня, хлів, стайня, шопа, льох і криниця. Існували й інші господарські споруди: повітка, возівня, січкаря, саж, дровітня, «шпихлір» на зерно, сушарня для сушки фруктів, курятник, олійниця, літня піч тощо.

Спочатку землеробство було пов'язане зі значними труднощами, адже колоністи опинились в інших кліматичних умовах, до яких необхідно пристосовуватися, опановуючи нові методи ведення господарства. У Подільській губернії німці володіли 24 920 десятинами (0,65 % загальної площі земельних угідь). Значного поширення набула оренда землі під плантації цукрових буряків. Окремі німецькі фірми, враховуючи родючість ґрунтів регіону і сприятливий клімат, купували великі площі земельних угідь, на яких займалися вирощуванням насіння закордонних сортів. Насіння

вивозили до Німеччини або продавали українським господарствам.

Землеробство німців поділялось на кілька галузей, причому рільництву відводилась головна роль. Вже з перших років колонізації німці використовували трипільну систему землеробства, а з 90-х років ХІХ сторіччя були введені чотирьох- та п'ятипільні системи.

Німці великого значення надавали удобрюванню полів, для чого використовували гній. Для його отримання мали достатню кількість худоби. Також добривом служив попіл від спалених решток лісу. Інші колоністи для удобрювання своїх наділів використовували попіл з гут.

Формуючи периферійну ресурсну зону сільського етнокультурного ландшафту, німецькі колоністи перевагу пріоритет сінокосам та городам, а потім – формували орні угіддя. Під час колонізації німці вирощували переважно зернові культури. Врахувавши природні умови південних районів Волинської губернії, землі відводили під пшеницю, менше під ячмінь, овес, просо, гречку. Значне місце у структурі сільськогосподарських ландшафтів займали великі площі картоплі. При потребі сіяли кормові буряки, горох, рапс, льон, коноплю, з багаторічних трав – конюшину, тимофіївку.

Потреби колоністів в овочах і фруктах прискорили розвиток городництва і садівництва. Вони вирощували картоплю, столові буряки, капусту, моркву, огірки, цибулю, часник, горох, квасолю, мак та інші городні культури. Для потреб ткацтва сіяли льон і коноплю, для отримання олії – соняшник, рапс. Зберігали овочі на зиму в спеціально збудованих льохах.

Німці займались і садівництвом. Розводили переважно ті сорти, які добре прижилися у південній Волині. Найчастіше у садах колоністів можна було побачити яблуні, груші, сливи, вишні, рідше абрикоси, черешні. Із слив найпопулярнішою була «венгерка». Кращими сортами вишень вважалися «ллові та шпанські чорні». З ягідних культур найчастіше садили агрус, смородину, малину [52].

Всі угіддя, які отримували колоністи з розрахунку 60 десятин на сім'ю, належали громаді. Колоніст не мав права її продати, закладати, ділити. Земля належала господарю двору, отже всі поселенці отримували однакові наділи, не дивлячись на кількість членів сім'ї. Якщо з сім'ї виходив її член, створюючи нову сім'ю (новий двір), – він отримував новий наділ у 60 десятин. Отже, «двір», залишався в одного «господаря», але правом володіння наділу мала лише община. Таким чином, підтримувалась цілісність кожного господарства [106].

Колоністи займались рільництвом, торгівлею, ремісництвом та виробництвом. Зокрема, від 1887 року поблизу містечка Вишнівець (зараз Збарзького району) діяв лісопильний завод німецького АТ «Берлінська лісова контора». У 1892 році тут було перероблено 25 тис. штук дубів, виготовлено 70 тис. кубічних футів дощок, 300 кіп дубових клепок, 60 тис. шпал і 8 тис. футів колод загальною вартістю 1,5 млн. руб. Виготовлені матеріали відправляли до Данцига, причому, до залізничної станції Рудня їх часто доставляли власним гужовим транспортом саме місцеві німецькі колоністи [52].

Металообробне та машинобудівне виробництво сконцентроване переважно в містах, але подекуди і в сільській місцевості були невеличкі

підприємства, де німці займались ремонтом сільськогосподарських знарядь і машин, виготовленням і заміною зношених частин, ливарництвом, облаштуванням складів землеробських машин. Таке виробництво було в містечку Полонному Новоград-Волинського повіту [106].

З німцями пов'язують на Волині (сучасна Хмельницька область) початок промислового пивоваріння, де згодом першість перехопили чеські колоністи. Щодо якості пива, виготовленого на примітивних пивоварнях, то, як відзначав Л.В. Яроцький, воно було *«плохого качества, но одобряется вольнскими немцами и чехами; от них оно начинает входить в употребление между местными малороссами. Нужно полагать, что пивоварение будет прогрессировать с развитием благосостояния колонистов»* [116, с. 27].

У межах сучасного Поділля німецькі колонії були розташовані компактними районами: західна та північна частина Тернопільської області, північна частина Хмельницької області (південь Волині), у Вінницькій області поширені дисперсно, у південно-східній та північно-східній частинах.

Для висвітлення особливостей природокористування розглянемо особливості окремих колоній досліджуваного регіону. У Тернопільській області – поселення *Бекерсдорф*, описане П. Хубером, І.Б. Матяшем [106].

Бекерсдорф (перша назва – Фелькенштайн, з 1787 р. – Ескередорф) розташований поблизу с. Новосілки Підгаєцького району Тернопільської області, на правому березі р. Коропця. Село створене німецькими колоністами у 1784 році, і як колонія воно проіснувало до 1940 року, коли німці виїхали до Німеччини. Колонія з'явилась внаслідок звернення К. Рогалінської, власниці містечка Підгаєць і округних сіл, до австрійського уряду за 60 колоністами (50 селян і 10 ремісників), щоб оселити їх у своїх садибах. На створення колонії, власниця К. Рогалінська отримала 30000 гульденів і зобов'язалася побудувати село за планом австрійського уряду. Колонію Бекерсдорф створено на угіддях сіл Мужилова, Старого міста і Загайців.

Перші колоністи (54 родини) прибули у серпні 1784 року. Католицькі колоністи отримали від К. Рогалінської сприятливіші умови поселення, ніж попередники. Кожний колоніст отримав хату, стайню, стодолу в середньому 40 корців¹ землі (15,2 га), з яких 32 корці і 16 горнців орних угідь, 6 корців – сіножаті, а далі – площа під будівлі і городи. Колоніст отримував два коня, два воли, дві корови й дві свині. Спільнота мала пасовище, яке у 1832 році поділене між колоністами на орну землю, 14 йохів церковної землі, два йохи шкільної землі, 10 корців землі для староства і 41 корець під шинок [106].

Створення Бекерсдорфу не була закінчено ще в 1787 році. У січні 1787-го року шість родин колоністів утекло назад до Австрії. Саме село будували за так званим планом «штрасендорс», — у виді лінійного дворядного села (рис. 22).

Етнічний склад населення Бекерсдорфу був майже виключно німецький, хоч зустрічалися і польські прізвища (Овсянські, Дяховські, Комусевич, Завадовські, Волянські, Долінські). Жили тут також і дві родини українські

¹ Корець — землі дорівнював площі, засіяній корцем зерна. Один корець дорівнював 128 літра або 32 горнцям.

Солюків, які в 1900 році відкупили там два господарства, і родина Городиських – було це мішане подружжя. Була теж одна єврейська родина, яка займалася спершу шинкарством, а потім купецтвом [106].

Площа Бекерсдорфа була 9,94 км², з неї 9,52 км² було під сільськогосподарськими угіддями, з яких – 9,27 км² були під орними угіддями. Тут вирощували жито, овес, картоплю. Під тиском приросту населення німці прагнули купити сусідні землі, але їм це не вдавалося. Вони змогли придбати лише 58 йохів землі, які належали греко-католицькій парафії у містечку Підгайцях. Наприкінці XIX сторіччя у колонії проживало 610 осіб.

Бекерсдорф мав значний вплив на українців з сусідніх сіл. Від німців українці перейняли використання залізного плуга, колесо до прядіння і використання добрив на полі. Внаслідок договору з 16 листопада 1939 року між Німеччиною і СРСР німцям було дозволено виїхати до Німеччини. З Бекерсдорфу виїхали 484 особи.

Вплив німецького етносу помітний у селі *Конопківка* (поблизу містечка Микулинці Тербовлянського району Тернопільської області). У 1792 році Микулинці з навколишніми селами перейшли у власність барона Яна фон Конопки. Він відремонтував садибу, заснував у Микулинецькому замку суконну фабрику, придбав англійську молотарку. У 1821 році Ян фон Конопка на власні кошти заклав поблизу Микулинців колонію німецьких та польських переселенців, яку назвав своїм родовим іменем. У Конопівці було 60 дворів і дві перехресні вулиці. На їх перетині – ринок, а по кутах – чотири готелі для приїжджих, стайні на 130 коней і 30 повозок. На базі сірководневих мінеральних джерел у 1829 році створено курортний комплекс, складовою частиною якого був парк, спланований майстром садово-паркового мистецтва Шпіцом. Хімічний аналіз води у 1831 році досліджував Г.-Г. Мосінг.

Це була єдина купальня у Східній Галичині. Курорт складався з купального корпусу, який починався високою залою, вінчаною куполом. Був житловою будинок завдовжки 120 м, на 100 кімнат, з кухнею, їдальнею та більярдною. Тут оздоровлювалися хворі на ревматизм з усієї Східної Європи (1829 р. – 650 осіб, 1830 р. – уже 1300, 1832 р. – 4228). Хворі лікувались у спеціальній лазні, де було 43 місця з підведеними до них трубами, по яких текла вода. Нижче споруд, вода вільно витікала до водозбірника, звідки частина попадала до спеціального котла, а решта – до найближчого потоку [106].

Наприкінці XIX сторіччя заклад було орендовано євреєм на 30 років, після чого курорт занепав. Купальні згоріли у 1890 році, парк вирубали, колоністи виїхали. Курорт відродили лише у 1967 році як Микулинецьку обласну водогрязелікарню; зараз це санаторій «Медобори».

У південній Волині (сучасній Хмельницькій області) були такі німецькі колонії: Новоград-Волинський повіт – Антонівка (зараз Шепетівського району); Ізяславський повіт – Капітульщина (Капетульчин), Мар'янівка, Михалючка (Михалочка), Рисовата (Рейхенау), Ново-Судилків (лютеранське село на орендованій землі), Праулін, Майдан-Відлад; Старокостянтинівський повіт – Заслуччя; Острозький повіт (зараз Ізяславський район) – Карлсвальде (1801) (також Голендри Слобідські, Олендра) [66].

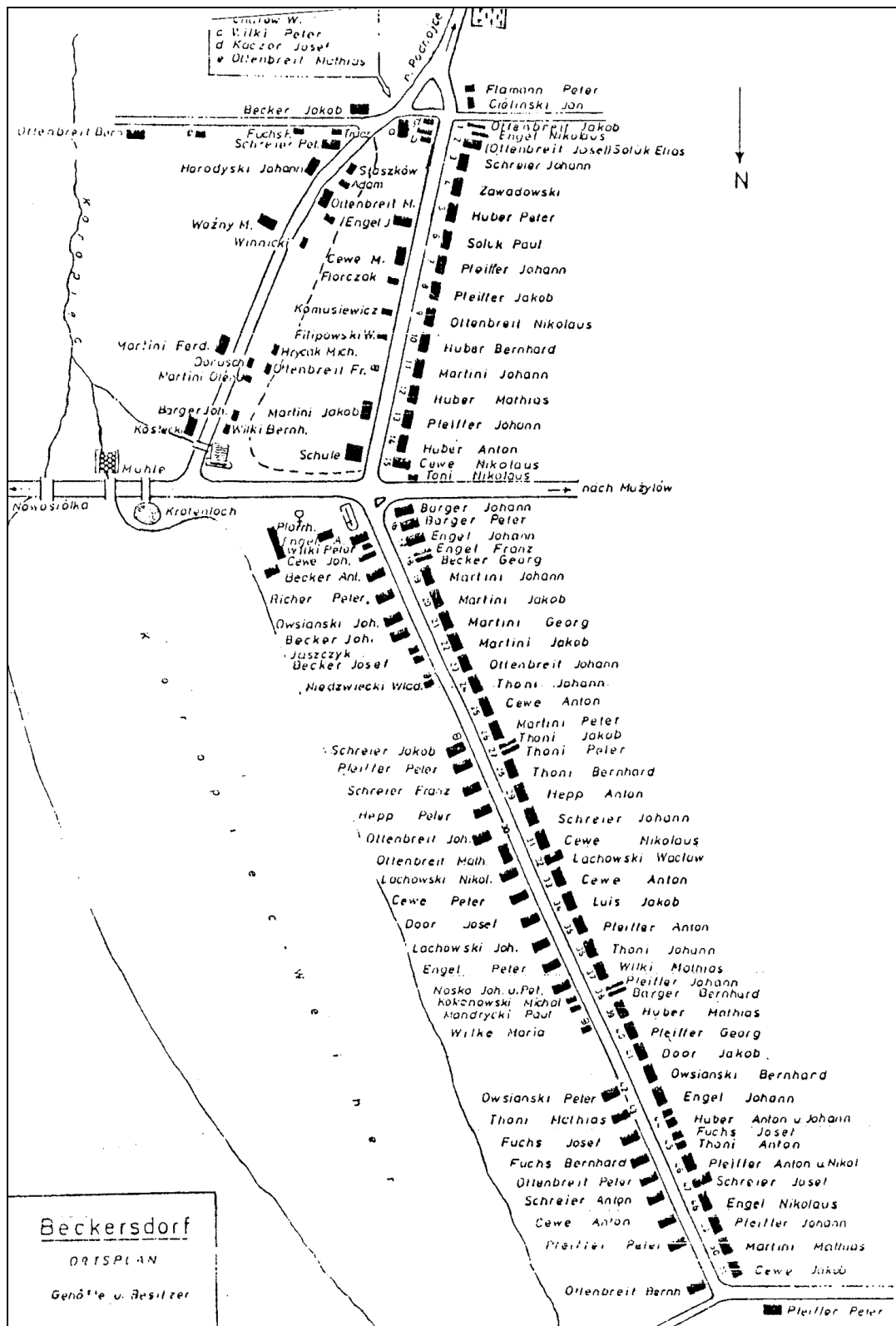

Рис. 22 План німецького села Бекерсдорф [106, с. 60]

У межах сучасної Вінницької області були як німецькі колонії: Міхалін Бердичівського повіту Київської губернії, Краснодол Ямпільського повіту Подільської губернії, так і села й містечка зі значною кількістю менонітів (села Янкуло, Москва, Боровки, Рахни-Лісові, Бандишівка, Деречин, Комаргород Ямпільського повіту Подільської губернії; містечко Кам'янка Ольгопільського повіту Подільської губернії; містечко Новокостянтинів та хутір Барська

Літинського повіту; містечка Тростянець, Тульчин, Немирів Брацлавського повіту Подільської губернії). Загальна кількість німецьких поселенців у Подільській губернії наприкінці XIX сторіччя була 949 осіб. На початку XX сторіччя були німецькі хутори з мінімальною кількістю населення. Наприклад, хутір Безіменний, розташований поблизу села Стіна Томашпільського району Вінницької області у 1924 році мав лише 2 мешканці [66].

Перші німецькі колонії на Поділлі з'явилися наприкінці XVIII сторіччя, зокрема колонія Махнівка-Михайлина, коли граф Я. Потоцький у 1791 році надав групі протестантів-менонітів привілей на поселення в Самгородоцьких степах у Вінницькому повіті (за П.П. Чубинським – у Бердичівському повіті Київської губернії, зараз – село Михайлин Козятинського району Вінницької області). Привілей дуже великий. Він регламентує багато аспектів у стосунках дідача та поселенців: у ньому вказується місце поселення: *«... землі, що лежать за містечком Махнівкою, які тепер належать до Самгородка, а надалі називатимуться Михайлиною... І починаються від кута границь куманівецьких, що сходяться там же зі степом села Черепашинців і шляхом на Самгородок Немирівським, розташовуючись між тим же шляхом і великим струмком, їх межа тягнеться вздовж того ж шляху аж до земель орних самгородоцьких, біля самгородоцьких орних ґрунтів звертаючи вліво, аж до Хуторів Самгородоцьких, понад якими йдучи аж до хутора, який тепер посідає пан Звержховський... З іншого ж боку тягнеться понад вказаний великий струмок аж до того ж хутора п. Звержховського...»* [81, с. 38]. Кожній родині менонітів впродовж двох років повинні були виділити стільки угідь, скільки хто зможе обробляти.

Витяг з інвентарю слободи Михайлини, зроблений 1 листопада 1795 року комісією, зазначає, що *«... під селом Михайлиною знаходяться землі в садибі і оплаті чиншів загалом волок 76 моргів 28, на місце для костелу волока одна, на майдан для трактуру – моргів 20. Загалом волок 102, моргів 18»* [81, с. 38]. Про Михайлину згадував у 1872 році П.П. Чубинський. Він її називав Міхалін, що відповідає назві на листі 24-7 трьохверстової карти Шуберта. Тоді колонія мала 52 двори, у яких мешкало 248 осіб (123 – чол., 125 – жін.). З середини XIX сторіччя у Михайлині поселяються ще й чеські колоністи. У 1897 році у селі мешкало 668 німців (з 1306 жителів), у 1906 – 471 німець, у 1927 році залишилось менше 25 німецьких дворів (кількість німецького населення невідома) [66].

Наприкінці XIX сторіччя в Ямпільському повіті Подільської губернії формується німецька колонія Краснодол (Краснофелд), у якій було 20 дворів, де проживало 118 осіб, за іншими даними 76 осіб. На початку XX сторіччя колонія була об'єднана з колгоспом «Шлях життя», загальною площею 80 га, де було 13 об'єднаних господарств з загальним населенням 157 осіб (у 1925 р. – 194 особи). Господарською спеціалізацією німецьких поселенців було виноградарство, де з 42 дворів, у 9 – були виноградники, загальною площею 4,25 десятин. Майже весь виноград перероблявся на вино, а частина ягід продавалась у роздріб. У 1926 році колонії належало 344 десятини землі, з них – 21 десятин. У фактичному користуванні села, під школою – 5,25 десятин, під меліоративним товариством – 18

десятин, громадський ліс, який граничив з селом – 25 десятин, землі, яка не обробляється – 13,17 десятин. Сівозміна, яка застосовувалась у господарстві – трипільна. Сіяли переважно кукурудзу – 140,63 десятин, жито та пшеницю – 71,91 десятин, овес – 13 десятин, цукровий буряк – 10,5 десятин, просо – 3 десятин, ячмінь – 0,5 десятин та закладали виноградники – 4,31 десятин (1926). У 1957 році села Краснодол та Придністрянське Слободопідлісівської сільської ради Ямпільського району Вінницької області об'єднано у єдиний населений пункт – село Придністрянське.

О. С. Афанасьєв-Чужбинський згадує про німецьку колонію розташовану між містечками Наславче і Лядова, у долині річки Дністер. Автор дає характеристику колонії: «... я был изумлен при выходе из села, очутясь в улице, обостроенной хорошенькими, чистенькими домиками. Здесь, неизвестно уже по какой причине притаилась немецкая колония на помещичьей земле, на особом договоре, и немцы живут себе, сохраняя свой язык, нравы и обычаи. Обрабатывают они поля несколько улучшенным способом и кроме земледелия занимаются садоводством» [4, с. 208-209].

Я. Р. Дашкевич об'єктивно оцінив діяльність колоністів: «...німці принесли сюди свою високу хліборобську культуру, високу культуру господарювання взагалі, культуру щоденного побуту. Це мало позитивний вплив на українське оточення» [27, с. 146]. Хоча П. П. Чубинський писав протилежне, зазначаючи, що з місцевим населенням вони не мали нічого спільного, часто ворогують з місцевим населенням і не мають жодного впливу на господарство українців. Німецькі поселенці вели своє господарство краще від українців та поляків, були кращими ремісниками: «...немецкія колоніи принадлежатъ къ наиболее богатымъ и наилучше организованнымъ поселеніямъ въ Россіи, но и въ целомъ міре» [46, с. 3]. Вони були серйозними конкурентами для місцевого населення, практично не маючи жодних повинностей, не приймаючи російського громадянства, маючи статус іноземців.

Сільські етнокультурні ландшафти руських старообрядців

Поділля – регіон, досить щільно заселений старообрядцями. Більшість російських поселень розташовані дугою від Вінковоцького району Хмельницької області до містечка Балти Одеської області. У Вінницькій області – 20 поселень, у Хмельницькій – 8. Перші поселення старообрядців у регіоні виникли в останній чверті XVII сторіччя.

Етимологія та походження назви. У топоніміці сільських поселень переважають назви «Пилипи»: Пилипонівка (передмістя м. Бершадь), Пилипи-Борівські, Пилипи-Хребтіївські, Пилипи (поблизу м. Бар), Пилипи (Митник Великий), Пилипи-Олександрівські. «Пилипів» було багато, що спричиняло незручності. Тому вводили другу (уточнюючу) частину назви, яка походила від населених пунктів, розташованих поблизу. Етимологічно назва «пилипон» співпадала з само ідентифікацією старообрядців: «липовани», «пилипони», «пилипи». Дослідники вважали, що походження цієї назви має декілька варіантів: а) походить від назви Пилипа, який вивів старообрядців з Росії; б)

від назви дерева «липи» [83].

Структура культурних ландшафтів руських старообрядців. У процесі розселення руські старообрядці створюють села та слободи упродовж XVIII сторіччя. Значну частину поселень було знищено владою у XIX сторіччі. На місце руських поселенців селили українських селян. Частина поселень мають етнічно змішаний характер. Як приклад, с. Шура-Копієвська, яка до 1836 року була заселена виключно руськими колоністами, граф Потоцький переселив 60 українських сімей із с. Михайлівки Брацлавського повіту. Хоча село було змішаним, але громади проживали окремо і були розділені струмком.

У структурі переважали сільські культурні ландшафти. Села розташовували у місцях, які віддалено нагадували ландшафти Росії. Наприклад, с. Борсків Вінницького повіту заснували втікачі з підмосковного с. Гуслиці. Назву Борсків отримав від «бору», на місці якого збудовано село. Село розташоване у живописному місці – у балці і на схилах річкової долини. У центральній частині протікав струмок, який впадав у річку. У верхній частині струмок розпадався на дві притоки, розділяючи село на три частини. У селі було багато дрібних вуличок та провулків; найбільшими були – Бурлацька та Раменська. Східна частина села носила назву «Гора». Багато будинків у селі були кам'яними, покриті жерстю. Поселення настільки відрізнялось від сусідніх українських сіл, що німці під час Другої світової війни назвали Борсків містечком [101].

Село Людавку Вінницького повіту засновано у лісовому яру, де збудовано будинки з дерева та зруб. Поселення поступово розширялось і старовіри заселили села Балкани, Пліци, Шламівку. Село Петраші Летичівського повіту також засновані на місці лісового масиву, а його засновники були вихідцями з північних губерній Росії. Старовіри уклали договір з поміщиком Зінковським про звільнення території від лісу, а земля переходить до колоністів у безкоштовне користування на 50 років. Аналогічне розташування, на місці лісового масиву, мали села Пилипи-Хребтієвські та Хворостна Ушицького повіту. Село Ставчани Ушицького повіту спочатку називалось «Потапово» і було засновано вихідцями з-під Саратова. Після поселення росіян, поселення отримує назву Ставчан, що походить від болотистої місцевості та значної кількості невеликих ставків.

Частина культурних ландшафтів руських старообрядців представлена слободами – передмістями сіл або містечок: Курники – передмістя села Шершні, Чорнишівка – передмістя містечка Брацлав, Старе місто – передмістя містечка Вінниця. Двори у селах були розташовані у ряд, настільки тісно, що у випадку пожежі горіла вся слобода; сакральні споруди розташовані на кладовищах і виглядають по різному.

У периферійній ресурсній зоні домінували орні угіддя, які переважно орендували або купували у поміщиків. Наприклад, колоністи с. Петраші Летичівського повіту купили у поміщика поблизу с. Женишківці 60 десятин землі, 5 десятин лісу і ставок, на якому розташований млин.

Сади орендували у поміщиків, де вирощували сливи («венгерки»), які сушили у «лозницях». Слобода Чернятинська Літинського повіту

спеціалізувалась на садоводстві. У кожній садибі були плантації малини, смородини й інших плодово-ягідних культур. Скотарством займались переважно старообрядці Балтського повіту.

Старообрядці орендували ставки. Біля них будували господарські будівлі, греблі, спуски, чистили ставки. Для очистки ставків, старовірами було створено відповідну технологію, розроблені спеціальні вози та інструмент [15].

На початку 30-х років ХХ сторіччя максимальна концентрація сіл з російським населенням було у південно-східній частині Поділля.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Проаналізуйте теоретичні напрями міського культурного ландшафту М.П. Анцифераова, К. Лінча, образно-географічні підходи.
2. Чим місто відрізняється від містечка ?
3. Охарактеризуйте особливості ландшафтної структури містечок.
4. Що таке «сільські етнокультурні ландшафти» ?
5. Які особливості структури сільських етнокультурних ландшафтів ?
6. Як еволюціонували українські сільські культурні ландшафти ?
7. Назвіть особливості периферійної ресурсної зони українського сільського культурного ландшафту.
8. Що таке польська садиба ? Які особливості її ландшафтної структури ?
9. Чим німецькі культурні ландшафти відрізняються від українських та польських ?
10. Назвіть та проаналізуйте найбільші німецькі колонії Поділля.
11. Як еволюціонували сільські культурні ландшафти руських старообрядців ?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Напишіть реферат на одну з обраних тем:
 - ◆ «Єврейські сільськогосподарські колонії Галичини та Поділля кінця ХІХ сторіччя»;
 - ◆ «Єврейські примістечкові господарства Поділля початку ХХ сторіччя»;
 - ◆ «Розвиток вірменських сільських культурних ландшафтів в Україні».

САКРАЛЬНО-ТАФАЛЬНІ ЛАНДШАФТИ

ЕТИМОЛОГІЯ ТА ДЕФІНІЦІЯ САКРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

Релігія як духовна складова культури регулює ритм життєдіяльності людини, формує етнокультурні традиції. У процесі адаптації і природокористування формуються місцеві релігії, які супроводжуються формування відповідних сакральних ландшафтів: «*Етнічна територія дискретна, сакральна*» [85, с. 67]. На початку ХХ сторіччя течія євразійців також підтримувала концепцію зв'язку «релігія-етнос-ландшафт», зазначаючи що «... як релігія створює культуру, так і культура – етнологічний тип, а етнологічний тип вибирає або знаходить «свою» територію і суттєво по-своєму її перетворює» [75, с. 128]. Термін «сакральний» походить від латинського *sacrum*, що у перекладі означає священна річ, дія і пов'язана з системою знань про священні об'єкти, розташовані на земній поверхні. Термін «сакральний» має безпосереднє відношення до релігійного культу. До числа традиційних сакральних територій відносять обрядові об'єкти (власне сакральні ландшафти), місця поховання (тафальні ландшафти).

Визначення «сакрального ландшафту». Трактують «сакрального ландшафту» поділяють на дослідницькі аспекти: а) матеріальний, де основою є ландшафт, який може мати або виконувати сакральні функції; б) духовний, де сакральні функції розглядаються як надбудова над ландшафтом або як його функція. Частина цих визначень представлена у таблиці 5.

Таблиця 5

Визначення «сакрального ландшафту»

Автор, рік	Визначення
<i>Матеріальний підхід</i>	
Романчук С.П., 2000	Сакральними ландшафтами ми пропонуємо називати природні або природно-антропогенні геосистеми, які виконують духовну функцію, пов'язану, в першу чергу, з релігійними запитами людства, які є об'єктами паломництва, тобто викликають прагнення до спілкування з ними у певної категорії населення. Важливою ознакою сакральних ландшафтів є збереження духовної (священної або сакральної) функції території протягом значного часу (іноді багато тисяч років), навіть при зміні релігійної та етнічної приналежності [89, с. 145].
Ханцеверов Ф.Р., 1999	Сакральне місце – ділянка земної поверхні, відмічена культовими спорудами різних епох і релігій, зберігає сліди їх існування або зберегла його сліди, як попереднє або теперішнє житло певного божества або духу; заповідна територія, яка з погляду тих або інших магічних шкіл є «місцем скупчення окультної сили» [108, с. 207]
<i>Духовний підхід</i>	
Ковальов О.П., 2009	Духовний (сакральний) ландшафт – це дещо, подібне до розподілу духовного потенціалу і виникнення сакральних вузлів у просторі денної поверхні [48, с. 382].
Гродзинський М.Д., 2005	Сакральний ландшафт – це образ священного простору, значення місць та конфігурацій якого сприймаються й успадковуються певними групами людей як прояви Вищої Сили (зокрема, Бога або богів) [24, с. 114].

Автор пропонує своє визначення: **сакральний ландшафт є сукупністю місць і розташувань етнокультурного простору (регіону), які мають ознаки взаємодії людини (етносу) і священного.** Місце зустрічі людини і сакрального є першоосновою для формування етнокультурного ландшафту. Поняття «священне» є базовою ознакою традиційної сільської культури, що визначає підпорядкованість і композиційну структуру сільського етнокультурного ландшафту.

Сакральний ландшафт потрібно розглядати як частину етнокультурного, пов'язаного з духовною діяльністю етносу і культурною спадщиною (сакральні пам'ятки, комплекси та ансамблі).

СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ САКРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

М.Д. Гродзинський зазначає, що конфігурація сакрального ландшафту має плямісту структуру, фоном якої є ландшафтні комплекси зі звичайним рівнем сакральності, а ядрами – місця з підвищеним рівнем (особливо священні) [24]. Правда автор не вказує на внутрішні особливості такої конфігурації. Для кожного етносу, який населяє відповідний культурний ландшафт (регіон), сакральними ядрами будуть різні місця або об'єкти. Причому, український сакральний ландшафт буде профаним для єврейського або польського етносу. У випадку етнокультурного аналізу сакральних ландшафтів, пляміста структура буде багат шаровою, де «ядра» можуть накладатись частково (або повністю), або не співпадати зовсім.

Аналізуючи сакральні ландшафти, які мають статус священних, необхідно враховувати їх етнокультурні та релігійні особливості. Наприклад, визнані природні урочища, які виконують певні сакральні функції, можуть бути священними тільки для певного етносу або місцевих мешканців. Навіть усередині етнічних груп погляди можуть різнитись.

Езотеричні традиції етносів наповнювали сакральні ландшафти енергією «місця сили». Їх розташування пов'язане з інформаційно-польовими структурами. Енерго-інформаційна структура ландшафту має складну структуру, де є як «святі», так і «згубні» місця. «Святі» або «благі» місця мають назву «салюберогенних» [108]. Сакральні місця пов'язані наземними енергетичними каналами (лей-лініями), що дозволяє передбачити розташування мегалітичних сакральних ландшафтів. Формування енергетичної сітки з геоактивними та геопатогенними вузлами сприятиме встановленню розташування втрачених сакральних об'єктів. Для цього можна використати сітки Е. Хартмана, З. Вітмана, М. Куррі, М.Ф. Гончарова – В.А. Макарова – В.С. Морозова. Дохристиянські сакральні ландшафти розташовані або поблизу водного об'єкту або над ним. У 1935 році англійський археолог К. Бутбі у статті «Релігія кам'яного віку» вказує на скупчення підземних вод під обстеженими святилищами. Наявність води пов'язано з формуванням електромагнітного поля, яке посилює відповідне місце. Як зазначає Ф.Р. Ханцеверов, кургани, кромлехи, менгіри розташовані над точками перетину декількох водних потоків, розташованих на значній глибині або над порожнинами, заповненими водою [108]. Таке розташування характерне і для більшості християнських церков Європи, збудованих до Реформації. На існування

зв'язку давньослов'янських капищ та святилищ з підземними водами зазначене у праці Б.А. Рибаківа «Язичество Давньої Русі» [92].

С.Е. Єрмаков і Т.В. Фамінська сформулювали *критерії* виділення сакральних ландшафтів (табл. 6), більшість з яких географічного або етнологічного характеру [113].

Таблиця 6

Критерії виділення сакральних ландшафтів

Критерії	Характеристика
Геологічні, гідрогеологічні, геоморфологічні, геофізичні	Наявність прихованих або відкритих на поверхні розламів, відкритих і підземних водних джерел, порожнин; покладів різних руд та мінералів; ділянок з вираженою неоднорідністю рельєфу; фактів реєстрації приладами аномалій фізичних полів
Метеорологічні	Стійкий специфічний мікроклімат, ядра формування клімату на значних територіях; місця зародження смерчів, тайфунів, ураганів
Фольклорно-історичні	Наявність у місцевості культових споруд (їх руїн), об'єкти поклоніння (джерело, дерево, гай) різних релігій та епох; «святі» або «згубні» місця
Медичні і біологічні	Множинні структурні, горизонтальні і вертикальні мутації рослинності на обмежених площах; особливості видового складу рослинного покриву; локалізоване у межах обмеженої території різке і стійке підвищення онкологічних, серцево-судинних, нервових захворювань
Технічні (технологічні)	Безпричинне порушення роботи приладів; прискорене руйнування інженерних комунікацій; наявність ділянок доріг з підвищеною аварійністю
Суб'єктивні критерії	Виникнення у людини активізації або пригнічення функцій організму, яка опинилась у сакральному місці; спонтанний прояв паранормальних здібностей тощо

Етнограф В. Л. Огудін виділив *функції сакральних ландшафтів*, здатних виконувати їх для місцевих мешканців (табл. 7) [113].

Таблиця 7

Функції сакральних ландшафтів

Назва	Характеристика сакрального ландшафту
Консолідуєча	Сакральний ландшафт є умовним центром певної території, у межах якої проживають мешканці етнічної групи або релігійної громади
Медіаторна	Сакральний ландшафт відіграє роль посередника між людиною і богом у релігійній структурі Всесвіту
Комунікативна	Сакральний ландшафт є центром суспільного життя
Протекторна	Сакральний ландшафт може виконувати захисні функції
Лікувальна	Сакральний ландшафт сприяє оздоровленню
Природоохоронна	У межах ландшафту впроваджено режим збереження тваринного і рослинного світу

У дослідженні актуальними є консолідуєча, комунікативна, протекторна, лікувальна і природоохоронна функції сакрального ландшафту.

Найпростішими *консолідуєчими* ландшафтами були родові святилища, характерні для язичницького періоду. Такі святилища займали у поселеннях центральні місця. Об'єднуючим сакральним ландшафтом було святилище, спільне для декількох родів або населених пунктів. Об'єднуючу роль могли відігравати і кладовища. У східних слов'ян тафальні ландшафти були надзвичайно сакралізованими територіями. Особливу роль консолідуєчі сакральні ландшафти відіграють при колонізації. Вони формуються як центри етнокультурного

простору, а вже навколо них формуються селитебні ландшафти. Інколи заснування населеного пункту зводилось до вибору місця сакрального ландшафту.

Комунікативна функція сакрального ландшафту виражена у спілкуванні у межах однієї етнічної групи. Ландшафти, здатні справити незабутнє враження, ставали каркасом для міфологічної уяви примітивних народів. Ландшафти, які викликали відчуття страху, сприймалися як прояв Хаосу. І навпаки, ландшафтні комплекси, які викликали відчуття заспокоєння та приязні, ставали центрами прояву Космосу, тобто сакралізувались. Розуміння простору у кочових племен було одно напрямленим, векторизованим, де переважали незначні сакральні центри (могили, кургани). Для землеробських культур структура простору була концентричною (аналог культурного ландшафту за Ю.А. Веденіним, 1997), з чітко вираженим центром (село, містечко, місто) й орієнтованим за сторонами світу.

Більшість сакральних ландшафтів сіл та містечок розташовані у центральній частині культурного ландшафту, інколи об'єднуючи декілька населених пунктів. Площа території, яка обслуговувалась сакральним ландшафтом зазвичай визначалась пішохідною доступністю (у межах 1-2 годин, тобто 5-10 км). Упродовж року з округи збирались мешканці, які відмічали релігійні та побутові свята.

У давніх слов'ян місто (як місце) було сакральним простором. Місто, для якого характерний процес освоєння нових територій, дозволяє виділити «своє» й «чуже» і перетворюється у протиставлення «сакральне/людське/правильне» і «підле/звірине/підступне». Таким чином, місто отримує статус сакральної території. Повертаючись до теми фронтирів, у підході «місто як сакральна територія» є певна відповідність. Зазвичай, не весь селитебний ландшафт був сакральним, а переважно укріплена центральна частина виконувала таку роль. У якості сакрального фронтину були оборонні стіни, які формували своєрідне магічне коло, всередині якого будували сакральні споруди. Структура, де аналог капища закрите белігеративними спорудами має традиції доетнічного страту.

Протекторна функція виражена у виконанні сакральними ландшафтами белігеративної (оборонної) функції: наприклад, Покровська церква-замок села Шарівка Ярмолинецького району Хмельницької області, церква в урочищі Монастирок над Бучачем Тернопільської області, Спасо-Преображенська церква села Залужжя Збаразького району Тернопільської області, синагога містечка Сатанів Городоцького району Хмельницької області.

Лікувальна функція присутня у храмах, релігійних реліквіях, окремих могилах, вершинах гір, печерах, окремих каменях, натуральних і природних заглибленнях, холодних і гарячих джерелах, водоймах, натічних утвореннях печер.

Священне місце може виконувати *природоохоронну* функцію, коли територія сакрального ландшафту охороняє не тільки людину, а й флору й фауну. До таких відносять святилища язичницького періоду, де ритуальні практики здійснювались у священних гаях або дібровах. Природоохоронна функція також виражалась у створенні заповідної території навколо сакрального місця. Тут діяла заборона на мисливство, рубку дерев.

КЛАСИФІКАЦІЯ САКРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

Класифікація сакральних ландшафтів заснована на історичному та конфесійно-релігійному підходах. Зв'язок сакральних ландшафтів з їх хорологічними особливостями простежується на етнічному рівні, коли формується процес пристосування етносів до регіонального етноландшафту і *«закріплюються етнічні, примітивні, так звані місцеві релігії»* [77, с. 15]. Хоча типологія за конфесійними ознаками не завжди тотожна етнічній складовій віруючих (християнський підтип). Відповідно до підходів у структурі сакрального типу ландшафтів у межах регіону⁵ Поділля виділено класи, підкласи, варіанти (рис. 23).

Підклас язичницьких ландшафтів. Найдавнішими сакральними ландшафтами регіону є язичницькі, сформовані у доетнічний страт. Етимологічно «язичництво» походить від старослов'янського слова «язик» у значенні «народ». Цю думку підтримує М.П. Драгоманов, вважаючи, що «язичницький» означає національний, крайовий, народний. У грецькій мові «етнічний» має тлумачення «племінний, народний, язичницький». Тому, якщо ведеться мова про язичницьку культуру, мають на увазі традиційну, етнокультурну основу. Для них, у релігійному значенні, характерний політеїзм, з географічним ухилом: обожнювання природних стихій, рослин, тварин. У класифікації язичницьких сакральних ландшафтів важливу роль відіграють етимологія та вживання термінологічного апарату. Для позначення давніх святилищ вживають: храм, мольбище, капище, контина тощо. Храми – церковнослов'янська форма слова «хороми», що означає довгу споруду у формі дуги, збудованої навколо круглого майданчика, на якому знаходиться капище. Капище – майданчик, де стояла статуя (ідол) божества і, зазвичай, знаходилась на горах або земляних насипах.

Підклас язичницьких сакральних ландшафтів можна поділити на варіанти: а) круглі площадки-капища з ідолом у центрі, обмежені ровом або системою окремих ям; б) малі городища-святилища – круглі площадки-капища з ідолом у центрі, обгороджені валом і ровом, діаметром 7-30 м, знайдені у Придністер'ї; в) храми – дерев'яні споруди, всередині яких розташовані ідоли, знайдені на Придністер'ї (правий берег); г) городища-сховища, які одночасно виконували і функцію культового сакрального об'єкту; д) великі культові центри, у яких поєднувались усі типи святилищ, культових місць і сакральних природних об'єктів. Створювались у глухих місцях, часто покритих лісом (наприклад, Товтри); е) місця поклоніння і об'єкти природного генезису (камені, дерева, джерела, гаї). У священних гаях заборонялось рубати дерева, рвати квіти, ловити пташок; є) антропогенні ями або площадки, створені для жертвоприношення; ж) святилища – місця молінь та жертвоприношень, де об'єктом поклоніння був ідол; найбільша концентрація кам'яних старослов'янських ідолів на Придністер'ї. Камені з ідолів використовували для побудови церков, іноді монтували у стіни цілими статуями (м. Гусятин Тернопільської області); з) кургани, які виконували одночасно сакральну і тафальну функції;

⁵ Залежно від регіону кількість підтипів може змінюватись

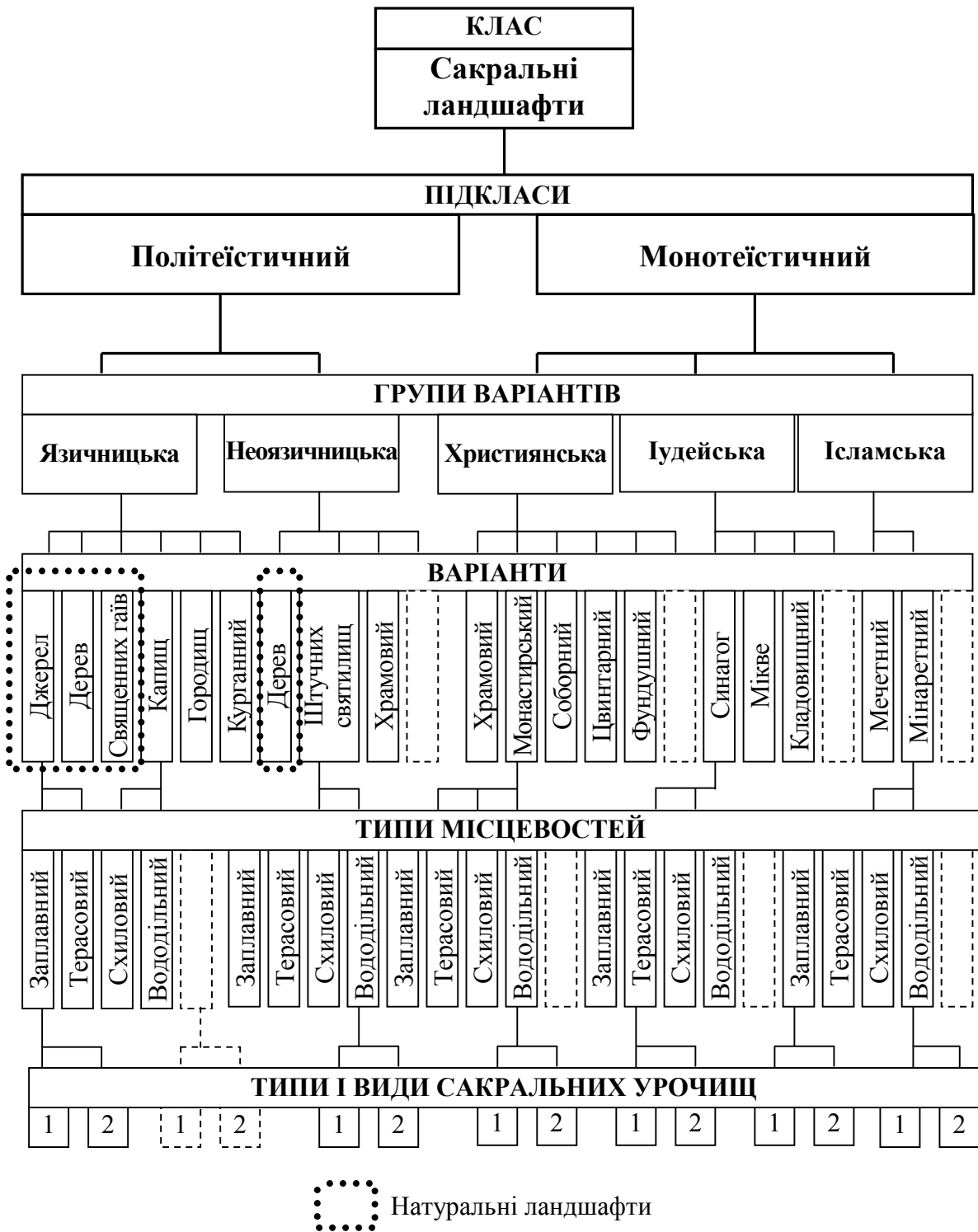

Рис. 23 Таксономічна система типологічних структур класу сакральних ландшафтів

використовувались як сімейне святилище та місце поховання.

У християнському підкласі сакральних ландшафтів виділені варіанти православної групи, зазначені у табл. 8 [84].

Відповідно до типології та призначення, їх розташування може суттєво відрізнятися. Наприклад, у Вінниці є понад 20 ландшафтних комплексів християнського підкласу і один – іудейського (рис. 24, 25, 26).

Таблиця 8

Православна група християнського підкласу

№	Варіант	Характеристика	Приклади
1	Соборний	Головний храм у місті, містечку або монастирі з прилягаючими ландшафтними комплексами. Храмові комплекси включають територію з церквою, дзвіницею, цвинтарем, часто – огорожений. Довкола церкви насаджували липу гостролисту.	Свято-Преображенський (м. Вінниця), Олександро-Невський (м. Кам'янець-Подільський)
2	Монастирський	У складі комплексу може бути декілька храмів, їдальня, лікарня, надбрамна та домова церкви, каплиця, дзвіниця; споруди допоміжного призначення: келійний корпус, будинок намісника, господарчі служби, недільна школа, готель, виробничі майстерні.	Лядавський (біля м. Могилів-Подільський)
3	Храм-пам'ятка	Розташовані у значимих місцях, на честь визначних подій. Через меморіальне значення та острівне розташування у селитебних ландшафтах мають специфічні архітектурні особливості.	
4	Храмовий (при установах)	Входять до складу комплексів загального призначення: лікарні, приюти, училища.	Храм Святителя Луки Кримського (м. Вінниця)
5	Храмовий (усипальниця)	Виконує одночасно сакральну і тафальну функції	Церква-некрополь у музеї-садибі М.І. Пирогова
6	Оборонний храмовий	Виконує одночасно сакральну і белігеративну функції. Споруджували у XIV-XVII сторіччях	Покровська церква-замок (с. Шарівка Хмельницької області)
7	Кладовищний храмовий	Виконує одночасно сакральну і тафальну функції. Розташовані на території кладовищ	Храм Вінницької єпархії УАПЦ на Підлісному кладовищі (м. Вінниця)

Для більшості комплексів характерне припідняте розташування: плакорне або у верхній частині схилу горбисто-пасмової місцевості. Тільки два сакральних ландшафти сформовані у межах першої надзаплавної тераси, а храм Блаженної Ксенії Петербурзької розташований на узбережжі річки Південний Буг. Подібне ландшафтне розташування характерне для міст Хмельницького і Тернополя (рис. 27, 28).

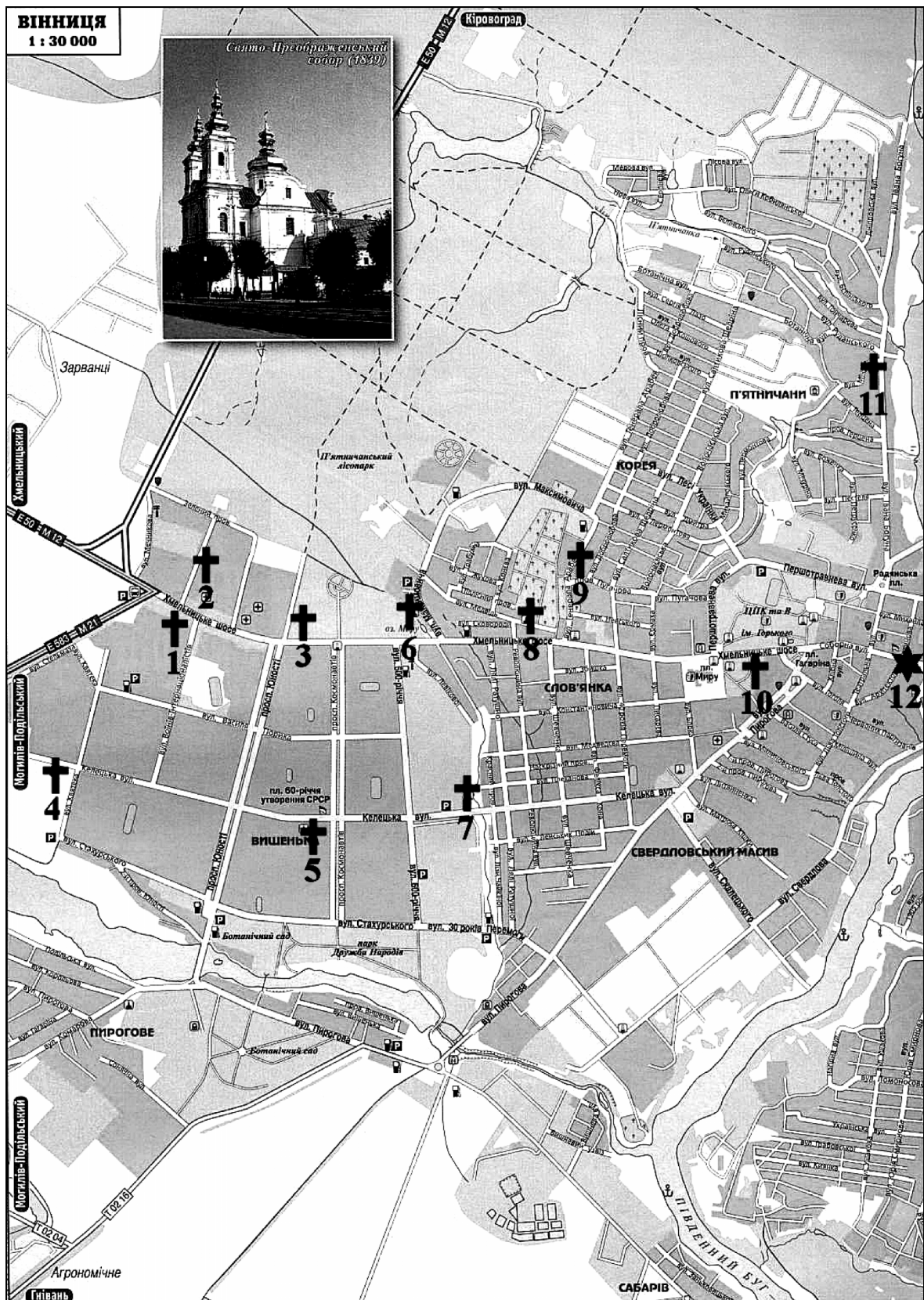

Рис. 24 Сучасне розташування сакральних ландшафтів м. Вінниця (західна частина):

1 – святого Серафима Саровського; 2 – храм ікони Богородиці «Скоропослушниця»; 3 – храм Святителя Луки Кримського; 4 – ; 5 – Хресто-Воздвиженська церква; 6 – молитовний будинок Євангельських християн-баптистів; 7 – церква адвентистів 7-го дня; 8 – Вінницька єпархія УАПЦ; 9 – храм Святого Вознесіння Господнього; 10 – церква Вознесіння Христового; 11 – храм Різдва Богородиці; 12 – синагога Ліфшиця

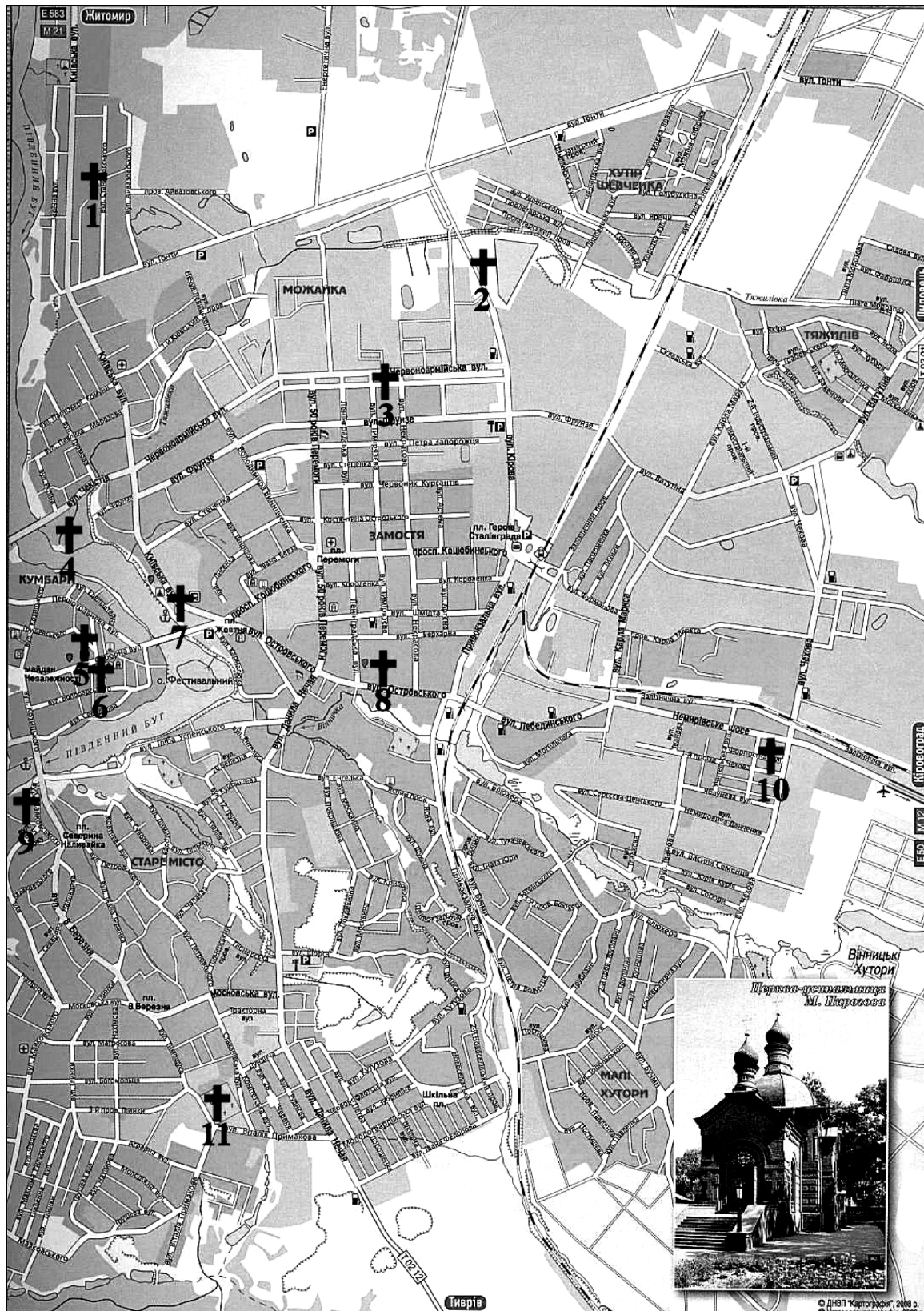

Рис. 25 Сучасне розташування сакральних ландшафтів м. Вінниця (східна частина міста):

- 1 – храм святих Жон-мироносців; 2 – храм Святої Преподобномучениці Феодосії; 3 – храм святих Косьми і Даміана; 4 – храм Блаженної Ксенії Петербурзької; 5 – храм Пресвятої Діви Марії Ангельської (костел Капуцинів); 6 – Свято-Преображенський кафедральний собор; 7 – греко-католицька церква Покрова Пресвятої Богородиці; 8 – церква Дмитра Солунського; 9 – Свято-Миколаївський храм; 10 – храм Різдва Ісуса Христа; 11 – церква при Староміському кладовищі

Храмові комплекси включають територію з церквою, дзвіницею, цвинтарем, у більшості випадків він огорожений. Довкола церкви насаджували липи, для рівнинної частини України – переважно липу гостролисту.

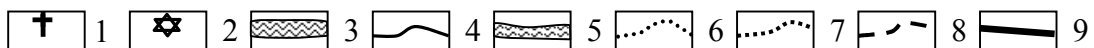
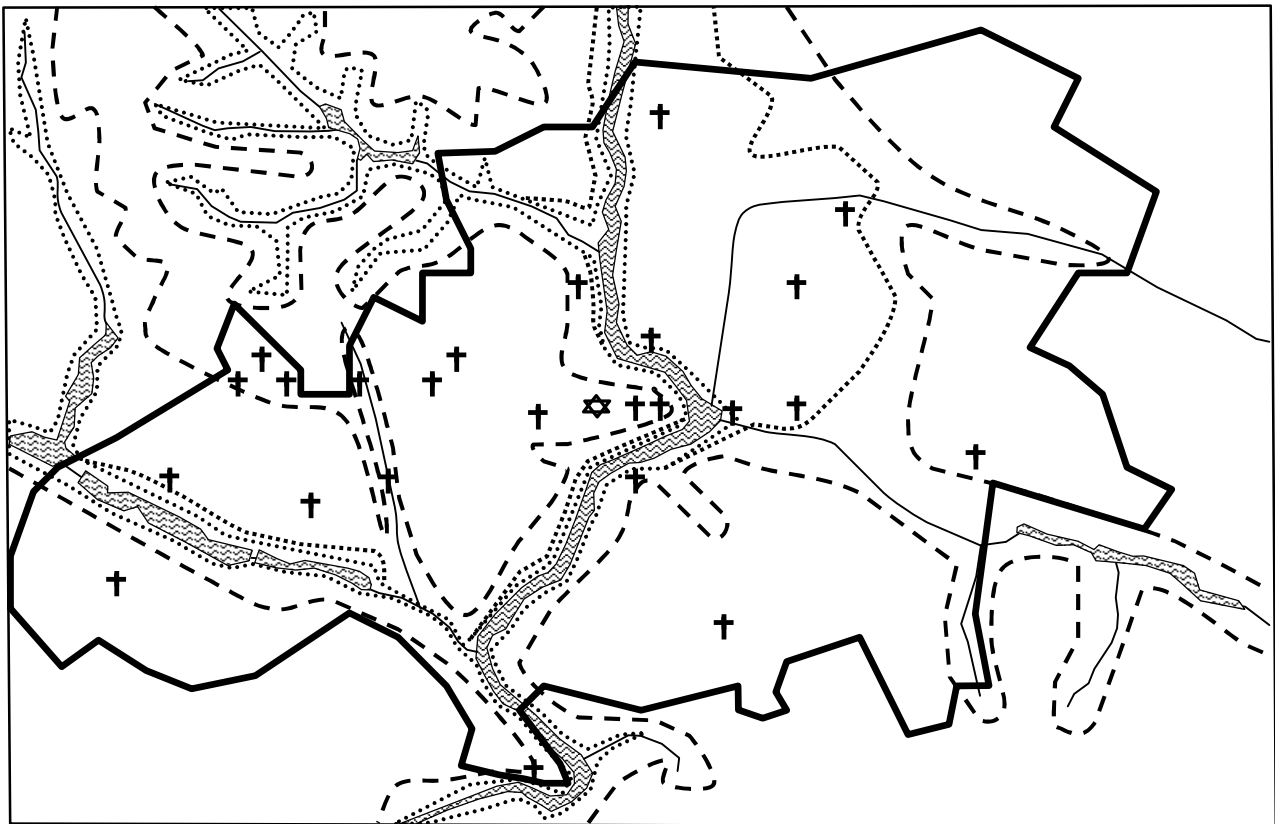

Рис. 26 Сучасне розташування сакральних ландшафтів м. Вінниці

Сакральні ландшафти. Урочища: 1 – християнський підклас (церкви, костел); 2 – іудейський підклас (синагога).

Типи водних ландшафтів: 3 – натуральні водні комплекси річки Південного Бугу; 4 – притоки річки Південний Буг; 5 – водні антропогенні комплекси (ставки).

Межі типів місцевостей: 6 – заплавної і надзаплавно-терасового; 7 – надзаплавно-терасового і силового; 8 – схилового і вододільного. 9 – межа міста.

Будували церкви на околиці села, часто на пагорбку або горбі. У містах – на роздоріжжях, як завершення перспективи вулиць або проспектів, на площах. Вже саме розташування сакрального ландшафту вказує на його духовне призначення: високе гіпсометричне положення свідчить про припіднятість над профанним. Орієнтація християнського храму (православного та католицького) чітко визначена: вітвар спрямований на схід, а притвор звернений на захід. Господарська частина храмового комплексу може включати склади, майстерні, гараж, майданчик для сміттєзбірника і пічного устаткування для спалювання поминальних записок; тут організують зручні під'їзди з боку транспортних магістралей, обладнують стоянки для автотранспорту храму [57].

Каплиці – культові об’єкти, в яких немає вівтаря і поділяються на:

- водосвятні розташовують над криницями, водоймами, свердловинами у вигляді навісів площею 4-30 м²;
- поховальні – над поховальними камерами і могилами у вигляді відкритих або закритих споруд площею 2-10 м²;
- меморіальні відзначають значні для церкви місця;
- богослужбні каплиці, споруджені за відсутності храму.

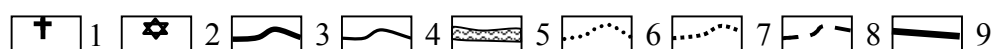
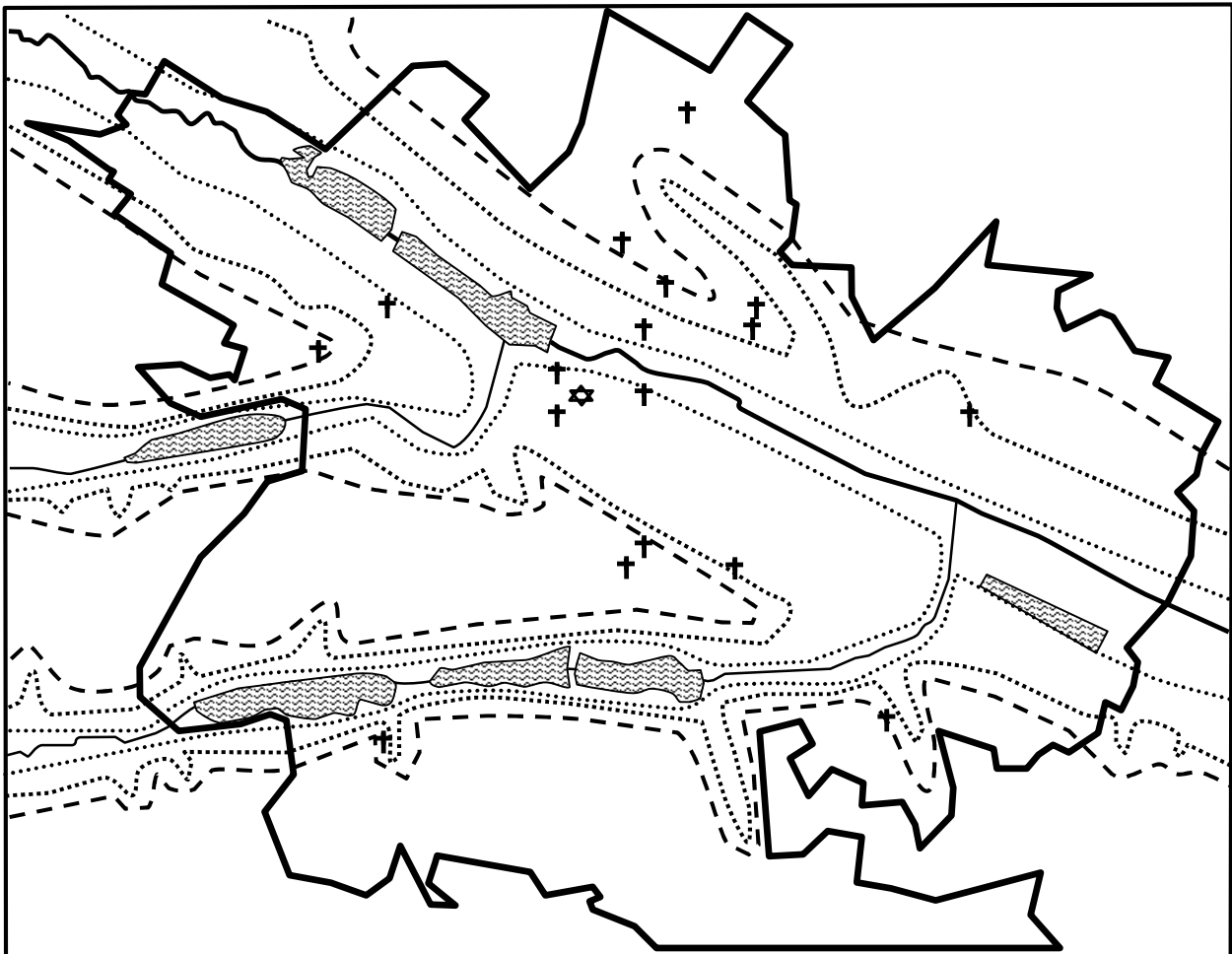

Рис. 27 Сучасне розташування сакральних ландшафтів м. Хмельницького
Сакральні ландшафти. Урочища: 1 – православний підклас (церкви, костели); 2 – іудейський підклас (синагога).

Типи водних ландшафтів: 3 – натуральні водні комплекси річки Південного Бугу; 4 – притоки річки Південний Буг; 5 – водні антропогенні комплекси (ставки).

Межі типів місцевостей: 6 – заплавної і надзаплавно-терасового; 7 – надзаплавно-терасового і силового; 8 – схилового і вододільного; 9 – межа міста.

Формування *католицької групи* християнського підкласу сакральних ландшафтів Поділля з XIV сторіччя зумовлено впливом францисканського, домініканського, бенедиктинського та кармелітського орденів. Католицький вид поділяють на підвиди: монастирський, госпітальний, меморіальний. Монастирські комплекси виконували не тільки сакральну функцію, а й

белігеративну оборонну. Формувались дорожні монастирі для відпочинку знатних людей, монастирі-в'язниці.

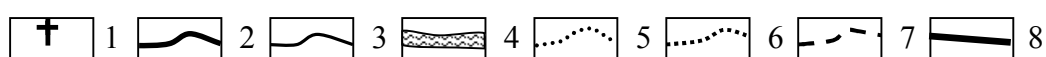
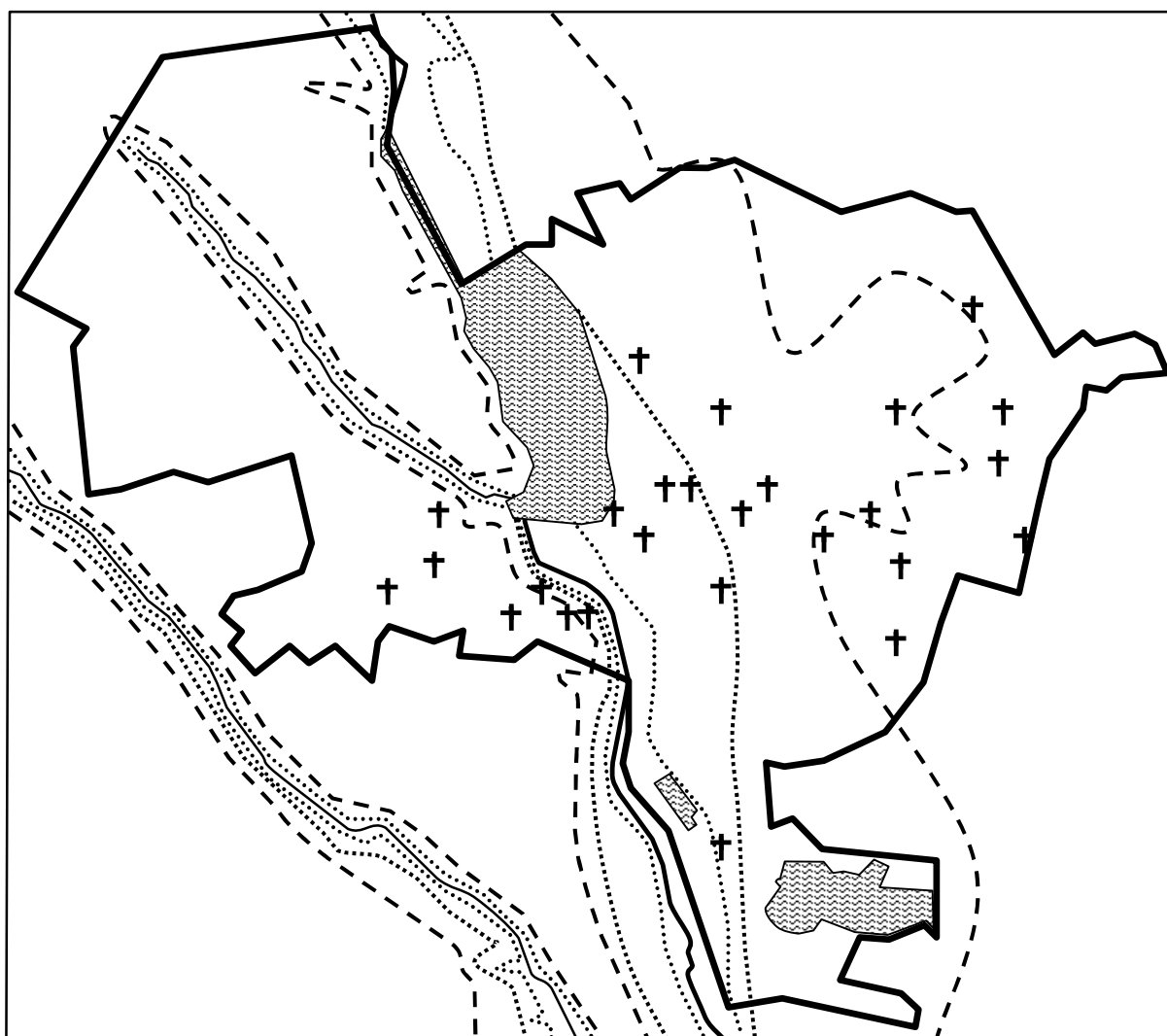

Рис. 28 Сучасне розташування сакральних ландшафтів м. Тернополя
Сакральні ландшафти. Урочища: 1 – православний підклас (церкви, костели).

Типи водних ландшафтів: 2 – натуральні водні комплекси річки Серет; 3 – притоки річки Серет; 4 – водні антропогенні комплекси (ставки).

Межі типів місцевостей: 5 – заплавної і надзаплавно-терасового; 6 – надзаплавно-терасового і силового; 7 – т. т ал і вододільного; 8 – межа міста.

В *йудейському підкласі* сакральних ландшафтах домінуючим видом є синагоги. В українській мові синагога найчастіше називалася школою, що відповідало латинському «*Scuola Judeorum*» та юдейському «шул». Серед українців використовували слово «божниця» від польського «*bożnica*», а серед юдеїв – «бейт тфіля» (гебр. Дім молитви).

Синагоги будували з різного матеріалу – з дерева (колод, брусів), а також з каменю та цегли: «*Современная синагога – четырёхугольный корпус,*

окруженный длинными и узкими чуланами и коридорами, в которых помещаются еврейские женщины во время общественного богослужения» [76, с. 30]. У багатьох подільських містах синагоги були не тільки будинком для молитов і богословських занять, але також виконували функції невеликої фортеці, призначеної для оборони єврейського кварталу й містечка. У містечку Шаргород, для будівництва будинків та синагоги Я. Замойським євреям було виділено територію на околиці, ближче до міських воріт. Таке розташування визначило єврейську спільноту як найперший об'єкт при нападі завойовників, а це у свою чергу вплинуло на побудову синагоги белігеративного типу.

У великих містечках могло бути декілька синагог або молитовних будинків (*клойз, штібл*). При тому, що євреї селилися в містечках і не могли вибирати місця для формування сакральних ландшафтів, орієнтація за сторонами світу мала у них велике значення. При будівництві синагог їх орієнтували за віссю захід – схід (у напрямі Єрусалиму).

До окремих видів іудейських сакральних ландшафтів віднесено *мікве*, які виконували водно-рекреаційну функцію. Мікве – водний резервуар, який створювали у ґрунті, а її підлога та стіни не повинні пропускати воду. Вони були басейнами рабинів і цадиків, виконуючи функцію омивання і мали цілющу дію. Загальний об'єм – до 1000 л, вода в них – переважно застійна, дощового походження або з іншого натурального джерела. Ця ландшафтно-інженерна система складалась з басейну, куди вода надходила з даху будинку і доповнювалась з водопровідної системи.

Також, до сакральних ландшафтів можна віднести і церковні угіддя, які у ХІХ сторіччі називались «фундушами»⁶. Наприклад, поблизу Гусятина є урочища, які мають назву «попових ланок», «попових сіножатей», «попових криничок», що вказує на їх належність до периферійної ресурсної зони сакральних ландшафтів. Структура церковних угідь у ХІХ сторіччі була типовою, включаючи: орні угіддя, сінокоси, ставки, ліси, садибну землю.

ДЕФІНІЦІЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ТАФАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

У типології антропогенних та культурних ландшафтів можна зустріти значну кількість ландшафтних комплексів, які не відповідають загальновідомій класифікаціям [32]. Серед них виділяють ландшафти, пов'язані з релігійними культами та віруваннями – сакральні [89]. Ще незвичнішими, хоча й не менш цікавими, а також генетично спорідненими з попередніми, є тафальні. Демографами підраховано, що до сьогодення на Землі жило 80 млрд. чоловік (20 тисяч поколінь, при умові, що строк життя одного покоління рівняється 30 рокам). Є багато доказів того, що смертність

⁶ «Фундуш» означав дар на користь якої-небудь установи, найчастіше на користь костельу або монастиря. В Україні з ХVІ сторіччя при церквах та монастирях зберігались письмові фундушеві документи на земельні володіння з датою видачі, іменем фундатора та розміром угідь. Найбільшу кількість фундушів мали парафії, які перебували у власності багатих магнатських родів – Любомирських, Сангушків, Яблоновських, Чарторийських.

у первісну епоху була виключно висока. Для вшанування померлих створювали спеціальні споруди, виділяли окремі території для поховання. На зміну звичайним ямам (ямна культура) прийшли гігантські конструкції – піраміди, кургани, могильники. Значна кількість та різноманітність дає можливість їх типологізувати.

Етимологія терміну. Тафальні ландшафти походять від грецького *taphe* – поховання, могила. Термін етимологічно споріднений з розділом палеонтології – тафономією, запропонованою у 1940 році І.А. Єфремовим, яка вивчає закономірності процесів природного захоронення решток вимерлих організмів і утворення їх місцезнаходження. У ландшафтознавстві вперше запропонований у 2000 році [16]. Серед варіантів-аналогів, які пропонуються – «некральні», «меморіальні ландшафти». В англійській літературі використовують – *burial place* (місце поховання), *cemetery* (кладовище) і *churchyard* (цвинтар). В історії є допоміжна дисципліна – некрополістика, головним предметом якої є вивчення кладовищ.

У порівнянні з іншими культурними ландшафтами, процес вивчення тафальних комплексів має певні особливості. Крім загальноприйнятих методик, включає:

- одночасний аналіз різних за суттю археологічних, історичних, інженерних, природничих (грунтознавчих, ботанічних, зоологічних) матеріалів, сконцентрованих інколи в одному з видів;
- проведення спільних історико-ландшафтознавчих експедицій. Частина тафальних ландшафтів, які добре збереглися, взяті під охорону як історико-археологічні пам'ятники. Їх комплексні дослідження потребують спеціального дозволу і можуть бути проведені ландшафтознавцями тільки разом з археологами або істориками;
- використання нетрадиційних для ландшафтознавства методів досліджень: археологічних (способи розкопок, збереження археологічних матеріалів), фізичних (радіовуглецевий аналіз залишків деревини, вугілля в валах, кісток, насіння), інженерних (споруди в пірамідах, кладка каменю в лабіринтах) тощо, ландшафтознавчий аналіз даних.

Класифікація та структура тафальних ландшафтів. Пропонується виділити клас антропогенних ландшафтів – *тафальний* (рис. 29) [11], із двома підкласами: *могильників* і *мегалітів*. Їх можна зустріти майже в усіх інших класах ландшафтів.

Значну кількість тафальних ландшафтів можна віднести до власне антропогенних ландшафтів, а та їх частина, де відбувається подальше функціонування – до ландшафтно-інженерних систем: зокрема, діючі кладовища: Байкове (Київ), Новодівиче (Москва).

Тафальні ландшафти відрізняються як за розмірами: від невеликих склепів та курганів (3-4 м²) до гігантських споруд (із площами до 400 га та висотами до 120-130 м), так і структурою. Зокрема, найбільше кладовище збудоване у 1877 році – Оледорф, розташоване у Гамбурзі (Німеччина), займає площу 400 га; на 31 грудня 1996 р. тут було 982 117 могил і колумбарій із 413 589 урнами.

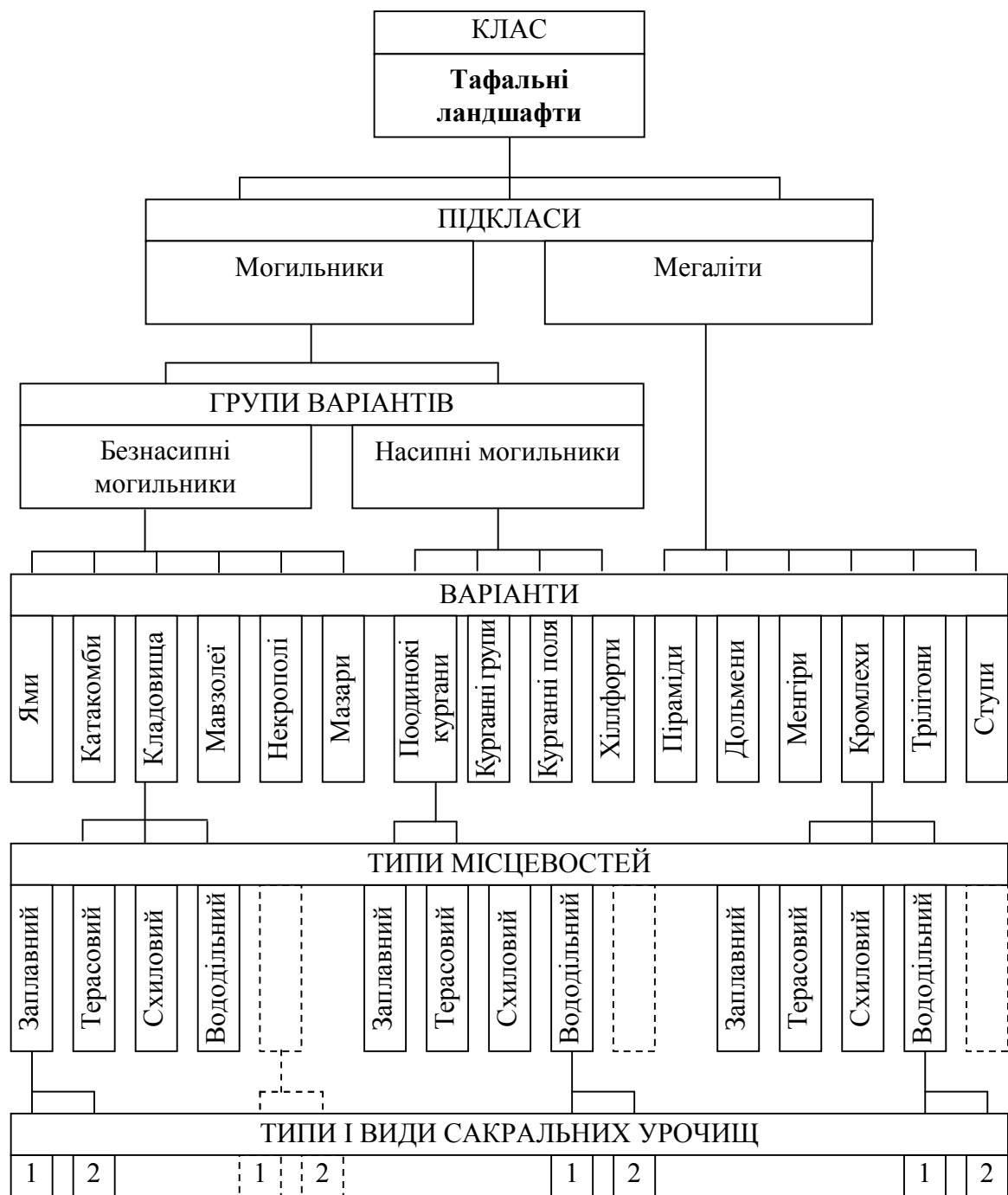

Рис. 29 Таксономічна система типологічних структур класу тафальних ландшафтів

Найбільшою пірамідою вважається піраміда Кецалькоатля в Чолула-де-Ривадабія (Мексика), її загальний об'єм оцінюється у 3,3 млн. м³. Найбільшим курганом є насип із гравію, споруджений у пам'ять царя Селевкідів Антиоха I, розташований на вершині гори Немрут, (Туреччина); при висоті 59,8 м – він займає площу 3 га.

Підклас могильників є комплексом поховань, розташованих за межами селитебних ландшафтів. З'явилися у мезоліті. За обрядом поховання в цьому підкласі виділяють трупоположення і трупопалення (захоронення попелу).

Форми тафальних ландшафтних комплексів досить різноманітні: від простих ям до велетенських гробниць.

Античні могильники здебільшого називаються *некрополем* (серед найбільш відомих: Дипілонський давніх Афінів, некрополь Фів у Єгипті, некрополі Ольвії та Києва), катакомбами; християнські й мусульманські могильники – кладовищем, *мавзолеєм*; могильники із захороненням попелу в різних ємностях – колумбарієм (на цвинтарі Оледорф, у Німеччині, створено колумбарій на 413 589 урн).

У Поділлі ґрунтові могильники черняхівської культури (IV ст. н. е.) поширені на місцевостях, розташованих вище від поселень, займаючи незначну площу. Тафальні ландшафти представлені продовгуватими ґрунтовими ямами, ямами з підбоєм або внутрішніми бічними виступами, а також у катакомбах. Могильники пшевронської культури розміщені на підвищених місцях з трупоспаленням. Зовнішніх ознак ґрунтові могили не мають. Обряд трупоспалення у черняхівській культурі успадкований від зарубинецької та пшевронської культур.

Підклас могильників можна поділити на *групи варіантів: безнасіпні та насіпні. Група безнасіпних могильників* поділяється на варіанти:

Катакомби (грец. Κατω – знизу і грец. Κομβος – сплетіння) представлені системами підземних порожнин, здебільшого штучного походження, що споруджували язичники, іудеї, християни і сарацини.

Термін «катакомби» ймовірно походить від латинської назви catacumbas, означаючи «у порожнинах», що згадуються як приміщення під землею в південній частині Рима і використовувались до місця, яке знаходилось менш ніж за 3 км на південь від Риму, у низині, вздовж Аппієвої дороги, між церквою св. Себастьяна і цирком Максенція. Значна частина катакомб використовувалась для відправлення культу та поховань (Рим, Неаполь, Олександрія (Єгипет), Мальта, Керч, Київ). Представлені ландшафтно-інженерними системами, які складались з коридорів і камер (крипт) для поховання. Деякі катакомби (наприклад, виявлені в 1956 на Віа Латина, менш ніж у кілометрі від Порто Латина) відносно невеликі, інші досить великі. Так, катакомба Доміцілли на Віа Ардеатіна представляє собою лабіринт коридорів довжиною в 13 км, що перетинають один одного під різними кутами і на декількох рівнях. Найпростіший тип похоронного спорудження в катакомбах – *loculus*, прямокутна ніша, вирубана перпендикулярно до стіни коридору або склепу. Згодом, коли збільшилася кількість поховань, катакомби були розширені у галереї-стілники (*honeyscombs*). Коли одного рівня не вистачало, викопувались сходи і земляні роботи здійснювались нижче (з утворенням багаторівневої системи, іноді до п'яти рівнів). Після розграбування Рима готами при Аларіхові (в 410 р.), а потім вандалами в 455 році, катакомби значною мірою втратили своє призначення як місце для поховань. Катакомби, особливо могили мучеників, стали місцями паломництва. Щоб покласти кінець розгарбуванню мародерами катакомб, Павло I (757-767 рр.) і Пасхалій I (817-829 рр.) перенесли рештки з катакомб до церковних цвинтарів, які розташовувались у межах міста,

інколи – до склепів⁷ (під сакральними комплексами).

Кладовище – місце для поховання померлих, «священне» місце, де зберігається відповідний ритуальний етикет. Часто розташовані поблизу сакральних ландшафтів. До головних причин їх появи віднесено: а) епідемії, які прискорювали формування кладовищ; б) збільшення кількості міст та містечок; в) поява законів захоронення.

Етимологія терміну. В українській мові «кладовище» етимологічно пов'язане зі словом «класти» [36]. «Цвинтар» (від лат. Coemeterium, яке у свою чергу з грец. Κοιμητήριον — місце спочинку, κοιμάσθαι — спати) може вживатись як синонім «кладовища» або розглядатись як подвір'я і кладовище біля церкви (в англійській мові – *churchyard*, що дослівно – церковне подвір'я). У російській мові «кладбище» походить від руського діалектизму «буй», «буйво» і давньошведського *bu* що означає «житло», у болгарській мові – «гробище» від *grob* (могила). В англійській мові літературі – *burial place* (місце поховання), *cemetery* (кладовище), *churchyard* (цвинтар). Термін *burial* походить від англосаксонського *birgan*, що етимологічно пов'язане з *barrow* (курган), *burrow* (нора) і навіть *burgh* (містечко) [123]; *graveyard* (різновид кладовища) етимологічно пов'язаний з *gård* (сад); *burying ground* (поховання), *neropolis* (некрополь), *mausoleum* (мавзолей).

Історія формування. Могили з трупопокладенням з'являються у черняхівських племенах. Відповідну роль у поховальних обрядах відіграли сармати та поширення християнської релігії. У дохристиянський період давні слов'яни ховали небіжчиків у житлах або поблизу них. Р. Мерінгер здійснюючи лінгвістичний аналіз готського слова *hlīja* (хлів), доводить, що у німців це слово означало не тільки житло, а й могилу [69]. У I тисячоріччя слов'яни вибирали місця поховання біля протічної води, у лісах, на незначних підвищеннях, на горбах або городищах. Улюбленим місцем була розвилка доріг. З появою християнства, цвинтарі формуються поблизу сакральних споруд. Межею для кладовища були загорожі або вали.

Християнське віросповідання забороняло насипати над могилами кургани. Християнські могили відразу втратили високий насип, перетворившись у звичайні могили і стали концентрувались навколо ядер сакральних ландшафтів. Така ситуація склалась на початок XI сторіччя, коли могилу обкладали тільки великим камінням. З часом кількість каменів зменшується, а їх розміри збільшуються. З XII сторіччя могила обмежується тільки 4 великими каменями.

Слов'янські кладовища (дохристиянські) зазвичай знаходились далеко від поселень, поблизу від протічних вод, на похилому схилі лісового масиву, а також поблизу вершин горбів. Часто для поховань вибирали перехрестя доріг.

⁷ Склеп (в архітектурі церкви – підпілля, підземна кімната). Склепи, походять від ранніх християнських катакомб. Пізніше, християнські церкви часто споруджувалися на могилах мучеників і святих, і склеп застосовувався як підземна каплиця (наприклад – склепи М.І. Пирогова у Вінниці, Потоцьких у містечку Печера Тульчинського району Вінницької області).

З появою християнства цвинтарі почали формуватись навколо церков та костелів. Давні кладовища мали різні розміри: від кількох могил до кількох сотень. Територія тафального ландшафту не мала огорожі. Якщо кладовище розташоване у городищі, межею був насипний земляний вал. У формуванні тафальних ландшафтів важливу роль відіграє орієнтація поховань. Переважала західна орієнтація, що пов'язано з християнським поховальним обрядом. У XVII-XVIII сторіччях з'являються військові, морські, тюремні (наприклад, за стінами Шліссельбурзької фортеці), інфекційні кладовища. Кладовища у Поділлі починають інтенсивно формуватись з середини XVI сторіччя, з появою значної кількості містечок та зростанням кількості населення. Відповідно до квартальної забудови у містечках з'являються кладовища за етноознакою. Більшість сучасних кладовищ втратили етнонаціональні ознаки і представлені культурними ландшафтами.

Ландшафтна структура. Більшість діючих цвинтарів та кладовищ можна віднести до ландшафтно-технічних систем, покинутих – до власне антропогенних ландшафтів (частково використовуються під забудову промислових та житлових споруд, створення парків). Кладовища є найпоширенішим видом тафальних ландшафтів як за розмірами (до 400 га), так і загальною кількістю. Відмінною рисою більшості цвинтарів є кластери могил (з вираженими прямокутними обрисами) (рис. 30) оточених стіною або іншою межею.

На кладовищах змінений ґрунтовий та рослинний покрив. Ями під поховання копаються на глибину 1-1,5 м, відповідно всі горизонти ґрунтового покриву і частково підстильні породи виймаються і в подальшому повертаються на місце з повністю зміненою структурою. Вони нагадують ущільнені техногенні суміші. В результаті викопування могил утворюється своєрідна «мозаїчна» структура ґрунту, із характерним чергуванням ґрунтів та ґрунтосумішей (це стосується тільки новостворених цвинтарів).

Відсутність подальших порушень ґрунтового покриву сприяє появі багатьох видів тварин, особливо безхребетних. Встановлена висока різноманітність членистоногих. Виділено 46 видів денних метеликів, 61 вид шовкопрядів, 133 види совок, 108 видів п'ядениць [110]. Таке багатство видів зумовлене наявністю значної кількості кормових рослин. Особливим харчовим ресурсом є старий хмиз вінків, в якому мешкає жук-плоскотілка.

Також зустрічається жук різофагус, весною на пам'ятниках можна спостерігати його масове скупчення (тисячі особин). На кладовищах багато птахів, які мешкають і в різних типах селитебних ландшафтів: домовий горобець, ворона сіра; а також сільськогосподарських ландшафтів – зеленушка, чорний дрізд, зяблик, велика синиця, коноплянка, звичайний шпак, садова славка. Часто зустрічаються домашні кішки та собаки; з інших ссавців – кам'яна куниця, горностай, звичайний їжак, лісові та польові миші, звичайна полівка, дикий кролик, білка звичайна тощо.

Трав'яний покрив цвинтарів дуже різноманітний. Наприкінці XIX сторіччя на кладовищах саджали плодові дерева: черешню, сливу, горіх або навпаки, дерева, які не давали плодів – вербу, ялину, щоб душа могла знайти сховок у дереві.

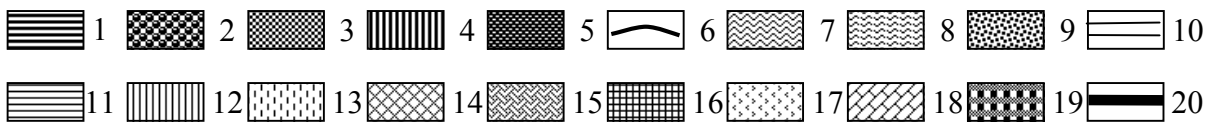
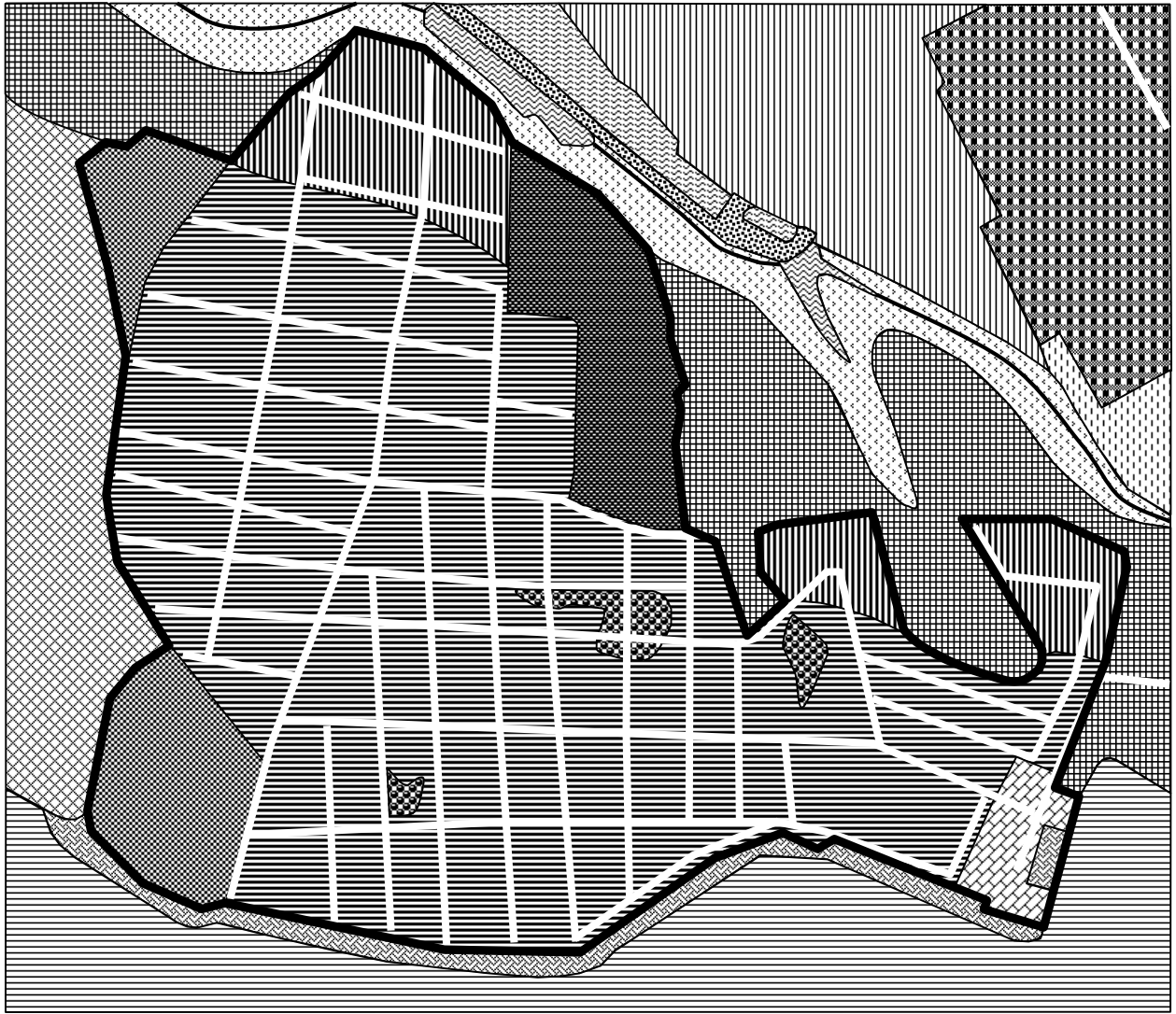

Рис. 30 Сучасна структура тафальних ландшафтів кладовища Лука-Мелешківська (поблизу с. Лука-Мелешківська та м. Вінниця Вінницької області)

Тафальні ландшафти. *Вододільний (плагорний) тип.* Урочища: 1 – вирівняна лесова поверхня, вкрита сірими лісовими опідзоленими ґрунтами та ґрунтосумішами під могилами з різнотравними асоціаціями і бур'янами; 2 – вирівняна лесова поверхня, вкрита сірими лісовими опідзоленими ґрунтами та ґрунтосумішами під могилами та деревними асоціаціями (граб, береза, сосна, ялина); 3 – вирівняна лесова поверхня, вкрита сірими лісовими опідзоленими ґрунтами без рослинного покриву (резервні ділянки під могили).

Схилувий тип. Урочища: 4 – пологий лесовий схил ($3-5^0$), вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами та ґрунтосумішами під могилами з різнотравними асоціаціями і бур'янами; 5 – пологий лесовий схил ($3-5^0$), вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами без рослинного покриву (резервні ділянки під могили).

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-русловий тип.* Урочища: 6 – русло струмка, глибиною 1-2 м із заболоченим дном; 7 – затоплена заплава; 8 – ставки

глибиною 2-3 м; 9 – земляні дамби 2-3 м висоти, вкриті трав'яною рослинністю.

Дорожні ландшафти. *Вододільний та схиловий типи.* Ландшафтно-техногенні комплекси: 10 – асфальтована дорога.

Сільськогосподарські ландшафти. *Вододільний (плакорний) тип.* Урочища: 11 – польові ландшафти на плакорі, вкриті сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під сільськогосподарськими угіддями.

Схиловий тип. Урочища: 12 – польові ландшафти на пологіму лесовому схилі (3-5⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами (автодром); 13 – польові ландшафти на пологіму лесовому схилі (3-5⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під пустирем.

Лісові антропогенні ландшафти. *Вододільний (плакорний) тип.* Урочища: 14 – лісокультурні ландшафти на плакорі, вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами з дубово-грабовими насадженнями з домішкою ясену, клену, липи; 15 – лісосмуга на плакорі, вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами з дубово-грабовими насадженнями.

Схиловий тип. Урочища: 16 – лісокультурні ландшафти на пологіму лесовому схилі (3-5⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами з дубово-грабовими насадженнями з домішкою ясену, клену, липи; 17 – перезволожена балка, вкрита сірими лісовими опідзоленими ґрунтами з дубово-грабовими насадженнями з домішкою ясену, клену, липи.

Інші позначки. Ландшафтно-технічні системи: 18 – кладовище (господарські приміщення, майстерні); 19 – автомобільний ринок, з укритою асфальтом територією та господарськими спорудами.

Межі: 20 – кладовище.

Зараз переважають тіневитривалі бур'яни, чагарники нітрофільних видів, узлісся (туя західна, модрина європейська, ялівець звичайний, ялина європейська) та декоративні рослини (низькоросла жива загорожа з багаторічних та килимових – алісум, арабіс, ірис низький, мускарі, дикі тюльпани, чорнобривці прямі, немахрові полеантропові троянди). На оброблених гербіцидами ділянках переважає очиток несправжній. Є багато біотопів сприятливих для розвитку лишайників.

Як приклад, розглянемо кладовища, розташовані у межах м. Вінниці. З них – одинадцять діючих (табл. 9) і по вул. Київський, яке вичерпало свій експлуатаційний період (від 30 до 40 років). У ландшафтній структурі помітна чітка прив'язка до надзаплавно-терасових та вододільних типів місцевостей, що зумовлено сучасними вимогами до поховань (рис. 31).

Збільшення Вінниці призвело до змін у розташуванні тафальних ландшафтів. На початку ХХ сторіччя римсько-католицьке кладовище розташоване на околиці містечка, у ХХІ сторіччі припадає на територію центрального міського парку, а православне кладовище було розташоване у межах сучасної площі Гагаріна та центрального універмагу Вінниці. Єврейський цвинтар, розташований на лівому березі Південного Бугу знаходиться у занедбаному стані. Частина кладовищ, що не використовуються, сформувались власне антропогенні ландшафти. Замість них створені сквери (Хмельницьке шосе – вул. Першотравнева), парки (південна частина центрального парку культури і відпочинку м. Вінниці).

Таблиця 9

Найбільші діючі кладовища м. Вінниці (2012)

Назва	Місцезнаходження	Загальна площа,	Площа поховань, га	Ландшафтно-технічні системи	Ґрунтово-рослинний покрив
Підлісне	Північно-західна околиця Вінниці, межує з малоповерховим типом селитебних ландшафтів	17	9,2	Автопарк, майстерні з виготовлення надгробних пам'ятників, адміністрація комбінату, деревообробний цех	Ґрунти сірі опідзолені, дуб звичайний, осика, клен звичайний, береза повисла; примули, матіоли, чорнобривці прямі, троянди немахрові полеантропові
Лука-Мелешківське	Територія Лука-Мелешківської сільської ради Вінницького району	25,0	23,0	Контора з господарськими приміщеннями, майстерні з виготовлення пам'ятників, дороги	Ґрунти сірі опідзолені, дуб звичайний, граб звичайний, ялина європейська, береза повисла; чорнобривці прямі, пеоли
Пирогове	Південно-західна околиця Вінниці, 50 м від об'їзного шляху	3,0	2,9	Цвинтар неупорядкований у зв'язку з відсутністю електро- і водопостачання	Ґрунти сірі опідзолені чорноземи на лесах; чорнобривці прямі, пеоли

У місті Хмельницькому є 8 кладовищ з традиційними похованнями та 1 єврейське (табл. 10), розташовані у межах вододільних місцевостей (рис. 32).

Таблиця 10

Кладовища м. Хмельницький (2012)

№	Назва	Стан	Площа земельної ділянки, га	% освоєння	Освоєно, га
1	Військове кладовище	Не діюче, 1966	8,5	100	8,5
2	Вул. Рибалка	Не діюче, 1966	1,8	100	1,8
3	Львівське шосе	Діюче	110,0	99	108,9
4	Гречани	Діюче	12,0	90	10,8
5	Лезневе	Діюче	8,0	75	6,0
6	Ракове	Діюче	55,0	15	8,25
7	Книжківці	Діюче	4,0	80	3,2
8	Ружична	Діюче	26,0	100	26,0
9	Кам'янецьке	Не діюче, 1964	8,0	100	8,0

У Тернопільській області є 52 діючих і 14 закритих кладовищ; в етнокультурному розрізі – поховання українців, євреїв, поляків, словаків,

австрійців, німців, татар, турків. У місті Тернопіль є 6 кладовищ, одне з яких – іудейське. Їх розташування пов'язане з надзаплавно-терасовими та вододільними місцевостями (рис. 33).

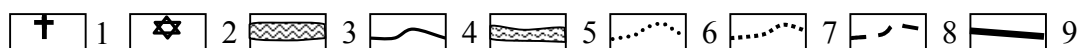
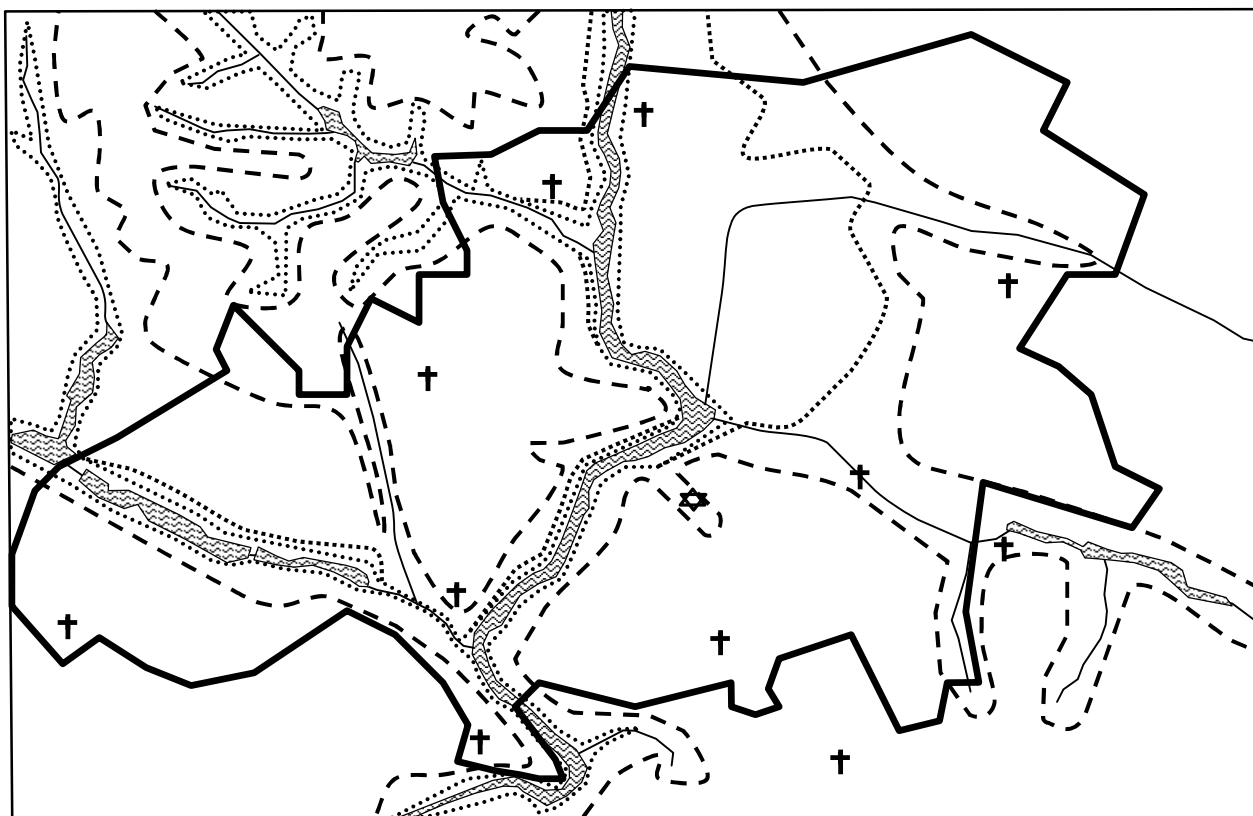

Рис. 31 Сучасне розташування тафальних ландшафтів м. Вінниця

Тафальні ландшафти. Урочища: 1 – кладовища православного підтипу; 2 – кладовища іудейського підтипу.

Типи водних ландшафтів: 3 – натуральні водні комплекси річки Південного Бугу; 4 – притоки річки Південний Буг; 5 – водні антропогенні комплекси (ставки).

Межі типів місцевостей: 6 – заплавного і надзаплавно-терасового; 7 – надзаплавно-терасового і силового; 8 – схилового і вододільного; 9 – межа міста.

Етнокультурні особливості кладовищ. У регіоні сформувались тафальні ландшафти переважно під впливом української традиційної, польської, єврейської культур. Українські кладовища до XVI сторіччя з'являлись на церковних дворах, будучи цвинтарями, пізніше – на околицях міст та містечок. У XVIII сторіччі поховання на території церков стали забороняти, що зумовлено санітарно-епізоотичними нормами, а у XIX сторіччі ця заборона стосувалась кладовищ у межах міст та містечок. Розташування сучасних кладовищ у межах селитебних ландшафтів зумовлено історичним характером тафальних ландшафтів: коли місто продовжувало зростати за рахунок прилеглих сіл, а кладовища опинялись у межах поселенської структури.

Появу єврейських тафальних ландшафтів датують XIII століттям. У

містечку Тиврові було знайдено могильний пам'ятник, поставлений громадою своєму голові у 1240 році. На камені – ім'я померлого голови громади – Самуїл.

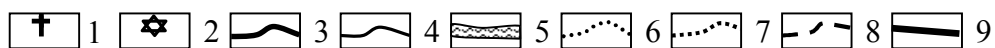
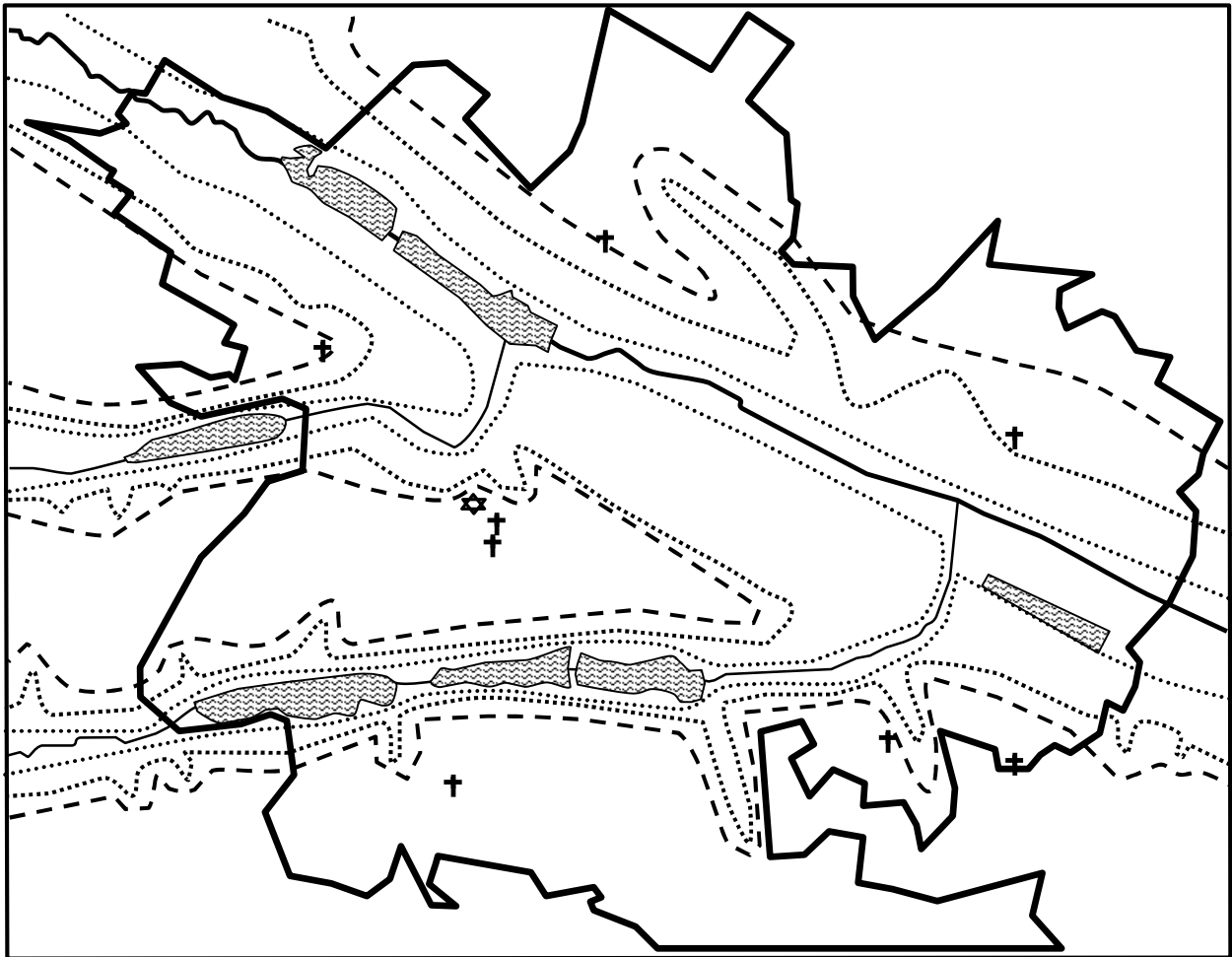

Рис. 32 Сучасне розташування тафальних ландшафтів м. Хмельницький
Тафальні ландшафти. Урочища: 1 – кладовища православного підтипу; 2 – кладовища іудейського підтипу.

Типи водних ландшафтів: 3 – натуральні водні комплекси річки Південного Бугу; 4 – притоки річки Південний Буг; 5 – водні антропогенні комплекси (ставки).

Межі типів місцевостей: 6 – заплавної і надзаплавно-терасового; 7 – надзаплавно-терасового і силового; 8 – схилового і вододільного; 9 – межа міста.

Ландшафти регіону – переважно горбисто-пасмові місцевості, почленовані ярами та балками, зі значною кількістю струмків та річок – створювали характерні особливості у розташуванні єврейських кладовищ (місцеві жителі їх називають «окописьками»), часто відокремлені від штетлу річкою, розташовувались за яром або на схилі горба. Тому існує думка про обов'язковість відокремлення містечка від кладовища вище згаданими ландшафтними комплексами, що підсилює символічне значення цих меж.

Кладовища виносили за межі містечок. Тут розташовувались могили рабинів, цадиків, на могили яких приходили молитися. На кладовищах могли

здійснюватись містичні ритуали, наприклад, правили весілля жебраків або сиріт під час чуми. У регіоні збереглись надгробки XVI-XVII століть. Найчастіше вони мали вигляд вертикальних кам'яних плит – стел, але зустрічаються і горизонтально покладені плити. На могилах цадиків ставили особливу споруду (огель – «намет») у вигляді кам'яного будиночка, який захищав могилу від непогоди. Переважно, могили орієнтували на схід.

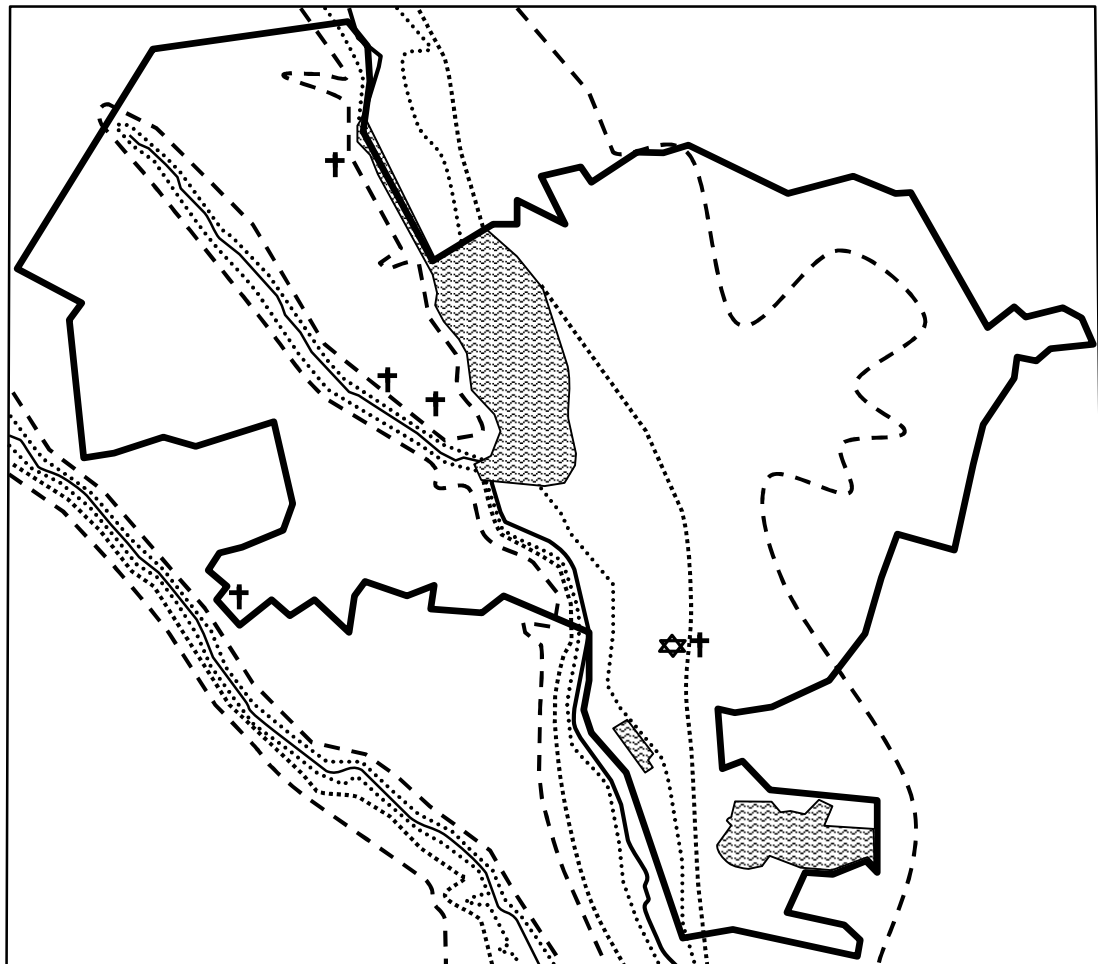

Рис. 33 Сучасне розташування тафальних ландшафтів м. Тернопіль

Тафальні ландшафти. Урочища: 1 – кладовища православного підтипу; 2 – кладовища іудейського підтипу.

Типи водних ландшафтів: 3 – натуральні водні комплекси річки Серет; 4 – притоки річки Серет; 5 – водні антропогенні комплекси (ставки).

Межі типів місцевостей: 6 – заплавної і надзаплавно-терасового; 7 – надзаплавно-терасового і силового; 8 – схилового і вододільного; 9 – межа міста.

Часто старі єврейські кладовища використовуються для господарських потреб. Наприклад, у містечку Чечельнику («окописько» розташоване за 100 м на південь від основної ділянки та межує з городами) частина розорана та перетворена на футбольне поле; у селі Чорний острів Хмельницької області на території частини старого цвинтаря влаштовано випас худоби; у селі Миколаїв Хмельницької області на місці кладовища розташований місцевий ринок тощо.

Єврейські тафальні ландшафти створюють просторову опозицію відносно містечка. Під єврейські кладовища виділяли незручні з сільськогосподарського погляду ландшафтні комплекси – вершину або схил пагорба, стрімкий берег ріки, яр або балку (додаток А4) [17].

Старообрядці, на відміну від інших християн, громадських кладовищ не мали. Померлих вони ховали у лісі або на території власних садиб. Обряд поховання здійснювали вночі, щоб про це не дізнались православні священики.

Мавзолеї (лат. Mausoleum, від грец. Mausoleion) – споруди, що включають до свого складу камеру, де розміщувались рештки померлого, а інколи й поминальний зал. Ці ландшафтно-техногенні системи характеризуються специфічними мікрокліматичними умовами (що створювались штучно), стабільність підтримується інженерними спорудами.

Мавзолеї характерні для Давнього Риму і були відомі у середньовіччі на Сході (з похованням римського імператора Адріана (зараз, костел Сант Анжело), а також імператора Аугустуса (у Римі); короля Фредеріка Вільяма III у Пруссії (зараз, Шарлоттенбург у Берліні); Тадж Махал, збудовано у XVII сторіччі (Бгра, Індія)). У XX сторіччі в ряді країн створено мавзолеї політичних діячів (В.І. Леніна в Москві, 1929-30; Хо Ши Міна в Ханой, 1975; Димитрова у Софії; усипальниця Сухе-Батора й Чойбалсана в Улан-Баторі).

У м. Вінниці розташований *єдиний у світі мавзолей, офіційно канонізований православною церквою*, де похований М.І. Пирогов. Його створення почалось у 1882 році на місці частини сільського кладовища села Вишня. Над усипальницею зведено ритуальну церкву Миколи Чудотворця.

Мазари поширені в мусульманському світі і представлені переважно гробницями або могилами з оригінальними спорудами над ними (міста Мазарі-Шариф і Герат в Афганістані; Бухара й Хіва Узбекистані; Мешхед і Кум в Ірані).

Група варіантів насипних могильників представлена *курганами*, представлені надмогильними насипами з каменю чи землі, напівсферичної чи конічної форми, із залишками погребальних споруд (дерев'яних, кам'яних та земляних), сформованих у доетнічний страт. Під насипами курганів розташовані додаткові споруди з каменю, цегли або глинобитні стіни й склепіння. Кожне наступне поховання супроводжувалось підсипкою землі, що збільшувало їх висоту. Найдавніші з них – 4-3 тис. до н.е., пізніші – XIV-XV т. н.е. Відомі по всій Землі, крім Австралії. В курганній групі можна виділити одиночні та групові (до 3000) кургани.

Завдяки значному поширенню та повторюваності, можуть претендувати на виділення в окремий «специфічний» підтип тафальних ландшафтів. Аналогами курганів є хіллфорти – велетенські насипні горби із вирівняними площадками (лише в Англії їх нараховується близько 3000). Саме могилу (mogyla, gomila) називали у давніх слов'ян тюрко-татарським словом курган (kurhan), маючи у середньому 1-2 м висоти. Могили-кургани, крім сакральної виконували функцію спостереження. Такі ландшафтні комплекси називали «робленими» могилами, які мали фортифікаційні споруди. Крім цього, кургани збільшували контрастність моногенних ландшафтів. За будовою вони нагадують піраміди, виконуючи концентраційну функцію енергетичних потоків.

Виділення насипних могильників в окрему групу може здатись спірним, бо їх розмір не завжди відповідає навіть рангу урочища. Але як показали детальні польові дослідження, ландшафтні комплекси курганів, настільки своєрідні і різноманітні, що їх виділення – реальна необхідність [32]. Характерні ознаки і ландшафтну структуру групи визначають три основних види:

Поодинокі кургани – найпростіші тафальні комплекси. Їх вік – від декількох тисяч (бронзовий вік) до кількох сотень років. У пізньому періоді бронзового віку формуються курганні могильники білогрудівської культури; невеликі за розмірами. Досліджені біля сіл Печера і Білий Камінь Вінницької області. Найбільші за розміром та найпоширеніші кургани скіфського часу (VIII-V сторіччя до н.е.).

Поодинокі кургани складені сумішшю різних типів ґрунтів із лесом, лесовидними суглинками, глинами, інколи включають вапняк, пісковики, уламки граніту. За висотою кургани можна розділити на три групи: низькі (0,5-3 м), середні (3-8 м) і високі (більше 8-10 м). Всі високі і частина середніх курганів (могил) мають власні назви: Гострий, Лисий, Товстий, Високий, Сторожовий, Миронова, Сорока тощо. В лісостепу поширені низькі і середньо високі кургани, які у процесі господарського освоєння зменшуються у розмірах. Наприклад, в околицях села Сорока Вінницької області курган мав початкову висоту 35 м, зараз – 18 м; по периметру 280 м. У більшості обстежених курганів була виявлена природна закономірність: крутіший схил мав північно-західну орієнтацію, що пов'язано зі швидшим таненням снігу на цьому схилі та формуванні зсувних та осипних форм рельєфу.

Сьогодні більшість поодиноких курганів розорана. З кожним роком вони стають непомітнішими. На полях висота курганів не перевищує 2 м, схили покаті, інколи виділяються тільки у вигляді жовтих плям у ґрунтовому покриві. Нерозорані кургани добре помітні на місцевості. Від орних ландшафтів відокремлені уступом, схили круті, задерновані. Тут характерне своєрідне сполучення ковилово-типчаккових асоціацій і бур'янів, характерних для сусідніх полів, частину курганів засаджено сосною, ялиною, березою. Нерозорані кургани взяті під охорону як археологічні пам'ятники.

Курганні групи об'єднують від 3-х до 12-18-ти різновікових неоднакових за будовою, формою, розмірами і рослинним покривом курганів. Площі – 1,5-3,0 га. У кожній групі виділяється 1-2 великих кургани. Кургани зливаються або знаходяться на відстані один від одного від 6 до 25-30 м. На полях малі кургани й простір між великими розорюються. Такі курганна група добре помітна в околицях села Сальник (8 курганів) Вінницької області.

У IX-X сторіччя на території лісостепової зони поширений один тип тафальних ландшафтів – круглі кургани з трупоспаленням, з наступним формуванням насипу. Курганні групи мали по кілька десятків насипів. Спорудження кургану – яскравий прояв язичеського ритуалу. Наприкінці X сторіччя, після хрещення Русі обряд трупоспалення витісняється похованнями сучасного типу (труположення).

У групах кургани збереглися краще. Рослинний і тваринний світ тут багатий рідкісними видами. Групи могильників утворюють переважно складні

урочища. Могильники розорюються або знищуються лише у виключних випадках. Вони рідко використовуються в господарських цілях, повсюдно заростають чагарниковою рослинністю.

Курганні поля – оригінальний, але мало поширений вид. Переважно, це сільськогосподарські ландшафти, структура яких залежать від кількості курганів. Місцеве населення називає їх «поле на курганах». 28 курганів розташовані на полі (8 га) північно-західніше села Паріївка Вінницької області [32].

Кургани – цінні пам'ятники, які мають комплексне значення для науки. Вони концентрують у собі історію доетнічних стратів і відображають особливості формування етнокультурних ландшафтів регіону. Кургани — місця північної межі проникнення у лісостеп степових рослин: типчаку, тирси, ковили, осоки низької тощо; з чагарників – терену, степової вишні. Нерозорані кургани є пристанком для бур'янів і шкідників – сусликів, мишоподібних гризунів і комах.

Значну частину типу тафальних ландшафтів можна віднести до ландшафтно-техногенних систем представлених підтипом *мегаліміє* (мегалітичних споруд). Вони є ландшафтно-інженерними системами, побудованими з грубо обробленого каменю. Частина мегалітів створювалась прадавніми цивілізаціями не як монофункціональні системи – тільки для тафальних процесів, а й для спостереження за Космосом або для проведення сакральних ритуалів (піраміди, дольмени, кромлехи). У більшості мегалітів простежено зв'язок їх розташування з геоактивними структурами Землі. Мегаліти, у західній Європі датуються V тисячоріччям до н.е., в Індії (Ассам) першими сторіччями нашої ери, на острові Паски – імовірно, сучасники середньовіччя. Мегаліти також зустрічаються в Індонезії. Області поширення цієї групи тафальних ландшафтів включають території: Великобританію, західну Францію, Бельгію, Іспанію, Португалію, і острови західного Середземномор'я; Скандинавію; північ Африки; Крим, Кавказ, Близький Схід; Іранське нагір'я; Японію і М'янму; а також острови півдня Тихого океану.

До підкласу *мегалітичних* ландшафтів можна віднести:

Ландшафтно-інженерні системи, що знаходяться в Африці, Центральній Америці та західних районах Китаю називаються пірамідами як кам'яними, так і земляними.

Піраміди, монументальні споруди, що мають геометричну форму піраміди (інколи сходинокчасту чи баштоподібну). Найвідомішими є гігантські гробниці давньоєгипетських фараонів 3-2 тис. до н.е., а також давньоамериканські постаменти храмів (у Мексиці, Гватемалі, Гондурасі, Перу). Найбільші з них – піраміди Хеопса, Хефрена і Мікеріна вважаються одним із Семи див світу. Так, піраміда Хеопса (архітектор Хеміун, 27 ст. до н.е.) сягала висоти 147 м, а довжина сторони підніжжя – 232 м. Для її спорудження використано 2 300 тис. велетенських кам'яних блоків, середня вага яких становить 2,5 т. Плити не скріплювались будівельним розчином, лише дуже точна підгонка утримує їх разом.

Мегалітичні ландшафти *Європи* розділені на окремі види.

Дольмени (від брет. *Taol maen* – кам'яний стіл) – штучні споруди з брил,

у вигляді великого кам'яного ящика, накритого кам'яною плитою, інколи з гравіруванням, яке складається з символів. В англомовних працях з археології термін вживається як узагальнений тип гробниць нестандартної структури.

Дольмени можуть бути утворені системою *менгірів* (від нижньобретонського *maen* – «каміння» та *hig* – «довгий»), які представлені «стоячим» камінням різної конфігурації, частіше за все нагадують обриси людини чи стелу, або кам'яним колом, що складається з багатьох монолітів (Карнак (Carnac) у Франції). У Поділлі дольмени сформовані у культурі кулястих амфор і поширені у Тернопільській області (села Довге, Увисла, Харитонівка) [10].

Група менгірів інколи утворює «алеї», інколи *кромлехи* (*stromlech*), представлені кругами, викладеними камінням у формі спіралі або інших складних фігур із сакральними символами (Стоунхендж та Евбері в Англії). У центрі кромлеха можуть бути розташовані дольмени. Тому кромлех має сакральню-тафальний генезис.

Дольмени часто перекриті величезними штучними пагорбами (*tumuli*), але покриття ґрунтом сягало тільки даху. Археологи вважають, що дольмени були приміщеннями для похорону. Вони, як відомо, служили і як вівтарі, як на острові Гернсі, де використовувалися друїдами у релігійних обрядах. Представлені в Ірландії й Уельсі, а також в англійських округах Девон і Корнуелл; на північно-заході Франції, особливо в Бретані; в Іспанії. Відомі вони також і в північній Африці, у Сирії, і в інших країнах, що розташовуються на Далекому Сході (Японія). Іноді насип, що, прилягає до дольмена має значний розмір, подібно до пагорбу Сідбарі (Великобританія) – 52 м у висоту і 96 м у діаметрі.

Менгіри і кромлехи пов'язані лей-лініями енергетичної сітки. Менгіри, поєднуючи одночасно принцип Світової Гори або Світового Дерева та ідею сакрального каменю. Менгір є своєрідним енергетичним аналогом горба, а кромлех – долини, замкнутого місця. Тому, перший виконує дивергентну функцію енергетичних потоків, а другий – конвергентну. Більшість сучасних сакральних об'єктів розташовані на підвищеннях, які крім сакральної функції (вище розташування від профанного), виконують й енергетичну функцію (розтікання, віддача енергії) [82].

Мегаліти, розташовані у Полінезії, Меланезії і Мікронезії часто мають вигляд платформи, спорудженої з необробленого каменю, і в утворені гігантською кам'яною кладкою, без використання цементу. Відомо про три таких мегалітичних структури: *трілітон* (*trilithon*) у місті Муа (острови Тонга), споруджений на двох стовпах з коралового вапняку, висотою 4,9 м і 6-метрової кам'яної поперечини, укріпленої в пазах, видовбаних у верхній частині стовпів; гігантський постамент, представлений платформою для похорону *аху* (*ahu*) на острові Пасхи; і в Тініані, на Маріанських островах, що складається з груп конусів – стовпів коралів, з'єднаних разом.

Своєрідними є також *ступи* (пагоди) – буддистські культові споруди, де зберігались священні реліквії та відбувалось поховання відомих осіб. Їх можна віднести як до тафальних, так і сакральних ландшафтів. Це споруди

канонічної 3-х частинної структури: сходиначаста основа, масивний основний об'єм, верхня частина – у вигляді багатоярусної парасольки. Райони поширення цього типу: Південно-Східна Азія (Індія, Шрі-Ланка, Таїланд, М'янма, В'єтнам, Китай). До найвищої у світі ступи відноситься пагода Джетаванарама у місті Анурадхапура (Шрі-Ланка), від якої залишилися одні руїни (її висота – 120 м).

Враховуючи характерні для них природні умови, у тафальних ландшафтах (особливо сучасних) сформувалась типова структура, яка характеризується відповідними показниками і мусить відповідати ряду вимог:

- створення ландшафтно-інженерних систем (кладовищ, склепів) повинно відбуватись поза межами селитебних ландшафтів, на відстані не менше 300 м від житлових споруд. Хоча у зв'язку з історичними причинами, частина кладовищ розташовані у межах міст і містечок;
- відстань до місць водозабору, розташованого нижче по елементу рельєфу повинна бути не менше, ніж 500 м, але ця вимога часто порушується;
- територія повинна мати загальний ухил у протилежний бік від селитебних, сільськогосподарських та водних ландшафтів; ґрунтові води повинні бути глибше 3 м від поверхні ґрунту; тафальний ландшафтний комплекс не повинен затоплюватись під час паводків.

До інших особливостей структури та функціонування тафальних ландшафтів можна віднести їх приуроченість до територій, насичених гепатогенними «вузлами».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення сакрального ландшафту. Чим «матеріальний» підхід у визначенні відрізняється від «духовного» ?
2. Назвіть критерії виділення сакральних ландшафтів.
3. За якими функціями виділяють сакральні ландшафти ?
4. Які підтипи сакральних ландшафтів виділяють у межах Поділля ? Проаналізуйте православний вид сакральних ландшафтів.
5. Дайте визначення «тафального ландшафту».
6. Які підтипи тафальних ландшафтів виділяють ? Дайте характеристику одного з них.
7. Які тафальні ландшафти домінують в Україні ?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Підготуйте реферат на одну з обраних тем:
 - «Сакральні ландшафти Вашого району (міста, містечка, села)»;
 - «Тафальні ландшафти Вашого району (міста, містечка, села)».

ПЕРСПЕКТИВИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ Й ОХОРОНА ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ

Взаємодія етнокультур можлива тільки у процесі активного пізнання історико-культурних пам'яток: «...коли людина однієї культури бачить перед собою мертвий світ форм іншої культури у її доступних для сприйняття реаліях» [112, с. 57]. Пам'ятки історико-культурної спадщини, до якої б вони категорії не відносилися: місцевого, національного чи всесвітнього значення – є загальнолюдським надбанням, яке формувалось багатьма поколіннями. Відношення до пам'яток історії та культури, їх охорона та збереження – показник цивілізованості кожного суспільства.

Питання охорони історико-культурної спадщини потрібно розглядати, як процес утворення і розвитку державної системи в охоронній галузі як на державному, так і на регіональному рівнях.

Чільне місце у збереженні етнокультурної спадщини займає законодавство. Одним з перших актів був Закон Української РСР «Про охорону та використання пам'яток історії та культури» 1978 року, який, незважаючи на свою недосконалість проіснував 22 роки.

З прийняттям Законів України «Про охорону культурної спадщини» (№ 1805-III від 8 червня 2000 року), «Про охорону археологічної спадщини» (№ 1626-IV від 18 березня 2003 року), «Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004 – 2010 роки» (№ 1692-IV від 20 квітня 2004 року), інших постанов та інструкцій, які регламентують облік, охорону та використання об'єктів культурної спадщини – почався новий етап охорони культурних ландшафтів. До головних категорій культурної спадщини пам'ятки історії та культури, етнокультурні ландшафти, форми живої традиційної культури (табл. 11). Особливо важливим є те, що після прийняття Закону «Про охорону культурної спадщини» створено єдиний державний орган охорони пам'яток.

Таблиця 11

Склад і характеристика об'єктів етнокультурної спадщини

Типи спадщини	Характеристика	Категорії
Пам'ятки історії і культури	Одиничні об'єкти, їх ансамблі і комплекси з природно-історичним та етнічним оточенням (фоном)	<ul style="list-style-type: none"> • пам'ятки історії; • пам'ятки археології; • пам'ятки архітектури (етнічні квартали, садово-паркові ландшафти, садиби); • пам'ятки монументального мистецтва
Етнокультурні ландшафти	Стійке поєднання природних і культурних компонентів, яке	<ul style="list-style-type: none"> • сільський етнокультурний (архаїчний); • міський (у регіоні до середини XIX сторіччя до міських ландшафтів можна було віднести тільки Кам'янець-

	утворилось у результаті художньо-творчої і профанної життєзабезпечувальної діяльності етносу.	Подільський); • містечковий (етнічні квартали); • палацово-парковий або садибний; • сакральнo-тафальний (церкви, костели, синагоги, монастирі, кладовища тощо); • белігеративний або військово-історичний
Форми живої традиційної культури	Відтворення традиційних видів діяльності, які забезпечують спадковість культурних навичок	• традиції природокористування; • народні ремесла; • обрядові народні та релігійні звичаї; • традиції облаштування житла; • фольклор

В основі збереження й використання культурної спадщини є принципи:

- уявлення про спадщину, що включає не тільки нерухомі або мобільні пам'ятники історії, культури й природи, але й живу традиційну культуру, традиційні культурні цінності, ремесла й промисли, історичні технології, традиційні форми природокористування, етнокультурне середовище й природне оточення;
- уявлення про спадщину як системне утворення, у якому окремі об'єкти не можуть бути збережені поза зв'язком одного з одним і поза довкіллям;
- територіальний підхід до збереження культурної спадщини. При цьому об'єктом охорони й використання стає регіон з усім різноманіттям властивих йому елементів спадщини, формами збереженої традиційної культурної й господарської діяльності, історично сформованими системами розселення;
- аналіз діяльності з охорони й використання спадщини як частини комплексу сучасних соціокультурних і економічних процесів.

Визначаючим чинником особливого відношення до культурної спадщини є потужність «культурного шару», кількість пам'яток культури, що сприяє активній діяльності у сфері збереження спадщини. Збереження етнокультурної спадщини дозволить активно розвивати регіональний культурний туризм, врахувавши етнокультурні відмінності. У залежності від переважання відповідного виду культурного ресурсу виділяють різні види етнокультурного туризму (табл. 12).

Таблиця 12

Види етнокультурного туризму

Вид туризму	Часовий / Культурний фокус	Особливості	Типові визначні пам'ятки та ландшафти
Туризм культурно-історичної спадщини	Минуле / Висока культура. Традиційна побутова практика	Реалізує інтерес до минулого, до визначних етнокультурних цінностей, які знаходять вираження в аутентичних пам'ятках і традиціях	Етнокультурні ландшафти (ландшафти містечок та сіл, садиб, парків); белігеративні споруди (замки, фортеці); сакральнo-тафальні ландшафти; місця археологічних розкопок

Оглядовий (екскурсійний)	Минуле, сього- днішнє / Висока культура. Тра- диційна по- бутова практика	Реалізує інтерес до «чужої» етнокультури для формування всебічного світогляду	Визначні пам'ятки культурно- історичної спадщини. Місцеві етнокультурні традиції.
Дієвий культурний туризм	Минуле, сьогоднішнє / Висока жива культура	Реалізує інтерес до унікальних етнокуль- турних ресурсів, використання яких обмежено просторо- во-часовими рамками	Регіональні та місцеві святкування (карнавали, релігійні свята, святкування пам'ятних дат).
Сільський етнокультурний туризм	Минуле, сьогоднішнє / Жива культура	Реалізує інтерес у формуванні нового культурного досвіду у формі діяльної участі у формуванні тради- ційного укладу	Сільські (традиційні) етнокультурні ландшафти

СІЛЬСЬКИЙ ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ТУРИЗМ

Сільський етнокультурний ландшафт (СЕКЛ) є простором, в якому діє людина і характеризується відносно низькою щільністю населення, з дисперсно розташованими поселеннями з переважанням сільських селитебних ландшафтів, домінуванням сільськогосподарських ландшафтів.

Український сільський культурний ландшафт зберігає багатство природної і культурної спадщини. Різноманітність видів рослин і тварин, незначна забрудненість ґрунту, натурально-антропогенні ландшафти, традиційні методи ведення землеробства, застосування екологічних методів господарювання і народні традиції мають велике значення для формування традиційних культурних ландшафтів та появи відповідної туристської атракції.

Формування сільського етнокультурного туризму. Для сільського етнокультурного ландшафту характерні риси:

- ◆ ландшафт, який поєднує сільські селитебні та сільськогосподарські ландшафти;
- ◆ низька щільність населення;
- ◆ зайнятість місцевого населення в сільському і лісовому господарстві;
- ◆ традиційний спосіб життя (близький до природи) і звичаїв;
- ◆ переважне використання земельних угідь (сільське і лісове господарство);
- ◆ характерна забудова і дисперсне заселення.

Атракційними для сільського туризму є сільськогосподарські регіони, розташування яких пов'язане з контрастними ландшафтами зі сприятливим мезо- і мікрокліматом. До таких відносять території зі значною різноманітністю форм природокористування, а також ландшафтами річкових долин, поблизу водних антропогенних ландшафтів. Також важливими є: багата історія регіону, збереження зникаючих етнотрадицій і традиційних

видів професій.

Туризм у СЕКЛ є поняттям обширним і означає форми рекреації, які відображають відтворення реальних СЕКЛ, включаючи види діяльності та відпочинку інтегровані з природою й оздоровчим, краєзнавчим, культурним і етнічним туризмом, який безпосередньо використовує засоби і цінності села (рис. 34).

Рис. 34 Місце етнокультурного туризму у структурі сільського туризму

П. Мак Нулті (2003) вважає, що туризм у СЕКЛ формується через туристів, які шукають сільського відпочинку [122]. Це далеко від основного напрямку, районів інтенсивного туризму, де шукають справжньої автентичності та поєднання зі справжнім сільським середовищем і локальною етноспільнотою. Інше визначення сільського туризму є у польських дослідників Б. Лаговської і К. Міхаловського (2005): *«сільський туризм, який започаткував своє існування приблизно 100 років тому у вигляді агротуризму, включає різні форми відпочинку на сільських просторах і перед усім пов'язаний з природою, ландшафтом, культурною спадщиною, забудовою і є організованою в таких масштабах, щоб не шкодити місцевому довкіллю і сільській спільноті і повністю мала ознаки сталого туризму»* [122, с. 13].

Серед головних ознак туризму у СЕКЛ:

- розташовування безпосередньо у СЕКЛ;
- зв'язок з унікальними складовими: відкритий простір, контакт з природним середовищем на основі традиційної етнокультурної спадщини;
- різноманітність структури довкілля, економіки, історії і ландшафту.

Туризм у СЕКЛ може приносити істотний дохід завдяки привабливості ландшафтів, близькості транспортних маршрутів і пам'яток архітектури. Шанс для розвитку такого туризму полягає у тому, що популярні курортні регіони переповненні та занадто дорогі. СЕКЛ характеризуються багатими ресурсами: природними, культурними та людськими. Їх використання може стати носієм для різних форм туризму, які в свою чергу викличуть поштовх для розвитку різноманітної туристичної інфраструктури.

У туризмі СЕКЛ формуються нові терміни, які відображають тенденції у його розвитку: агротуризм, екотуризм, етнотуризм тощо. Кожний сільський район, село або регіон мають особливі умови для розвитку різних форм такого туризму. Привабливість залежить від переваг природних та культурних ландшафтів. Говорячи про природне та культурне середовище ландшафтних комплексів, як правило, згадують про сільськогосподарські райони, які мають свої переваги: сприятливий клімат, відсутність промислових забруднень, з власною історією і культурними традиціями, з мінімальною інфраструктурою. Специфікою туристичного напрямку є переважання традиційної культури та формування СЕКЛ.

Розвиток туризму СЕКЛ Поділля пов'язаний з чинниками:

- різноманітні та контрастні ландшафти, переважно мало змінені;
- значні площі лісових та водних ландшафтів;
- формування природоохоронних територій (регіональні ландшафтні парки, заповідники);
- багаті ресурси культурної та етнокультурної спадщини;
- значна кількість невикористаного житлового фонду.

В останні роки підвищується привабливість ринку нового туризму заснованого на об'єктах етнокультурної спадщини. Метою такого туризму є бажання туристів познайомитися з артефактами традиційної культури СЕКЛ.

Метою традиційного туризму СЕКЛ полягає в розумінні етнокультурної спадщини і сучасної культури регіону, села або містечка, окремої спільноти або кількох етноспільнот. Інтерес для туристів становить: стиль житлових будинків, пам'ятники, архітектура (культурна, промислова), сакральні та тафальні місця, елементи народної творчості (мистецтво, ремесла, музика, танець), регіональна кухня, традиції та ритуали, місцеві заходи на різні теми.

Загалом, під туризмом СЕКЛ розуміють кожну форму туризму у якій є культурні та етнокультурні заходи. Тому переважна більшість видів туризму пов'язана з традиційною культурою (місцевою етнокультурною) або культурою анклавів.

Головними напрямками туризму СЕКЛ є:

- відвідування цікавих місць і пам'яток у сільській місцевості (церкви,

- історичні парки, музеї, млини, кузні тощо);
- прийняття участі у місцевих заходах, сакральних і профанних святах (ходи, ярмарки, фестивалі, сільськогосподарські виставки, ярмарки);
- спостереження праці майстрів народних промислів (різьба, живопис, кераміка, вишиванка, плетіння);
- участь у фольклорних заходах, народних забавах;
- вивчення історії та легенд регіону;
- спостереження і навчання готування місцевих страв, випічки хлібу;
- дегустація страв регіональної кухні [18].

Туризм СЕКЛ є не тільки відвідуванням цікавих місць і пам'яток, які характерні для традиційного туризму, але й знайомство із способом життя в районах традиційної культури. Туризм у СЕКЛ може бути пов'язаним з агротуризмом, сільським туризмом або пішохідним туризмом. У таких формах туризму можна знайти елементи етнокультурної спадщини: історичні пам'ятки, цікаві будівлі (наприклад, мости, шлюзи, млини), церкви, монастирі, місцевості з гарними краєвидами.

Однією з цілей туризму СЕКЛ є збереження традиційної культурної спадщини і тим, що:

- він приносить не тільки дохід, а й оберігає природні і культурні цінності;
- туристи часто перебувають у старовинних архітектурних пам'ятках, що дозволяє їх оберігати та підтримувати у належному стані;
- підтримка традиційних звичаїв, мистецтва та місцевих ремесел.

До ключових чинників розвитку туризму СЕКЛ відносять:

- підвищення рівня освіти, сприяння вивчення довкілля;
- зростаючий інтерес до культурної спадщини, традицій, автентичності сільського життя;
- відпочинок упродовж року з додатковими короткими відпустками у сільській місцевості;
- підвищення зацікавленості туристів станом власного здоров'я, що додає привабливості цінностям СЕКЛ: свіже повітря, можливість активного відпочинку, безстресова ситуація;
- зростаючий інтерес до кулінарних страв і традиційної сільської кухні;
- пошук для усамітнення і релаксації на природі.

Сільський етнокультурний ландшафт як туристичний об'єкт. Мешканці кожного подільського села, його громада, є спадкоємцями культурної спадщини, яка є частиною української, польської, німецької, вірменської культурної спадщини, збагаченої наступними поколіннями. Для регіонального туризму, відпочиваючих у сільській місцевості, акцент на етнокультурну спадщину, переважання натуральних та натурально-антропогенних ландшафтів є важливою умовою для розвитку туризму Поділля. СЕКЛ є важливим «капіталом», значення якого важко переоцінити. Об'єкти матеріальної та духовної культури, які входять до складу СЕКЛ, можливість участі у народних святах, традиційний сільський уклад життя є важливим фактором для вибору конкретної туристичної пропозиції.

СЕКЛ на відміну від інших типів має специфічну будову та є фоновим по

відношенню до інших. Причому не всі характерні компоненти для класичного ландшафту будуть домінувати. На перше місце виходять складові перцепційного характеру:

- рослинність – ліси, поля, луки, сади, городи;
- водні ландшафти – джерела, струмки, річки, ставки, озера, канали, копанки;
- дорожні ландшафти – вулиці, перехрестя, польові дороги;
- селитебні ландшафти – ферми, садиби, палаци, замки, млини водні та вітрові;
- сакральні-тафальні об'єкти – храми, монастирі, кладовища, історичні місця;
- ландшафтно-інженерні системи – фортифікаційні об'єкти, греблі, шлюзи.

Розглянемо декілька прикладів реалізації сільського етнокультурного ландшафту як туристичного об'єкту. Садиба у селі Біличин Барського району Вінницької області складається з палацу, фільварку і парку. Територія розташована на схилі мису між двома видолінками (рис. 35). Основні споруди збудовані у першій половині XIX сторіччя у стилі класицизму.

Парк був закладений одночасно з побудовою палацу. Розбивка парку формується на центральній осі ансамблю, яка в межах аванкурту підкреслена зеленими насадженнями (модрини, яблуневий сад). Планувальна структура парку – збережена, малі архітектурні форми втрачені. Територія фільварку та аванкурту відокремлені посадками ясенів звичайних. Аванкурт, з симетричними насадженнями модрини європейської віком понад 100 років, втратив свій характер завдяки безсистемним насадженням останніх років.

Організуючою формою садово-паркового ландшафту є галявина, відмежована від палацу масивом листяних порід (клен польовий, клен гостролистий, в'яз шорсткий) і фруктовим садом. Зарості верби плакучої з купинами верболозу на березі струмка формують видолінкову частину парку. Каштаном кінським обсаджена дорога, що огинає фільварок з півночі. Так як планувальна структура парку збережена, рекомендується реставрація з елементами пристосування. Виникла необхідність у реставруванні тих елементів культурного ландшафту, які можна відновити: палац, службовий будинок. У самозасівних насадженнях потрібно провести формувальні рубки, зробити розчистку аванкурту. Необхідно провести очистку струмка.

Другим об'єктом є садиба Добровольського у селі Федорівці Шаргородського району Вінницької області. Садиба складається з садибного будинку, господарських споруд та фільварку, відокремлених від селитебних ландшафтів дорогами. Задовільно збережений садибний будинок середини XIX сторіччя та парк зі збереженою планувальною структурою формують єдине ціле з прилягаючими ландшафтами.

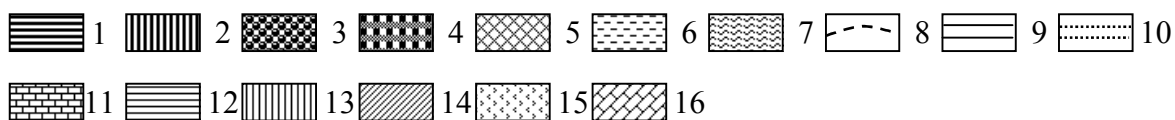
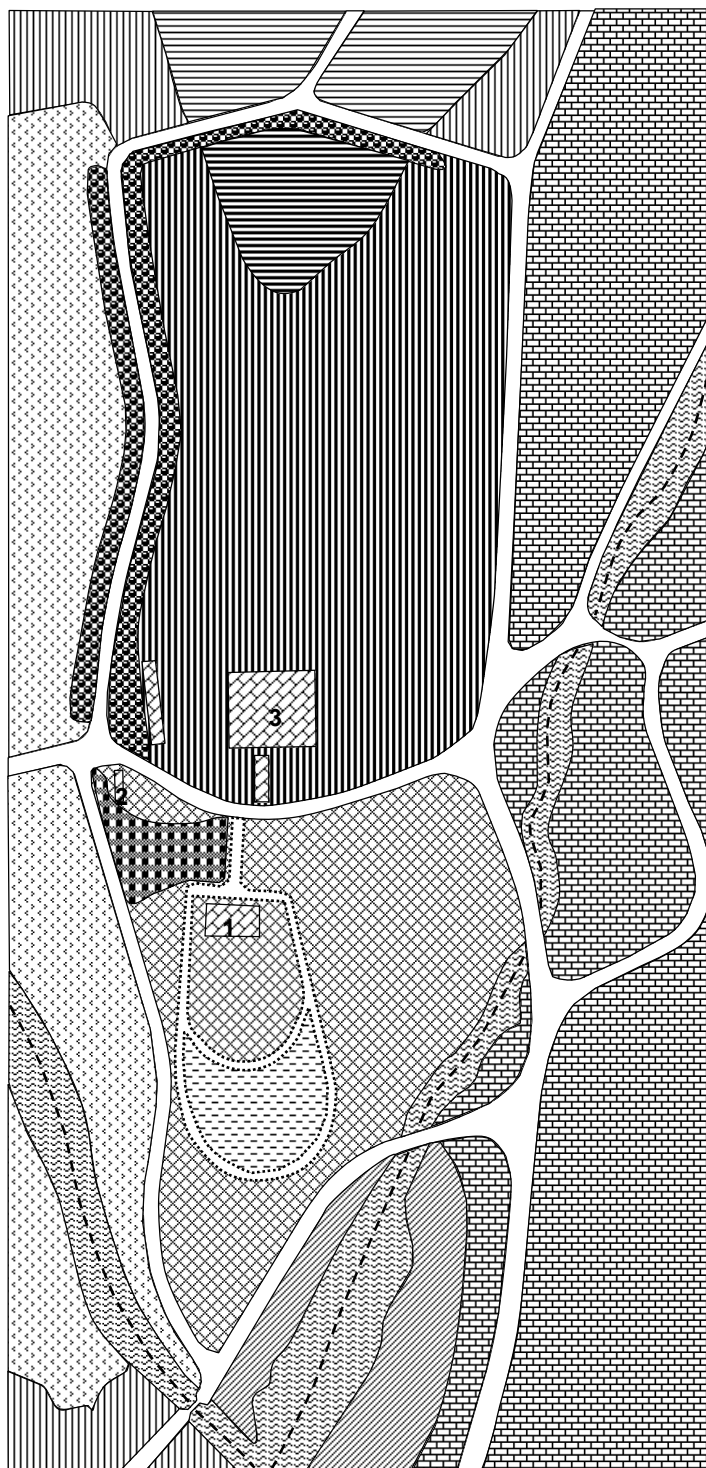

Рис. 35 Сучасна структура етнокультурних ландшафтів садиби села Біличин Барського району Вінницької області

Етнокультурні ландшафти садиби. Вододільний (плакорний) тип. Урочища: 1 – вирівняна лесова поверхня, вкрита сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під сільськогосподарськими культурами фільварку.

Схилувий тип. Урочища: 2 – пологий лесовий схил (3-5⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під сільськогосподарськими культурами

фільварку; 3 – пологий лесовий схил (3-5⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під лісосмугою каштану кінського; 4 – пологий лесовий схил (5-7⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під фруктовим садом; 5 – похилий лесовий схил (7-8⁰), вкритий сірими опідзоленими слабо змитими ґрунтами під лісовим масивом (клен польовий, клен гостролистий, в'яз шорсткий); 6 – похилий лесовий схил (7-8⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими слабо змитими ґрунтами під трав'янистою рослинністю.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-руслувий тип.* Урочища: 7 – заплава складена перезволоженими алювіальними ґрунтами під заростями верби плаучої; 8 – русло струмка, глибиною 1-2 м із заболоченим дном.

Дорожні ландшафти. *Вододільний та схиловий типи.* Ландшафтно-техногенні комплекси: 9 – асфальтована дорога; 10 – асфальтовані доріжки та алеї садиби.

Селитебні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 11 – одно-двоповерховий тип сільських ландшафтів села Біличин на пологому лесовому схилі.

Сільськогосподарські ландшафти. *Вододільний (плакорний) тип.* Урочища: 12 – польові ландшафти на плакорі, вкриті сірими лісовими ґрунтами під сільськогосподарськими угіддями.

Схиловий тип. Урочища: 13 – польові ландшафти на пологому лесовому схилі (3-5⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами; 14 – польові ландшафти на сильно похилому схилі (15⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими слабо змитими ґрунтами під трав'янистою рослинністю (пирій повзучий, грястиця збірна).

Лісові антропогенні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 15 – лісокультурні ландшафти на пологому лесовому схилі (3-5⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами з дубово-грабовими насадженнями з домішкою ясену, клену, липи.

Інші позначки. 16 – ландшафтно-техногенні системи садиби (1 – палац, 2 – службовий будинок; 3 – технічні споруди).

Особливість структури етнокультурного ландшафту садиби Добровольського – наявність пологого схилу з дендропарком та крутого – з лісопарковою частиною, каскад ставків в міжпасмовій сідловині. Репрезентативну частину садиби формує дендропарк, де переважають групи з екзотами та декоративними формами (тсуга канадська, ялина колюча, дуб черешчатий). Узбережжя засаджені групами з тополі білої, ясену звичайного, дубу болотяного. Збереглися фрагменти алей з каштану кінського та липи дрібнолистої. Садиба має ландшафтну та дендрологічну цінність і підлягає реставрації з елементами пристосування для сучасних потреб. Під охорону потрібно взяти окремі екземпляри екзотів, архітектурні споруди підлягають реставрації та музеєфікації.

Подібну ландшафтну структуру має садиба⁸ у селі Сніжному Погребищенського району Вінницької області. У центральній частині садиби розташований занедбаний палац і флігель першої половини ХІХ сторіччя. Значне за площею водне дзеркало ставу, вікові дерева, балки вкриті лісом домінують над архітектурними спорудами, але не пригнічують їх. Садиба Е.

⁸ Пам'ятка архітектури і містобудування за розпорядженням ОДА № 78 від 19.02.1996 року.

Любомирського розташована на південно-східній околиці села і структура ландшафту зумовила її межі та особливості планування. Регулярно розпланована частина перед головним фасадом палацу переходить у газонний партер з групами дерев в оточенні садів, орних угідь, ділянок лісу, розташованих упритул до садиби.

Парк створювався на основі дубового лісу, про що свідчать 500-400 річні дуби на території садиби. З первісного планувального періоду у парку залишились ялинові алеї, пізніше доповнені тополею білою, віковими екземплярами клену гостролистого, в'язу гладкого, ялини колючої. До нових посадок відносяться: гай з акації білої, сосновий бір, березова алея. Узбережжя ставка вкрите вільхою чорною.

Враховуючи унікальність садиби, її територія і будівлі підлягають науковій реставрації. Включення нових споруд в межах проекрованої території є неприпустимим. Формування насаджень повинно бути спрямованим на виявлення цінних і видалення малоцінних екземплярів, а також догляд за молодими насадженнями. За віковими історичними деревами необхідно встановити постійний догляд.

Для організації різних когнітивних форм туризму та туристичних поїздок найважливішу роль відіграють зацікавленість туристів та етногеографічна структура регіону, до властивостей яких відносять:

- природне середовище, яке характеризується особливостями ландшафтною структури (натуральних і культурних ландшафтів);
- духовної традиційної культури, фольклору, народних обрядів;
- матеріальної традиційної культури, представлених пам'ятками архітектури, образотворчого мистецтва, історичних місць.

ПЕРСПЕКТИВИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ І ОХОРОНА ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ МІСТЕЧОК

Характерну структуру етноландшафтів містечок формували впродовж сторіч сільські селитебні та фортифікаційні ландшафти, формуючи характерний образ ландшафту, в якому натуральні компоненти поступово насичуються культурними. Структурною ознакою етнокультурного ландшафту містечка є взаємні просторові співвідношення селитебних кварталів за національною ознакою. Культурна спадщина, в тому числі типової містечкової архітектури, є фіксацією історичних подій наступних стратів і є відображенням локальних етнокультур.

У традиційний містечковий ландшафт сьогодні проникають чужі етнотрадиції, найнесподіваніші етнокультурні домінанти. Безповоротно знищуються ресурси культурного спадку. Архітектура містечка піддається деформації і уніфікації, втрачаються ознаки локальної будівельної традиції.

Відповіддю на загрози для етнокультурних ландшафтів містечок є концепція сталого розвитку, заснована на засадах:

- охорони ресурсів (у тому ландшафтних і етнокультурного спадку);

- гармонізації економічних, суспільних і екологічних цілей розвитку;
- тривалий підхід до планування розвитку регіону, не порушуючи потреби наступних поколінь.

Природокористування етнокультурних ландшафтів містечок. Шансом для розвитку регіону, де розташовані містечка, є пошук нових, позаземлеробських та ремісничих джерел доходів. Жителям містечок необхідно усвідомити цінність ресурсів етнокультурних ландшафтів, а також врахувати економічні вигоди, які може принести їх відповідне використання.

У програмах багатофункціонального, інтегрованого розвитку містечок (з врахуванням європейського досвіду) поширюються дії направлені на охорону культурного ландшафту. Прийнята форма активної охорони вказує на необхідність знаходження сучасного наповнення для давніх форм і просторових структур, а також пристосовування архітектурної субстанції до вимог сьогодення. Традиційні форми господарювання та типової архітектури, які впродовж сторіч сформували характерний етнокультурний ландшафт, стають сьогодні привабливим елементом туристичної промоції. Програма охорони культурної спадщини пов'язана з програмою економічного підйому містечок Поділля.

Етнокультурні ландшафти містечок Поділля значно диференційовані. Тут розташовані культурні ландшафти, перетворені багатовіковою діяльністю етносів, насичених численними пам'ятками матеріальної культури. До найцінніших належать садибні і палацово-паркові, сакральні-тафальні ландшафти, белігеративні ландшафти.

Приймаючи за основу ступінь перетворення, а також естетичні якості, містечковий ландшафт можна поділити можна на два підтипи [13]:

- ◆ гармонійний, в якому всі елементи утворюють правильні взаємні просторові співвідношення, залишаючись у згоді з місцевою етнотрадицією, масштабом, формою і колоритом;
- ◆ деградує, який охоплює території, де існує виражена деградація ландшафту, а також ті, для яких характерні тенденції розвитку можуть в найближчому майбутньому принести негативні просторові явища.

Ландшафти містечок Поділля значно перетворені і піддаються процесам деградації. Просторовий розвиток існуючих селитебних ландшафтів часто призводить до знищення історичних поселенських структур, особливо забудови етнічних кварталів, деформації історичного розпланування містечка і втрати цінних ландшафтних ознак. У зв'язку з розвитком рекреації і потребою в дачних ділянках, проводиться продаж угідь у межах містечок (історичної забудови), а також подальшої руйнації або реконструкції.

Для вирішення проблеми збереження етнокультурних ландшафтів регіону необхідне впровадження зміни власності, коли відбудеться зміна способу природокористування на рекреаційний. Просторова структура історичних пам'яток буде наповнюватись новим змістом, появою гармонійного культурного ландшафту, який прийде на зміну містечковим, для яких були характерні гірші просторові й архітектурні рішення (малі ділянки розташовані у вигляді «шахівниці»; безладна, тимчасова забудова, позбавлена

естетичних переваг).

Найчастішим звинуваченням, які виникають при сучасній забудові етнокультурних ландшафтів містечок є брак зв'язку з оточуючим ландшафтом і відірваність від місцевої будівельної традиції, що дає загалом погані функціональні і формальні рішення. Причиною є відсутність місцевих етнокультурних зразків, коли сучасні будівлі мають небагато спільного з місцевою традицією, часто посилаючись на чужі культурні зразки. На плакорних та схилових місцевостях, – будинки, високо винесені понад прилягаючою територію, втрачають контакт з оточуючим ландшафтом. Архітектурні деталі, як елемент культурного ландшафту, часто є невмілим наслідуванням традиційної архітектури. Відповідні технології і будівельні матеріали роблять невідповідний вплив на архітектурну форму, що погано компонується в містечковому селитебному ландшафті.

Тим часом традиційна забудова містечка піддається знищенню. Покинуті старі будинки, зруйновані двори, господарські будівлі у садибах, об'єкти промислової аграрної (млини, цукрові заводи) переробки і локальної промисловості (цегляні заводи, поташні) перетворюються в руїну. Інколи вони отримують нових власників і адаптовані до нових функцій, однак не завжди у відповідний спосіб.

На початку ХХІ сторіччя європейська спільнота акцентує увагу на проблемах, пов'язаних із загрозою культурному ландшафту і необхідністю його ефективною охорони. Важливим міжнародним інструментом охорони ландшафтів є Європейська Ландшафтна Конвенція, ратифікована в 2000 році.

Найважливішим досягненням Європейської Ландшафтною Конвенції є цілісний і інтегрований підхід до проблематики охорони і формоутворення ландшафту. Конвенція відходить від загальної практики зосередження виключно на елементах (натуральних і культурних) визначних пам'яток, звертаючи увагу на вартість ландшафту як суми природно-культурних явищ, які сприймаються через громадськість з погляду різних локальних, регіональних і національних культур. Крім активної охорони ландшафту, зарезервованих для елементів і територій, визнаних особливо цінними і винятковими, Конвенція пропонує інші форми дій в ландшафті, особливо важливе і додатне в процесі його перетворень, що впроваджується через різні суспільні і економічні потреби.

Конвенція заснована на передумовах сталого розвитку, охоплюючи: охорону ресурсів (у тому ландшафтних ресурсів культурного спадку), гармонізацію економічних, суспільних і екологічних цілей розвитку, а також довгоперіодичний підхід до планування розвитку культурного ландшафту.

Негативні просторові явища є ефектом багатомірної (економічної, суспільної, культурної і екологічної) кризи, яка пригнічує містечка східноєвропейських держав. Упродовж років переважала політика індустріалізації, раптовий розвиток міст, надмірний невлавистий розвиток масової рекреації, тенденція до стандартизації культурних цінностей. Реакцією на такий стан речей є виникаючі в останніх роках європейські програми дій на користь містечкової громадськості та їх середовища життя.

Однією з найбільш комплексних і універсальних концепцій є «Стратегія для сільської Європи» *Ecovasti*. Вона розроблена в 1994 році через експертів Європейського Руху Оновлення Сіл і Малих Міст ECOVAST (European Council for the Village and Small Town). ECOVAST є загальноєвропейським об'єднанням фізичних осіб. Організація виникла в 1984 році, діє майже у всіх європейських країнах. Головною метою діяльності ECOVAST є культурна, суспільна і господарська активізація сільської громадськості, а також охорона їх натурального і культурного спадку сіл та малих міст.

Основні елементи «Стратегії» [13]:

- економічне підкріплення сільських областей;
- пошук нових джерел доходів у селі і містечку;
- переорієнтація аграрної політики;
- багатоаспектна лісова політика;
- розвиток ремесел і локальної промисловості;
- сприяння ідеї агротуризму;
- поліпшення житлових умов на селі і містечку;
- охорона довкілля;
- охорона культурної спадщини;
- охорона локальної будівельної («vernacular architecture») традиції;
- зростання відповідальності за якість простору;
- інтегрований і сталий розвиток сільських областей.

Стратегія вказує, що розвиток культурних ландшафтів містечок повинен поєднуватись із застосуванням трьох основних засад: 1) зв'язку людей з ландшафтом (натуральним та культурним); 2) інтегрованої діяльності, отже ефективного співробітництва між різними відомствами урядової і самоврядної адміністрації з місцевим населенням у процесі створення і реалізації всіх проектів, які мають на увазі локальний розвиток, 3) консультації і ангажування, що розуміється як врахування поглядів і побажань локальної громадськості в процесах їх розвитку. Локальний розвиток здійснюється, врахувавши місцеві (природні, суспільні, господарські, культурні) ресурси.

Розглядаючи проблему охорони етнокультурного ландшафту, потрібно підкреслити, що всілякі програми і проекти не мають шансу на реалізацію, якщо не стануть прийнятні і схвалені через місцеву громадськість регіону.

У перспективі європейської інтеграції варто підкреслити, що програма ECOVAST у сфері охорони етнокультурного ландшафту підкреслює необхідність впровадження культурного регіонального і локального виокремлення, особливо охорони традиційної архітектури. Стратегія акцентує увагу на цінність культурної спадщини Європи, а також на необхідність її охорони. Водночас пропонує новий підхід до вирішення проблеми. Дії, пов'язані з охороною культурної спадщини, концентруються головним чином на об'єктах, оточених особливою зацікавленістю, найцінніших пам'ятниках, які найкраще збереглись у старих містах та містечках. ECOVAST постулював до збереження сільських регіонів, як специфічної культурно-природно-ландшафтної єдності.

Особливо цінними у рамках програми LEADER є місцеві ініціативи на користь охорони культурного ландшафту. Така форма активної охорони дозволить застосувати її, врахувавши сучасний зміст для культурної спадщини Поділля, а також пристосовування архітектурної субстанції місцевих пам'яток до вимог сьогодення. У замках, садибах, старих млинах, цукрових заводах можна створити містечкові культурні центри, пункти обслуговування туристичного руху.

Ефективним і перевіреним способом в багатьох європейських країнах є поліпшення якості архітектури в ландшафтах містечок буде промоція і популяризація зразків у сфері архітектурно-просторових рішень, а також розробка і випуск довідників. Публікації такого типу, дуже відомі в англійських країнах, перш за все доступні для читача (виразні ілюстрації, стислий текст, привабливе графічне оформлення).

Загалом, культура містечок є більшим поняттям, ніж сума мистецтв та пам'яток культури. Це – образ життя, зумовленого місцем і часом. Культура – це духовна атмосфера, яка створюється людьми та етносами у гармонії з ландшафтом.

Для відродження містечка існує багато складових: пам'ятки історії, архітектурний стиль та архітектурна спадщина, власне ландшафти (натуральні та антропогенні), привабливість та зручність містечкового середовища, давні та сучасні етнічні традиції, місцеві товари та ремесла, торгівля, індустрія розваг і спорт, субкультури, місцеві свята та ритуали.

Вивченням індустріальної спадщини міст та містечок займається Міжнародний комітет зі збереження індустріальної спадщини ТІССІН, програма якого дозволить вивчити та зберегти промислові елементи містечок Поділля: заводи та фабрики, млини тощо.

Існує поняття «сум нових міст», коли мешканці старих етнокультурних ландшафтів містечок переселяються до сучасних забудов, відчуваючи при цьому психологічний дискомфорт, сумуючи за попереднім звичним середовищем. В умовах глобалізації, традиційна архітектура перестає бути престижною, зникають етнокультурні ландшафти містечок, а урболандшафти позбавляються рис етнічної індивідуальності.

Для відродження містечка Поділля етнокультурі необхідно відвести стратегічну роль. Загальна програма відродження окремого містечка може виражатись у наступних діях: перед початком досліджень провести детальний аналіз місцевих культурних ресурсів і створити детальний звіт; на карті кожного містечка вказати об'єкти культурної спадщини; отримавши результати аналізу місцевих культурних ресурсів, можна приступати до створення стратегії збереження культурної спадщини містечка [13].

Необхідно виділити пріоритети у заповіданні різних типів культурної спадщини. До першочергових віднесено: садибні, сакральні-тафальні, белігеративні. Більшість з них мають польську генезу. Тому проведення охоронних заходів буде результативним при міжнародній співпраці з відповідними польськими службами та управліннями.

Садибні культурні ландшафти мають певні особливості, які

ускладнюють їх охорону та заповідання:

- центром ландшафту, який складається з різних будівель, є палац або садиба;
- паркові комплекси мають значні площі (до 85 га – у Немирові);
- охорона та реконструкція здійснюється не тільки для екстер'єру, а інтер'єру палацу та інших приміщень;
- охорону палацу та інших будівель необхідно здійснювати у комплексі з парком;
- збереження палацово-паркових ландшафтів вимагає пристосування до сучасних умов господарювання [37].

Частина палаців вимагають реставрації, хоча садибні ландшафти містечок Ободівка та Андрушівка Вінницької області перетворені на руїни і не підлягають реставрації. Крім фізичного руйнування, існує ще одна загроза – моральне забуття. Місцеві мешканці сприймають палацово-паркові комплекси як утилітарний об'єкт. У них розташовують школи, технікуми, інтернати, санаторії, забуваючи про те, що це пам'ятка садово-паркового мистецтва та архітектурної спадщини. Якщо буде зберігатись така тенденція, без охоронних дій більшість садибних ландшафтів втраять функцію культурної спадщини, що призведе до деградації або зникнення ландшафту.

Досвід європейських країн вказує на необхідність використання садибних ландшафтів як об'єктів туризму. Наприклад, створення туристичних маршрутів, де велика кількість та компактне розташування палацово-паркових комплексів, дозволить розробити кільцеві маршрути в межах області (наприклад, «Палацове кільце Вінниччини» [37]) або історико-культурного регіону. Вони можуть бути різної відстані та тривалості, з врахуванням різних видів транспорту, різних за змістом: від чисто екскурсійних до зеленого туризму. У поєднанні з відвідуванням палаців та парків, можливі радіальні маршрути з відвідуванням інших пам'яток культурної спадщини та застосуванням додаткових туристичних послуг: сплави по річках, подорожі на конях, рибалка, велосипедні маршрути тощо.

Для заповідання етнокультурних ландшафтів містечок оптимальним є створення регіональних ландшафтних парків, які є природоохоронними рекреаційними установами місцевого або регіонального значення і формуються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та історико-культурних об'єктів і забезпечення умов для організованого відпочинку населення.

Одним з таких парків є регіональний ландшафтний парк (РЛП) «Середнє Побужжя», для якого є наукове обґрунтування його створення, проведено функціональне зонування [19], проаналізовано теоретико-методологічні засади створення, а також розглянуто історико-культурні ресурси парку як загалом, так і окремих його частин [28, 30, 31]. Матеріали досліджень використані при написанні монографії «Рекреаційні ландшафти Поділля», «Етнокультурні ландшафти містечок Поділля».

Парк затверджено у 2009 році, хоча межі дуже відрізняються від запроєктованих. Пропонуємо розширити територію діючого РЛП «Середнє

Побужжя». Його межі, врахувавши наявні об'єкти ПЗФ та історико-культурні пам'ятки, провести лівим берегом Південного Бугу від дамби Сутиської ГЕС (Тиврівський район) – до містечка Райгород (включно, лісовий масив 2 км на схід). Правим берегом Південного Бугу через с. Шершні Тиврівського району (включно, 1 км на південь) до с. Райгород. Загальна протяжність території, розташованої вздовж долини Південного Бугу, складе 98 км, загальною площею – 16730 га.

У його межах виділено культурні ландшафти, які відносяться до заповідної зони. Серед них об'єкти етнокультурної спадщини ландшафтних містечок. До них належать культурні ландшафти, де гармонійно поєднані унікальні властивості природи, історичні події, оригінальні архітектурні або господарські споруди. Це можуть бути:

а) етнічні квартали містечок. Вони приурочені до оригінальних природних об'єктів (меандрів річок, «мисів», крутих схилів долин тощо). Зразком у цьому відношенні є містечка Тиврів, Печера, Брацлав, Райгород. Під охорону необхідно взяти не тільки оригінальні архітектурні споруди, але і прилеглі до них ландшафтні комплекси;

б) сакрально-тафальні ландшафти із земельними угіддями. Для будівництва церков, монастирів, костелів у містечках регіонального ландшафтного парку «Середнє Побужжя», завжди вибирались найкрасивіші в природному відношенні ландшафтні комплекси. Це пагорби або підвищення, які добре помітні звідусіль (Тиврів, Печера, Брацлав);

в) ландшафтно-технічні системи: млини на річках із спеціально збудованими гідротехнічними спорудами, малі гідроелектростанції, рештки фабрик і заводів, окремі ділянки старих ґрунтових або вимощених каменем доріг [19].

Етнокультурним ядром РЛП «Середнє Побужжя» є культурні ландшафти містечка Печера Тульчинського району та села Сокілець Немирівського району Вінницької області (рис. 36, 37, 38). Територія багата на природні та історико-культурні ресурси, які сформувались під впливом польської, української та єврейської культур.

Поєднання натуральних та культурних ландшафтів сприяло формуванню *парків як частини польської садиби Потоцьких*. В межах ділянки розташовані 3 заповідних об'єкти, два з яких – парки (табл. 13).

Сокілецький парк був заснований наприкінці XVII – на початку XVIII сторіч. До 1964 року він був складовою частиною Печерського парку, від якого відділявся лише Південним Бугом. В парку зростають найкрупніші в Україні екземпляри ялини східної. Є насадження сосни чорної, дубу звичайного, горобини, ялини колючої, липи, клену. У 2009 році внаслідок потужного буревію території обох парків втратили значну частину рослинного покриву, вирвано з корінням дерева діаметром понад 1 м. Сьогодні територія парків вимагає чистки та відновлення насаджень.

Натуральні ландшафти долини р. Південного Бугу з нагромадженнями валунів, мальовничими урвищами та віковими деревами надало можливість сформувати унікальні культурні ландшафти у Печерському парку. Для того,

щоб внести елементи романтизму, характерні для ландшафтного стилю планування території, – переміщували валуни, створювали гроти та купальні. Для порушення симетрії, яка стала немодною, в регулярній частині парку підсадили нові дерева, але планування головних алей збереглося. Включивши до парку річку, будівельники пробили вздовж схилу від палацу кам'яні сходи та прикрасили їх мармуровими статуями. Звідси відкривався мальовничий краєвид на Південний Буг та ландшафти за річкою (рис. 39, 40). Сьогодні він закритий деревними насадженнями парку. Від брами до палацу вела 500-метрова алея, обсаджена чотирма рядами старих лип. Правою та лівою стороною були розташовані газони. Від головної алеї бічні відходили у різні сторони: одна – до стайні, друга – до мурованої каплиці [118].

У центральній частині Печерського парку була двоповерхова будівля палацу палладіанської архітектури, яка з'єднувалася галереями з флігелями, створюючи курдонер (закрите подвір'я), відкритий у бік парадної алеї від брами. Головний фасад прикрашали портик та класичні, з фронтонами сандрики вікон другого поверху. Ліва прибудова використовувалась як оранжерея і зимовий город, права – як стайня для 30 їздових і верхових коней та манеж. Пізніше права частина була переобладнана під житлові покої. Зараз, правий флігель та переходи до обох флігелів – відсутні. У 1918 році будівля садиби згоріла. Палац в Печері був розібраний у 1927 році, каміння з нього було перевезено до Тульчина, де був побудований місцевий райком партії.

Від старої будівлі збереглося лише кілька господарських споруд 1912-1915 років побудови архітектора Я. Гойріха. З 1929 року територія маєтку перейшла у власність медиків. На фундаменті палацу збудовано, в якому лікувались цивільні пацієнти. У 1935-36 роках відбулось відкриття колгоспного санаторію кліматотерапевтичного напрямку.

Після війни на території садиби Потоцьких діяв госпіталь для реабілітації льотчиків. Зараз у палаці функціонує санаторій для лікування хворих на кістковий туберкульоз. У печерському парку зберігся мавзолей, який зараз є каплицею.

Парк частково має регулярну структуру, частково ландшафтну. Перша – площинна, розташована перед палацом та по схилах, які спадають до Південного Бугу, друга – на крутому схилі річкової долини. Частина парку нерегулярного типу була розташована на гранітній кручі. По ній було прокладено стежку, яка переходила у сходи, декоровані скульптурами з білого мармуру, яка доходила до мурованого містка (не зберігся) і до русла Південного Бугу. По середині схилу було створено ще одну невелику терасу з необробленого граніту.

Сучасна структура Печерського парку (рис. 41) регулярного типу, про що свідчить правильний геометричний план і 300-літня чотирирядна липова алея, яка веде від головних воріт до палацу.

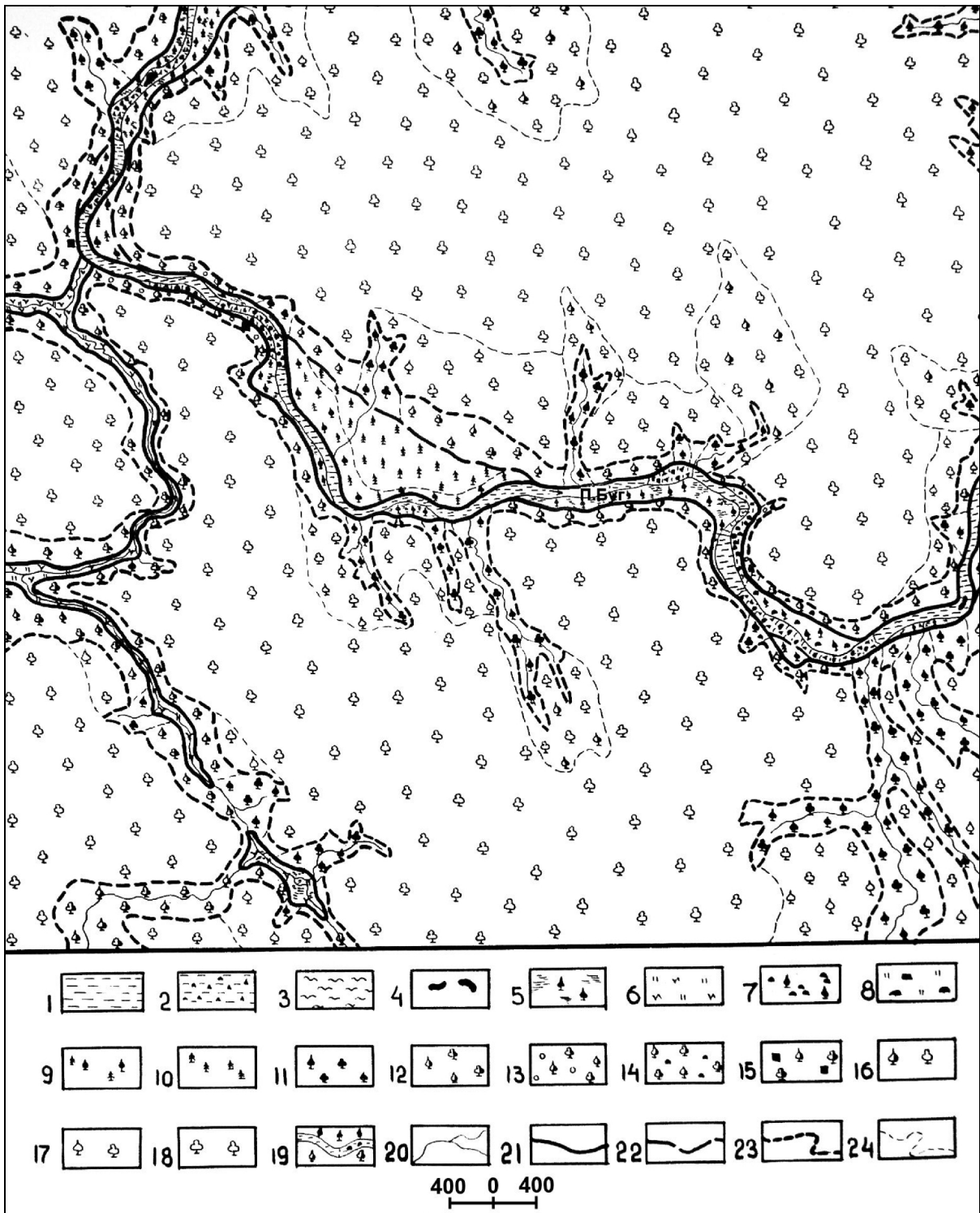

Рис. 36 Відновлені доанрикультурні ландшафти Печеро-Стрільчинецького етнокультурного ядра РЛП «Середнє Побужжя» [31]

Річище річки П.Буг. Урочища: 1 – неглибокі (2-4 м) плеса, з мулистими і піщано-мулистими днищами; 2 – крупно брилісті, 2-3 ступінчасті гранітні пороги з острівцями чагарників верби ламкої, болотної рослинності; 3 – неглибокі (0,5-1,5 м) перекати, з кам'янистими і гравійно-кам'янистими днищами; 4 – наносні острови (0,1-0,3 га), складені піщано-глинистими відкладами з чагарниками верб, вільхи чорної, рідше болотної рослинності.

Заплавний лісовий тип місцевостей. Урочища: 5 – вирівняні поверхні низької (1 м) заболоченої заплави зайняті чорновільшнями; 6 – вирівняні поверхні низької (1,5-2 м)

перезволоженої заплави з луговою і болотяною рослинністю; 7 – горбисті поверхні низької (1,5-2 м) зволоженої заплави з брилами граніту і луговою рослинністю; 8 – слабопохилена поверхня високої (2-3,5 м) слабо зволоженої заплави з крупними брилами граніту, чагарниками вільхи і осики.

Надзаплавно-терасовий тип місцевостей. Урочища: 9 – вирівняні поверхні першої тераси з березово-осиково-сосновими лісами на ясно-сірих супіщаних ґрунтах; 10 – слабопохилені поверхні другої тераси з сосновими і дубово-сосновими лісами на ясно-сірих супіщаних ґрунтах.

Схиловий лісовий тип місцевостей. Урочища: 11 – балки з крутими (14-18⁰) схилами, дубово-ясенево-грабовими лісами на сірих слабо змитих ґрунтах; 12 – круті (20-30⁰) схили з дубово-грабовими лісами на слабкозмитих сірих опідзолених ґрунтах; 13 – круті (30-35⁰) схили з дерев'янисто-чагарниковою рослинністю на змитих сірих лісових ґрунтах; 14 – круті (25-30⁰) схили з виходами крупних гранітних брил і дубово-грабовими лісами на слабкозмитих сірих опідзолених ґрунтах; 15 – високі (15-20 м⁰) гранітні кручі з окремими кущами ліщини, глоду, калини-гордовини, шипшини.

Плакорний лісовий тип місцевостей. Урочища: 16 – улоговини стоку з дубово-грабовими лісами на сірих опідзолених ґрунтах; 17 – покаті (6-8⁰) поверхні з грабово-дубовими лісами на сірих опідзолених ґрунтах; 18 – хвилясті поверхні з дубовими лісами на сірих опідзолених ґрунтах, 19 – плакорні пониження з дубовими лісами на сірих опідзолених ґрунтах. Інші урочища: 20 – невеликі річечки (притоки П.Бугу) і струмки.

Межі типів місцевостей. 21 – заплавного і надзаплавно-терасового; 22 – надзаплавно-терасового і схилового; 23 – схилового і плакорного; 24 – межі урочищ.

Таблиця 13

Природно-заповідний фонд ділянки «Печера-Сокілець» [13]

Тип фонду	Назва	Площа, га	Характеристика
Ландшафтний заказник місцевого значення	Прибузький	62,3	Заснований згідно рішення 13 сесії облради від 26.12.1997 р. Розташований вздовж р. Південний Буг в межах Печерської сільської Ради. Долина річки з окремими виходами гранітних порід на поверхню. В трав'яному покриві переважає рослинність: горицвіт, сон-трава, котячі лапки, конюшина біла.
Парк садово-паркового мистецтва місцевого значення	Печерський парк	20,0	Заснований згідно Постанови колегії Держкомприроди з охорони природи № 49 від 17.12.1984. Розташований у с. Печера. Парк засновано в кінці XVII ст. На території зростає 60 видів і форм дерев та чагарників, які розташовані на корінних схилах р. Південний Буг, русло якої в районі паркової зони заповнене численними порогами. В парку збереглася алея 250-річних лип, а також будинок костюлу – пам'ятник архітектури.
Парк садово-паркового мистецтва місцевого значення	Сокілецький парк	26,0	Заснований згідно рішення Вінницького виконкому № 187 від 13.05.1964 р., № 335 від 22.06.1972. Розташований у с. Сокілець розташований на мальовничих кам'янистих терасах та заплаві р. Південний Буг.

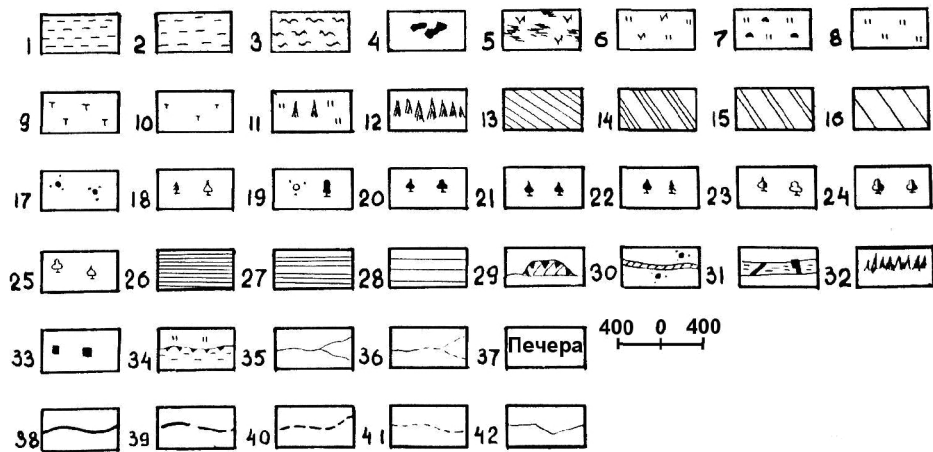
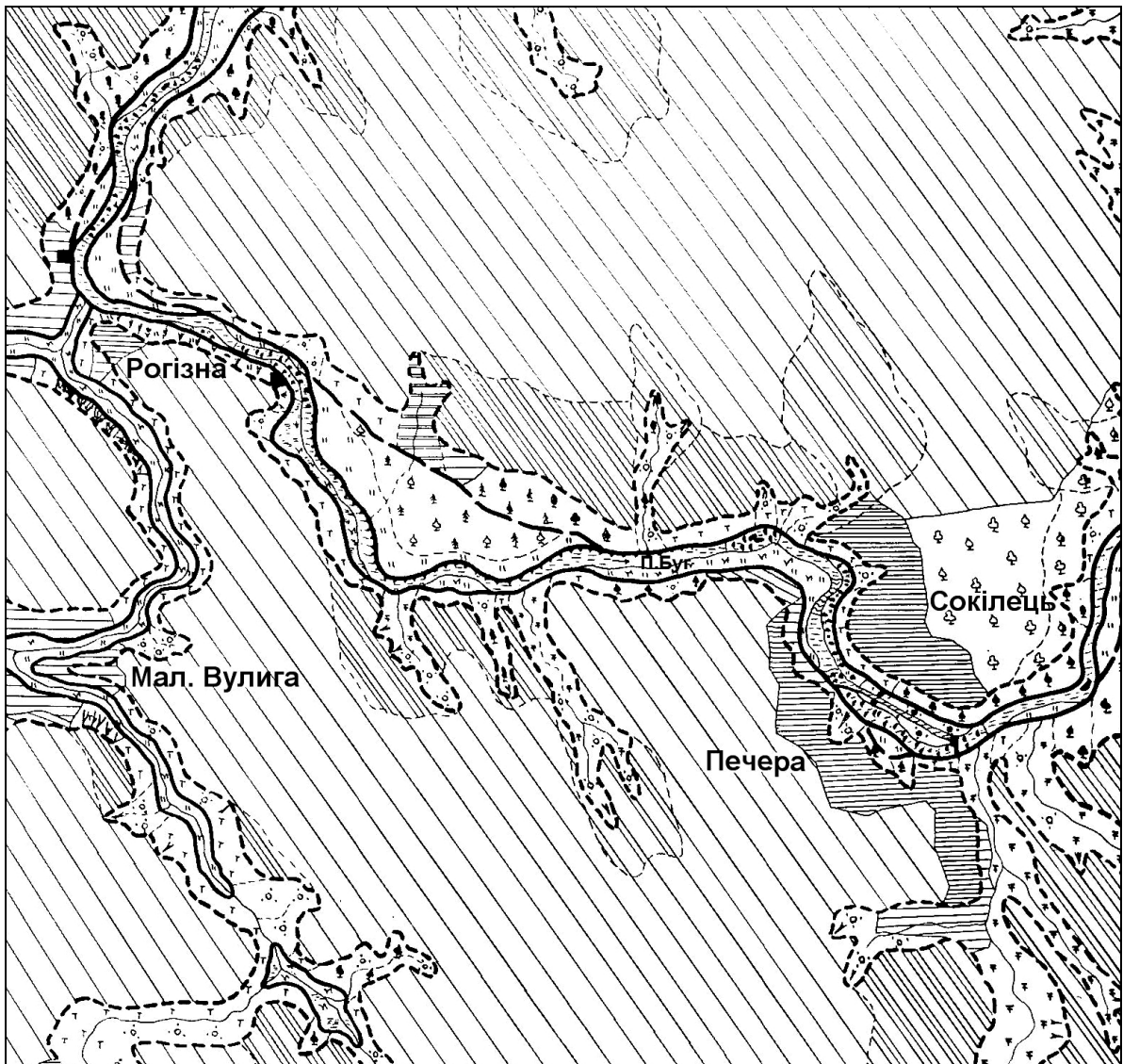

Рис. 37 Відновлені (друга половина XIX ст.) ландшафти Печеро-Стрільчинецького етнокультурного ядра РЛП «Середнє Побужжя» [30]

Річище річки П.Буг. Урочища: 1 – неглибокі (2-4 м) плеса, з мулистими і піщано-мулистими днищами; 2 – крупнобрилісті, 2-3 ступінчасті гранітні пороги з острівцями чагарників верби ламкої, болотної рослинності; 3 – неглибокі (0,5-1,5 м) перекати, з кам'янистими і гравійно-кам'янистими днищами; 4 – наносні острови (0,1-0,3 га), складені піщано-глинистими відкладами з чагарниками верб, вільхи чорної, рідше болотної рослинності.

Сільськогосподарські ландшафти. *Заплавний лучно-пасовищний тип місцевостей.* Урочища: 5 – вирівняні глинисто-піщані поверхні низької (1 м) перезволоженої заплави зайнятої під сінокоси; 6 – вирівняна глинисто-піщана поверхня низької (1,5-2 м) зволоженої заплави зайнятої під сінокоси і пасовища; 7 – горбиста поверхня низької (до 2 м) заплави з крупними брилами граніту, що використовується під пасовища. *Надзаплавно-терасовий лучно-пасовищний тип місцевостей.* Урочища: 8 – вирівняна поверхня першої тераси з різнотравною рослинністю на ясно-сірих супіщаних ґрунтах. *Схиловий тип місцевостей.* Урочища лучно-пасовищного типу: 9 – круті (14-18⁰) лесові схили балок з розрідженою злаково-різнотравною рослинністю на змитих сірих лісових ґрунтах; 10 – круті остепнені (20-30⁰) схили з переважанням типчакової асоціації на змитих сірих лісових ґрунтах; 11 – круті (30-35⁰) еродовані, кам'яністі схил з переважанням різнотравної рослинності на змитих сірих лісових ґрунтах; 12 – круті (20-30⁰) сильно еродовані пустирно-різнотравні схили. Урочища польового типу: 13 – круті (20-25⁰) схили, що оголюються, на сірих еродованих ґрунтах. *Плакорний тип місцевостей.* Урочища польового типу: 14 – покаті (6-8⁰) оголені поверхні на слабо змитих сірих лісових ґрунтах; 15 – улоговини стоку на змитих сірих лісових ґрунтах; 16 – хвилясті поверхні на сірих лісових ґрунтах.

Лісові антропогенні ландшафти. *Заплавний тип місцевостей.* Урочища: 17 – слабопохилена поверхня високої (2-3,5 м) – зволоженої заплави з чагарниками вільхи чорної, осики, верби на ясно-сірих супіщаних ґрунтах. *Надзаплавно-терасовий тип місцевостей.* Урочища: 18 – слабопохилена поверхня другої тераси зі вторинними сосново-березовими лісами на ясно-сірих супіщаних ґрунтах. *Схиловий тип місцевостей.* Урочища: круті (14-18⁰) схили балок з дерев'янисто-чагарниковою рослинністю на змитих сірих лісових ґрунтах; 19 – балки, зайняті вторинними грабовими і дубово-грабовими лісами на слабкозмитих сірих ґрунтах; 20 – круті (14-18⁰) схили балок засаджені ялиною і сосною звичайними на сильно змитих сірих ґрунтах; 21 – круті (20-30⁰) схили з грабовими лісами на сірих опідзолених ґрунтах; 22 – круті (25-30⁰) схили зі вторинними дубово-березово-ялиновими насадженнями на сірих опідзолених ґрунтах. *Плакорний тип місцевостей.* Урочища: 23 – покаті (6-8⁰) поверхні зі вторинними дубово-грабовими лісами на сірих опідзолених ґрунтах; 24 – улоговини стоку з умовно натуральними дубово-грабовими лісами на сірих опідзолених ґрунтах; 25 – слабохвилясті поверхні з умовно натуральними грабово-дубовими лісами на сірих опідзолених ґрунтах.

Селитебні ландшафти. *Сільські селитебні ландшафти* на: 26 – плакорному типі місцевості; 27 – схиловому типі місцевості; 28 – заплавному типі місцевості. Урочища техногенного походження: 29 – невеликі (0,1-0,2 га) гранітні кар'єри з рудеральною рослинністю; 30 – неглибокі (0,5-0,7 м), шириною 10-15 м канали; 31 – гранітні греблі, дамби заввишки 1-1,5 м.

Інші урочища: 32 – неглибокі (до 2 м) яри, які утворились в піщано-глинистих і лесових відкладах; 33 – високі (15-20 м), частково зруйновані гранітні кручі з чагарниковою рослинністю на виступах; 34 – супіщано-глинистий уступ першої тераси заввишки до 2 м, ускладнений обвальними процесами; 35 – постійні неглибокі (до 1 м) притоки Південного Бугу і струмки; 36 – пересихаючі до середина літа водотоки; 37 – назви населених пунктів.

Межі типів місцевостей: 38 – заплавного і надзаплавно-терасового; 39 – надзаплавно-терасового і схилового; 40 – схилового і плакорного. Межі урочищ: 41 – природних; 42 – антропогенних.

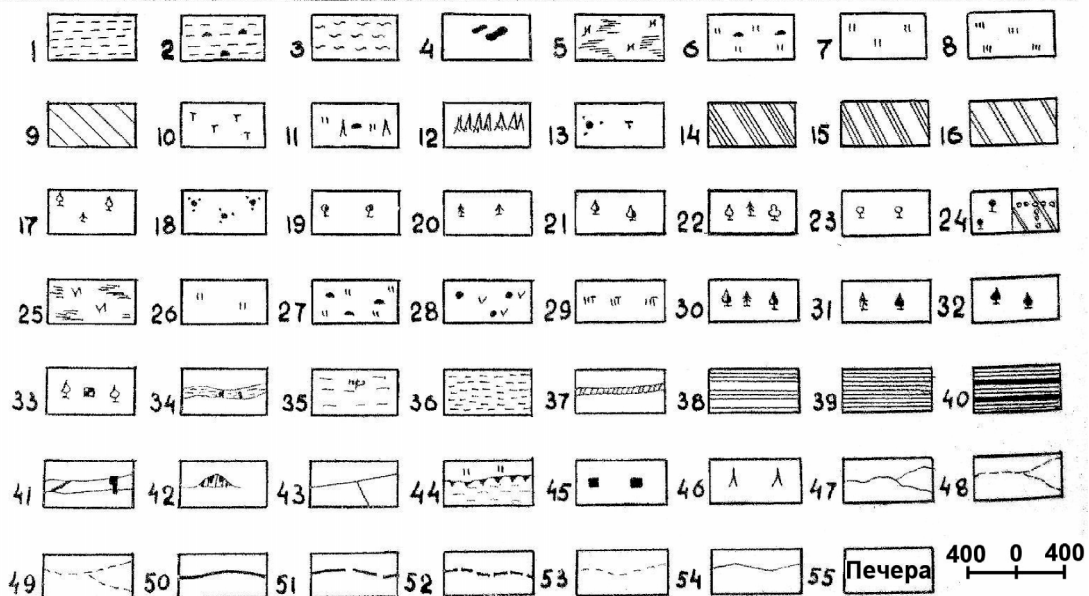
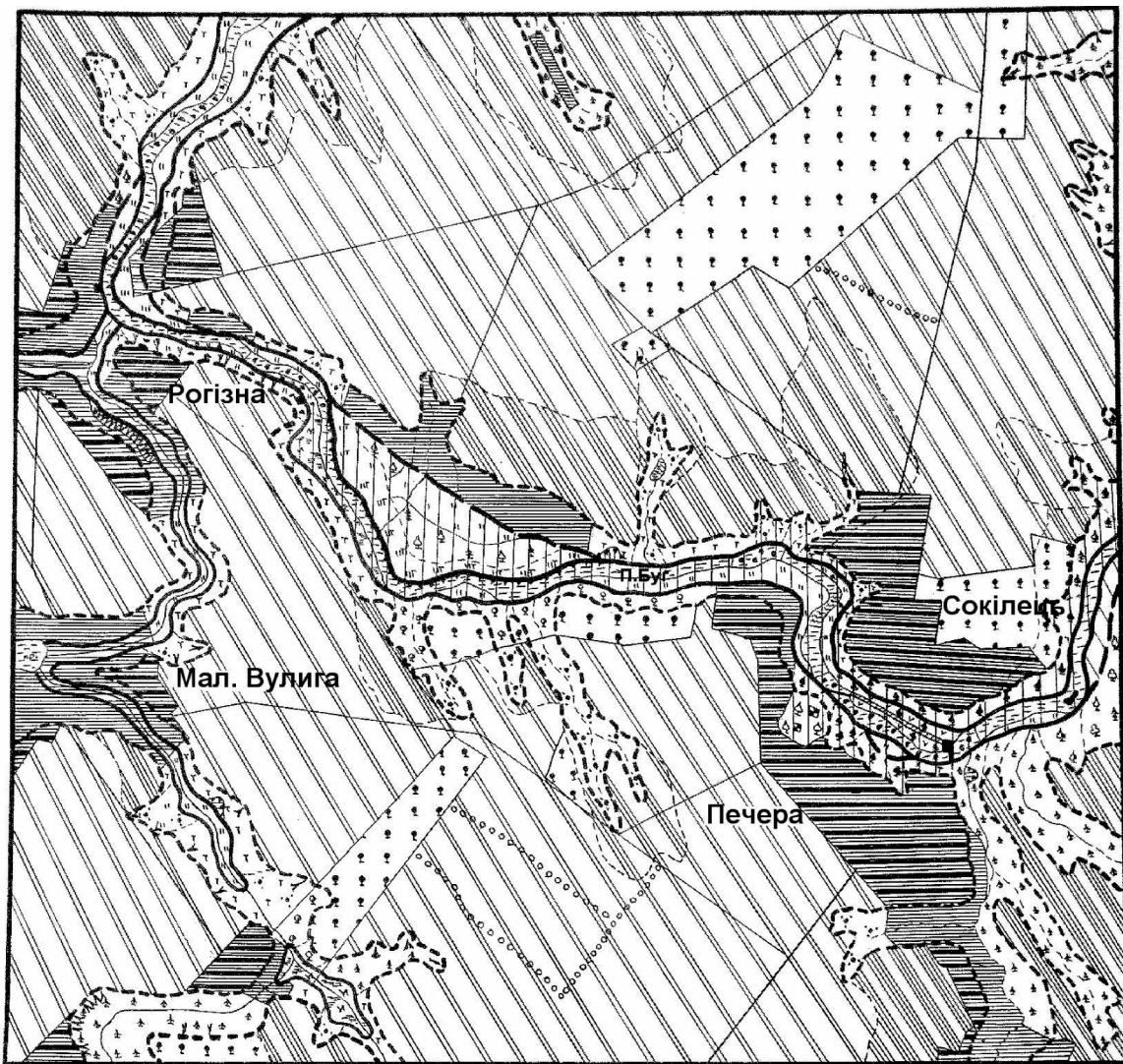

Рис. 38 Сучасні ландшафти Печеро-Стрільчинецького етнокультурного ядра РЛП «Середнє Побужжя» [28]

Річище річки П.Буг. Урочища: 1 – неглибокі (2-4 м) плеса, з мулистими і піщано-мулистими днищами; 2 – крупнобрилісті, 2-3 ступінчасті гранітні пороги з острівцями чагарників верби ламкої, болотної рослинності; 3 – неглибокі (0,5-1,5 м) перекати, з кам'янистими і гравійно-кам'янистими днищами; 4 – наносні острови

(0,1-0,3 га), складені піщано-глинистими відкладами з чагарниками верб, вільхи чорної, рідше болотної рослинності.

Сільськогосподарські ландшафти. *Заплавний лучно-пасовищний тип місцевостей.* Урочища: 5 – вирівняні поверхні заболоченої заплави, яке частково використовується під сінокоси; 6 – горбиста поверхня низької (1,5-2 м) заплави з крупними брилами граніту і переважанням лапчатко-гравілатової асоціації, яке використовується під пасовище; 7 – сінокісно-пасовищні різнотравні луки низької зволоженої заплави. *Надзаплавно-терасовий тип місцевостей.* Урочища лучно-пасовищного типу: 8 – вирівняна поверхня першої тераси з домінуванням осоково-різнотравних асоціацій на реградованих сірих ґрунтах, використовується під випас худоби. Урочища польового типу: 9 – поверхні першої тераси, що використовуються під кормові культури, на ясно-сірих реградованих ґрунтах. *Схилувий тип місцевостей.* Урочища лучно-пасовищного типу: 10 – круті (20-30°) остепнені схили, інтенсивно використовуються під випас з переважанням типчакково-мятликової асоціації на змитих сірих лісових ґрунтах; 11 – круті (30-35°) еродовані кам'яністі схили з переважанням злаково-різнотравної рослинності на сильно змитих сірих лісових ґрунтах; 12 – круті (20-30°) сильно еродовані (бедленд) схили з пустирно-різнотравною рослинністю, частково використовуються під випас; 13 – остепнені балки з кущами глоду, шипшини, ліщини на змитих сірих лісових ґрунтах. *Плакорний тип місцевостей.* Урочища польового типу: 14 – покаті (6-8°) поверхні на еродованих сірих лісових ґрунтах; 15 – улоговини стоку на змитих сірих лісових ґрунтах; 16 – хвилясті поверхні на деградованих сірих лісових ґрунтах.

Лісові антропогенні ландшафти. *Надзаплавно-терасовий тип місцевостей.* Урочища: 17 – слабкопоката поверхня другої тераси з вторинними березово-ялиновими лісами на ясно-сірих супіщаних ґрунтах. Тип схилу місцевостей. Урочища: 18 – круті (14-18°) схили балок порослі глодом, лісовими грушею і яблунею, шипшиною на змитих сірих лісових ґрунтах; 19 – круті (12-16°) схили балок зі штучними насадженнями дубу, клену, берези на сірих деградованих ґрунтах; 20 – круті (14-18°) схили балок засаджені ялиною і сосною звичайними на сильно змитих сірих ґрунтах; 21 – круті (20-30°) схили зі вторинними грабово-кленовими лісами на сильно змитих сірих ґрунтах; 22 – круті (18-20°) схили з сосново-дубово-грабовими лісами на змитих сірих опідзолених ґрунтах; 23 – круті (25-30°) схили з насадженнями дубу, ясену, інколи ялини на змитих сірих ґрунтах. *Плакорний тип місцевостей.* Урочища: 24 – слабо хвилясті поверхні з насадженнями дубу черешчатого на сірих лісових ґрунтах.

Рекреаційні ландшафти. *Заплавний тип місцевостей.* Урочища: 25 – вирівняна поверхня низької зволоженої заплави з лучно-болотяною рослинністю; 26 – вирівняна поверхня низької (1,5-2 м) вологої заплави з лучно-різнотравною рослинністю; 27 – горбиста поверхня низької (1,5-2 м) заплави з крупними брилами граніту і осоково-різнотравною рослинністю; 28 – слабкопоката поверхня високої (2-3,5 м) заплави з насадженнями осики, тополі, вільхи на зволжених ясно-сірих ґрунтах. *Надзаплавно-терасовий тип місцевостей.* Урочища: 29 – вирівняна поверхня першої тераси з різнотравними луками на ясно-сірих реградованих ґрунтах; 30 – парк на слабо похилій поверхні другої тераси зі вторинними дубово-березо-ялиновими лісами на ясно-сірих ґрунтах. *Схилувий тип місцевостей.* Урочища: 31 – балки з ялиново-березовими насадженнями на змитих сірих опідзолених ґрунтах; 32 – круті (20-30°) схили з грабово-дубово-ясеневими лісами, виходами гранітних скель на змитих сірих ґрунтах. *Плакорний тип місцевостей.*

Урочища: 33 – рівна поверхня, зайнята під санаторій і парк з 200-300 річними липами. 34 – русло річища, інтенсивно використовується в рекреаційних цілях.

Водні антропогенні ландшафти. Урочища: 35 – сильно заростаючі ставки, глибиною 1-1,5 м на заплавному типі місцевостей; 36 – неглибокі (до 2 м) ставки на схиловому типі місцевостей (в балках); 37 – неглибокі (0,5-1м), шириною 10-15 м канали.

Селитебні ландшафти. *Сільські селитебні ландшафти:* 38 – на заплавному типі місцевості, 39 – на схиловому типі місцевості, 40 – на плакорних. Урочища техногенного походження, 41 – невисокі (1-1,5м) гранітні греблі і дамби, 42 – невеликі (до 0,5 га) гранітні кар'єри, які заростають рудеральною рослинністю, 43 – асфальтовані, гравієві і ґрунтові дороги. Інші урочища: 44 – високі (15-20 м) гранітні кручі зі слідами обвалів, що заростають шипшиною, гордовиною, лісовими грушею і яблунею, 45 – супіщано-глинистий уступ (1,5-2 м) першої тераси, 46 – молоді яри, які утворились в піщано-глинистих і лесових відкладах; 47 – штучні русла струмків; 48 – природні русла струмків і приток; 49 – водотоки, пересихаючі до середини літа. *Межі типів місцевостей:* 50 – заплавного і надзаплавно-терасового; 51 – надзаплавно-терасового і схилового; 52 – схилового і плакорного. *Межі урочищ:* 53 – природних; 54 –антропогенних. 55 – назви сіл.

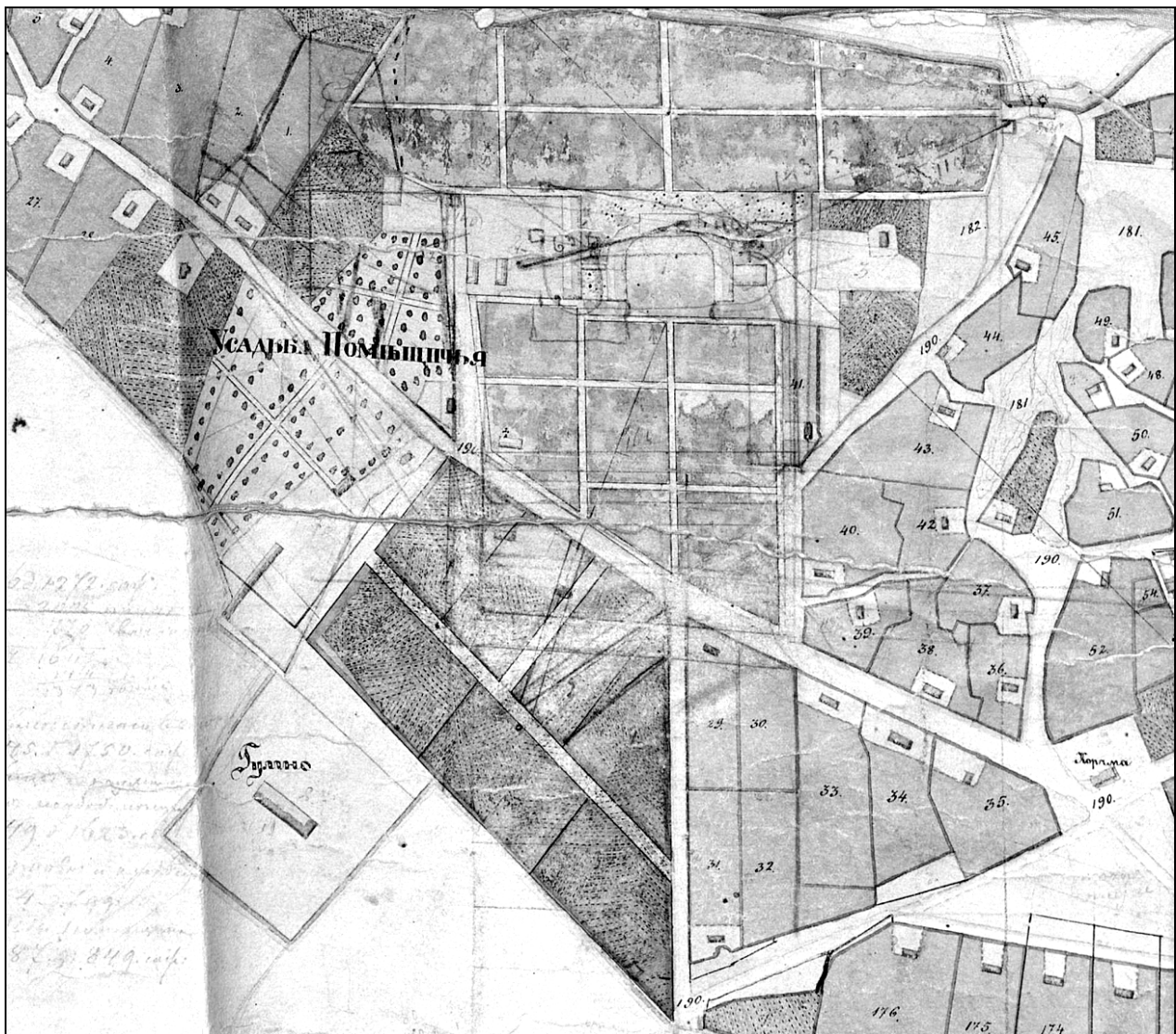

Рис. 39 Фрагмент плану Печери (1862).
Зображено маєток з парком

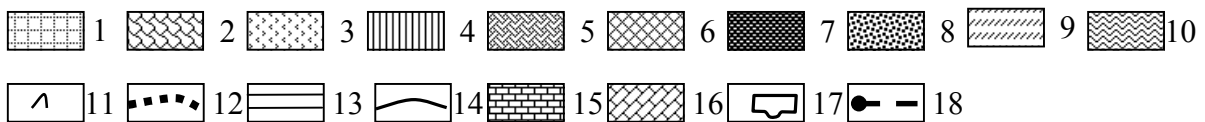
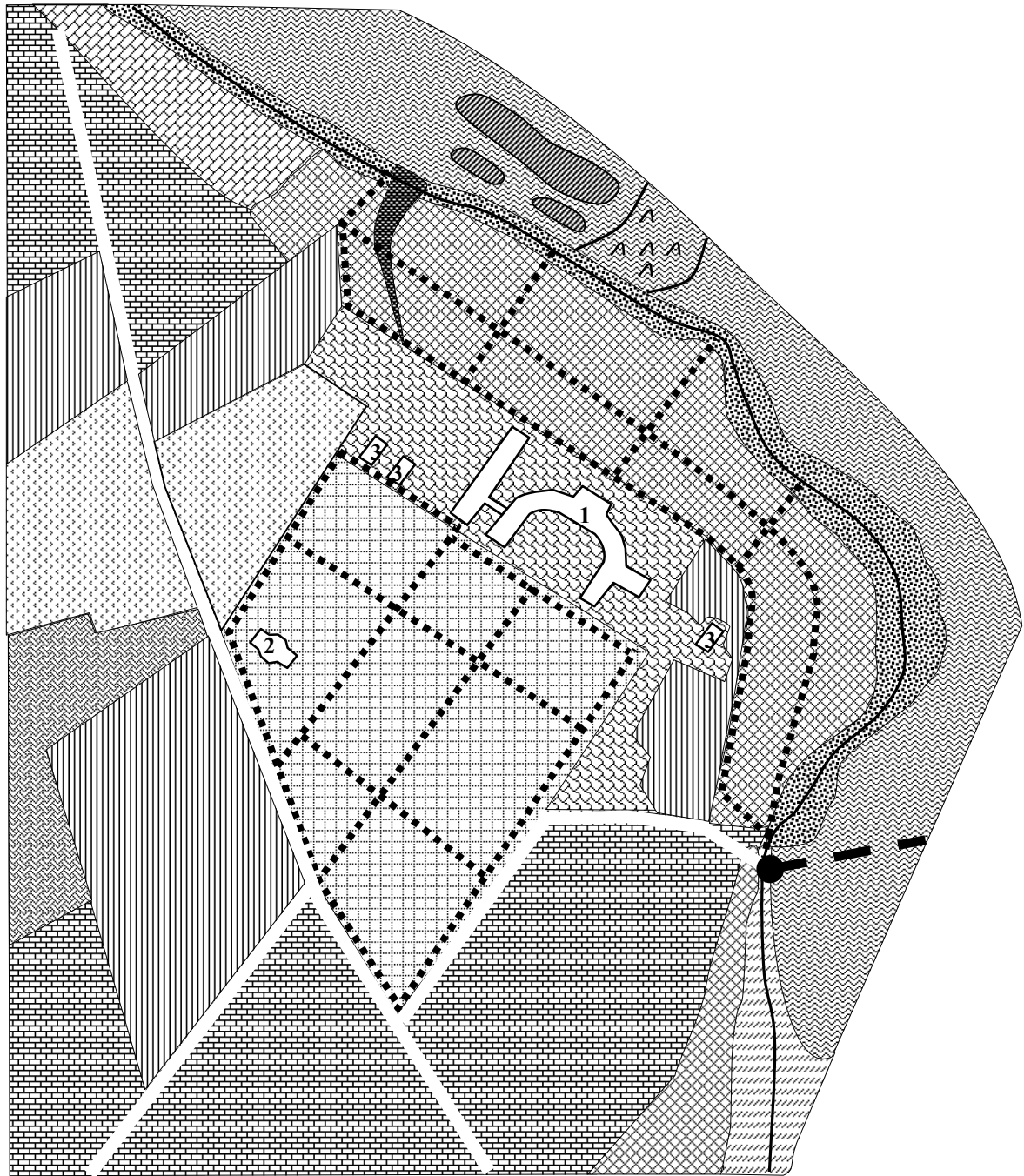

Рис. 40 Структура етнокультурних ландшафтів садиби містечка Печера (1862)

Етнокультурні ландшафти садиби. *Вододільний (плакорний) тип місцевостей.* Урочища: 1 – слабо хвиляста лесова поверхня (1⁰), вкрита темно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями (каштан кінський, ясен звичайний, береза бородавчата, липа серцелиста, клен гостролистий тощо); 2 – вирівняна лесова поверхня, зайнята малоповерховою забудовою садиби та квітниками; 3 – вирівняна лесова поверхня, вкрита темно-сірими опідзоленими ґрунтами під садами; 4 – вирівняна лесова поверхня, вкрита темно-сірими опідзоленими ґрунтами під сільськогосподарськими угіддями; 5 – вирівняна лесова поверхня, вкрита темно-сірими опідзоленими ґрунтами під током та клунями.

Схилувий тип місцевостей. Урочища: 6 – урвистий схил (45-90⁰), складений

гранітними брилами, з темно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями; 7 – балка, з крутими схилами (60-70⁰), вкрита гранітними брилами, під темно-сірими сильно змитими ґрунтами під ясенево-кленовими насадженнями.

Рекреаційні ландшафти. Відпочинково-оздоровчі. *Руслово-заплавний тип.* Урочища: 8 – слабо хвиляста поверхня (2-5⁰), складена давніми алювіальними відкладами, вкрита сірими супіщаними ґрунтами з насадженнями з вільхи чорної, ясену звичайного; 9 – слабо хвиляста поверхня заплави (2-3⁰), складена давніми алювіальними відкладами під лучною рослинністю; 10 – русло річки Південний Буг, шириною 70–80 м, середньою глибиною до 2 м, заповнене гранітними валунами та сформованими порогами на поверхні; 11 – пороги.

Дорожні ландшафти. *Вододільний та схиловий типи.* Урочища: 12 – алеї парку, шириною до 3 м; 13 – дороги містечка. *Руслово-заплавний тип.* Урочища: 14 – ґрунтові доріжки шириною 2-3 м.

Селитебні ландшафти. *Сільські ландшафти. Вододільний тип.* Урочища: 15 – слабо хвилястих лесових поверхонь, вкритих темно-сірими ґрунтами, під малоповерховою сільською забудовою, городами та квітниками. *Схиловий тип.* Урочища: 16 – урвистий гранітний схил (45–70⁰), вкритий сильно змитими темно-сірими ґрунтами, під малоповерховою сільською забудовою.

Інші позначки. 17 – ландшафтно-технічні системи (1 – палац Потоцьких, 2 – капличка, 3 – господарські споруди); 18 – паромна переправа.

Вона є віссю симетрії й ділить парк на дві частини. Паралельно до головної алеї, по периметру парку було створено дві бічні – дворянські алеї з липи. Головна й бічна алеї перетинались іншими, перпендикулярними ї (під кутом 45⁰ у напрямі до р. Південний Буг). Перед головним фасадом палацу з боку ріки були великі квіткові партери з фонтанами і терасами, що вели до води. Наприкінці ХІХ сторіччя парк був реконструйований у ландшафтний, для чого між паралельно розміщеними старими насадженнями, були сформовані вільні групи дерев одного виду або змішані. У парку росте 60 видів деревних і кущових порід. Крім типових деревних порід Поділля зустрічаються модрина європейська, дуб червоний, сосна чорна, туя західна. З величезних валунів, якими вкритий берег річки, майстерно створені численні гірки, гроти та ніші. Серед чагарникових порід тут є цілі зарості по схилах берегу із бузку, барбарису, спіреї, калини.

На території натурної ділянки до сьогодні не збереглося й половини тієї кількості церковних споруд, які були тут до 1917 року (табл. 14) (окремі з них функціонують), а більшість з тих, що залишилися – потребують капітального ремонту.

Таблиця 14

Сакральні ландшафти містечка Печера

Назва	Рік	Структура
Каплиця	1904	Мавзолей є каплицею, що має в плані латинський хрест. Високі щипці з трьох сторін підіймаються над абсолютно однаковими романськими порталами, з яких бічні обрамляють колись вітражні вікна, а західний – головний вхід. Використовується за призначенням.
Костел	1793	Каплиця діяла в 1850 р., приписана до костелу у Немирові. Д.В. Малаков про нього не згадує – не зберігся. На плані містечка (1862) теж не вказаний.
Церква Різдва Богородиці	1764	Церква Різдва Богородиці – дерев'яна триверха. В 1838 р. прибудовано притвор з заходу. В 1865 р. проти західних дверей збудована кам'яна дзвіниця з фундаменту колишнього палацу над скелею. В 1869 р. з півдня прибудована ризниця. Сліди валів, ровів, в'їзних воріт легко вгадуються на вершині кручі, навислої над річкою. Церква використовується за призначенням.

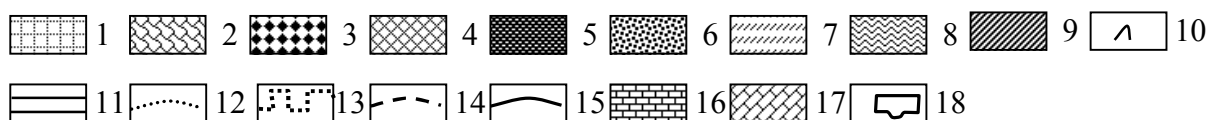
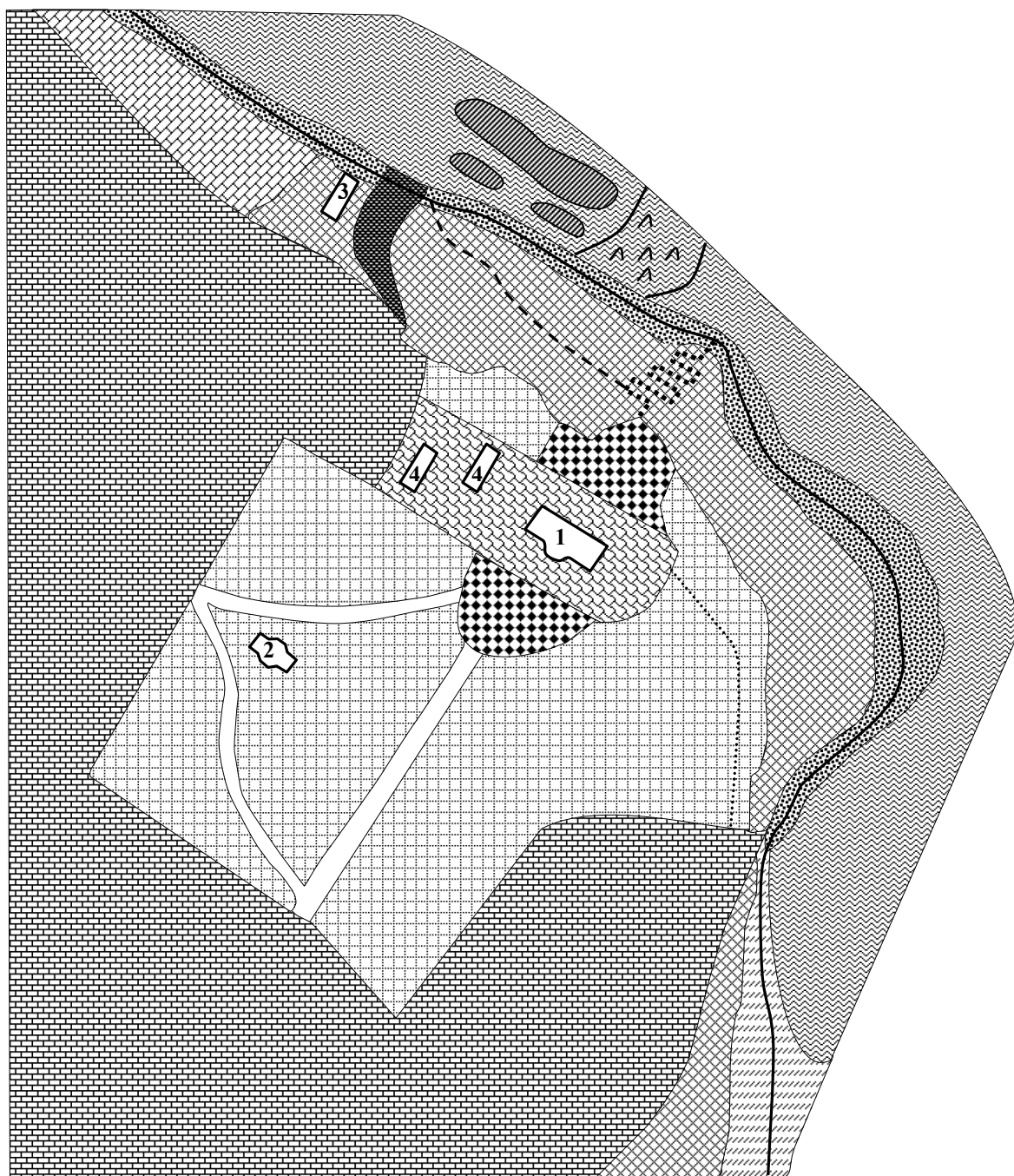

Рис. 41 Сучасна структура етнокультурних ландшафтів м. Печера

Садово-паркові ландшафти. *Вододільний (плакорний) тип місцевостей.* Урочища: 1 – слабо хвиляста лесова поверхня (1^0), вкрита темно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями (каштан кінський, ясен звичайний, береза бородавчата, липа серцелиста, клен гостролистий, ялина звичайна, модрина європейська тощо); 2 – вирівняна лесова поверхня, зайнята малоповерховою забудовою; 3 – вирівняна лесова поверхня, зайнята квітниками партерного типу.

Схилувий тип місцевостей. Урочища: 4 – урвистий схил ($45-90^0$), складений гранітними брилами, з темно-сірими опідзоленими ґрунтами під ясенєво-кленовими насадженнями; 5 – балка, з крутими схилами ($60-70^0$), вкрита гранітними брилами, під

темно-сірими сильно змитими ґрунтами під ясенево-кленовими насадженнями.

Рекреаційні ландшафти. Відпочинково-оздоровчі. *Руслово-заплавний тип.* Урочища: 6 – слабо хвиляста поверхня (2-5⁰), складена давніми алювіальними відкладами, вкрита сірими супіщаними ґрунтами з насадженнями з вільхи чорної, ясену звичайного, клену татарського, бузку, барбарису, спіреї; 7 – слабо хвиляста поверхня заплави (2-3⁰), складена давніми алювіальними відкладами під лучною рослинністю; 8 – русло річки Південний Буг, шириною 70–80 м, середньою глибиною до 2 м, заповнене гранітними валунами та сформованими порогами на поверхні; 9 – натуральні острови; 10 – пороги.

Дорожні ландшафти. *Вододільний тип.* Урочища: 11 – заасфальтовані доріжки та алеї парку, шириною до 3 м; 12 – ґрунтові доріжки шириною 1-2 м. *Схиловий тип.* Урочища: 13 – муровані сходи шириною до 2 м; 14 – ґрунтові доріжки шириною до 1 м. *Руслово-заплавний тип.* Урочища: 15 – ґрунтові доріжки шириною 1-4 м.

Селитебні ландшафти. *Сільські ландшафти.* *Вододільний тип.* Урочища: 16 – слабо хвилястих лесових поверхонь, вкритих культурними ґрунтами та ґрунтосумішами, під малоповерховою сільською забудовою, городами та квітниками. *Схиловий тип.* Урочища: 17 – урвистий гранітний схил (45–70⁰), вкритий сильнозмитими темно-сірими ґрунтами, під малоповерховою сільською забудовою.

Інші позначки. 18 – ландшафтно-технічні системи (1 – санаторій, 2 – мавзолей Потоцьких, 3 – водокачка, 4 – господарські споруди).

Історико-культурна спадщина натурної ділянки представлена *гідротехнічними спорудами*. У 1926 році акціонерним товариством «Електрика» створено проект гідроелектростанції на 800 Квт у селі Сокільці. Гідроустановку розташували на відвідному каналі і оснастили трьома шлюзами для затримки води. О.К. Бируля зазначає: «Гідроелектростанція у м-ку Печарі (с. Сокілець) використовує греблю з кам'яного муру. Перепад води – близько 3,0-3,5 м. Одна турбіна біля 140 сил могутності працює на великий млин... Тепер запроектовано збудувати велику гідроелектростанцію в місті Печарі на 600 сил» [6, с. 20].

У містечку Сокільці Немирівського району розташована п'ятиповерхова будівля млина (роки будови – 1894-1898). Вона є пам'яткою архітектури і оберігається законом. Це єдиний на Вінниччині млин, що використовував енергію води Південного Бугу. Тут було чимало пристроїв, які використовувалися лише в ХІХ столітті. За невідомих причин, у 1993 році, млин згорів. Його реставрація не проводиться. Будівля млина заростає рудеральними видами рослин. У селі Сокілець Вінницької області розташований млинарський комплекс (рис. 42), який складається з вальцьового млина та крупорушки. Комплекс збудовано з 1894 по 1898 роки за наказом графа К. Потоцького у лівобережній заплаві річки Південний Буг.

В інших містечках регіонального ландшафтного парку також є значна кількість об'єктів, які вимагають заповідання, а далі реконструкції або консервації, залежно від поставлено мети.

До етнокультурних ландшафтів містечок, які вимагають охорони та часткової музеєфікації пропонуємо віднести містечка Шаргород та Муровані Курилівці Вінницької області. У першому можливе створення історико-культурного заповідника, у другому провести часткову музеєфікацію історичних кварталів.

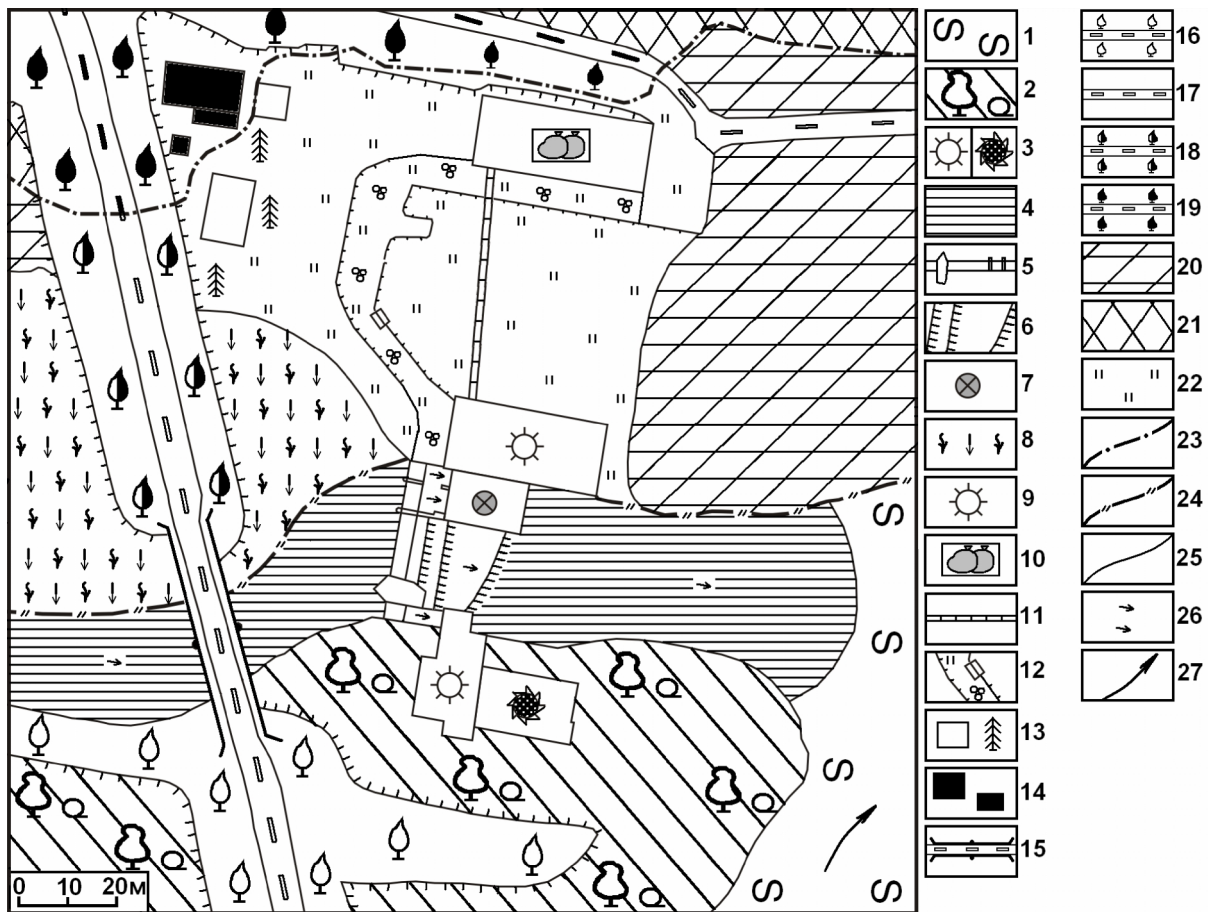

Рис. 42 Сучасна (2011 р.) ландшафтна структура території млинарського комплексу у селі Сокильці Вінницької області [29]

Водні натуральні ландшафти. Руслово-каналні. Перекати. Урочища: 1 – центральне русло.

Водні антропогенні ландшафти. Канальні. Руслово-каналні. Урочища: 2 – нерівна поверхня острова, заросла різноманітною деревною та кущовою рослинністю на дернових-суглинистих ґрунтах; 3 – будівлі недіючих крупорушки та олійні на поверхні заплавного острова; 4 – неглибокий (1-1,5 м) водовідвідний канал шириною 11-12 м; 5 – невисока (3 м) гранітно-земляна гребля довжиною 30 м з відкритими заставками; 6 – бетонно-кам'яні сходи; 7 – будівля недіючої Сокилецької ГЕС. Заплавні. Урочища: 8 – надмірно зволожені луки з осоково-різнотравною рослинністю на замулених відкладах; 9 – будівля недіючого вальцьового млина без даху.

Промислові ландшафти. Власне промислові. Заплавні. Урочища: 10 – будівля кам'яного складу; 11 – металевий транспортер на високих (3 м) металевих опорах; 12 – кам'яні тераси, укріплені бруківкою та зарослі лучно-злаковою рослинністю; 13 – додаткові господарські будівлі, обсажені ялиною європейською на лучних ґрунтах. Схилові. Урочища: 14 – додаткові господарські будівлі на покатих схилах з сірими опідзоленими ґрунтами.

Дорожні ландшафти. Шосейні. Асфальтово-бетонні. Руслово-каналні. Урочища: 15 – залізобетонний міст на одній опорі (довжина 44 м, ширина проїжджої частини – 6 м, вантажопідйомність – 30 т); 16 – високий (1,5-2 м) суглинисто-кам'яний насип з крутими схилами, обсаженими кленом ясенolistим і вербою ламкою, на поверхні острова. Заплавні. Урочища: 17 – невисокий (0,5-1 м) суглинисто-кам'яний насип з асфальтованою дорогою; 18 – високий (1,5-2 м) суглинисто-кам'яний насип з крутими схилами, обсаженими кленом ясенolistим і вербою ламкою, на поверхні заплави. Схилові. Урочища: 19 – високий (1,5-2 м) суглинисто-кам'яний насип з крутими схилами, обсаженими кленом ясенolistим і вербою ламкою, на покатій поверхні схилу.

Селитебні ландшафти. Сільські. Заплавні. Урочища: 20 – вирівняні суглинисті поверхні під малоповерховою забудовою, садами та городами на лучних ґрунтах. Схилів. Урочища: 21 – покаті поверхні під малоповерховою забудовою, садами та городами на змитих сірих лісових ґрунтах.

Сільськогосподарські ландшафти. Лучно-пасовищні. Заплавні. Урочища: 22 – вологі луки з різнотравно-злаковою рослинністю на суглинистих дернових ґрунтах під випас.

Межі. Типів місцевостей. Натуральних: 23 – заплавного та т. т ал. Антропогенних: 24 – руслово-каналного. Урочищ: 25 – антропогенних.

Інші позначення: 26 – напрям течії води в каналі; 27 – напрям течії води в річищі.

У 1995 році запропоновано створення державного історико-архітектурного заповідника «Старий Шаргород» у містечку Шаргород Вінницької області, до складу якого віднесено 67 об'єктів цінної і 93 об'єкти фонові забудови. До структури заповідника віднесено історичне середньовічне ядро, де збереглося недоторканим планування вулиць і домоволодінь (XVI-XVII сторіч); житлові будинки XVII – початку XX сторіч; православні (кінця XVIII – початку XIX ст.), католицькі та єврейські (кінця XVI ст.) сакральні ландшафти; укріплений палац (кінця XVI ст.). Крім цього до історичного центру (Слободи Шаргородської) віднесено пам'ятку українського дерев'яного зодчества – церкву XVIII сторіччя, у північній околиці – старі кладовища (додаток А8).

У містечку Муровані Курилівці Вінницької області до часткової музеєфікації пропонується архітектурно-ландшафтний комплекс маєтку, який включає палац з частинами замкових споруд. До складу маєтку входить пейзажний парк, створений у XVIII сторіччі Д. Міклером. Також до маєтку входять: арсенал (конюшня), три флігелі, замкові фортифікації XVI сторіччя, міст через річку Жван. Наявність белігеративних споруд дає підстави вважати, що вже у пізньому середньовіччі сформувалась типова структура: підступи до захищеної природними оборонними рубежами ділянки на виступі надзапальною тераси (нижній замок) здійснювалась через ряд белігеративних споруд передової оборони (верхній замок та передзамче).

Зараз під охороною держави знаходяться такі споруди: палац, арсенал (конюшня), флігель, укріплення замку, міст через річку Жван. Пропонуємо взяти під охорону: два флігелі XIX сторіччя і підвали втраченої забудови на нижньому дворі замку, каретна XIX сторіччя, будинок садівника на території давнього передзамча, стайні на господарському дворі, церкву XIX сторіччя. Охороні повинні підлягати також усі історичні форми благоустрою на території комплексу – огорожі, мури, в'їзні брами, мощення, малі архітектурні форми. До категорії цінної забудови потрібно віднести історичну забудову містечка, що зберегла особливості традиційної архітектури регіону. Предметом окремого опрацювання повинна бути забудова етнічних кварталів містечка (унікальні житлові будинки, шинки XVIII-XIX сторіч), розташованих при в'їзді на територію помістя.

При класифікації цінності культурних ландшафтів містечка виділено категорії:

- садиба (території пам'яток архітектури: дитинці, оборонна система замку,

церква; територія пам'ятки садово-паркового мистецтва (парк XVIII-XIX сторіч); території деградованих ландшафтів маєтку (плодоовочевий консервний завод, стадіон, водосховище у заплаві ріки Жван);

- околиця садиби (територія цінних ділянок натурального ландшафту: заплава та схили долини ріки Жван; територія цінної історичної забудови містечка (квартали вздовж гостинця); садибна забудова на правому березі Жвану та забудова на східній межі помістя при давньому під'їзді до замку).

Серед інших регіональних парків Поділля, цікавих для заповідання історико-культурної спадщини є Дністровський каньйон, Товтровий, Мурафський. У межах кожного з парків знаходиться велика кількість об'єктів етнокультурної спадщини у ландшафтах містечок, частина з яких вже заповідана, а частина вимагає детального аналізу, створення бази даних та подальшого заповідання. Їх належне збереження може гарантувати тільки пристосування пам'яток до сучасних потреб. Наприклад, найпоширенішим способом збереження та використання фортифікаційних споруд, садибних та сакрально-тафальних ландшафтів є їх музеєфікація. Але цей метод можна застосовувати лише до добре збережених етнокультурних ландшафтів, на той час як більшість з них дійшли до нас у вигляді руїн. Подібні пам'ятки практично не підлягають реконструкції й тому для них є лише один вид використання – музеєфікація, яка передбачає консервацію таких решток з включенням до системи туристичних маршрутів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які типи етнокультурної спадщини виділяють?
2. Назвіть та проаналізуйте види етнокультурного туризму.
3. Назвіть особливості розвитку та чинники формування туризму у сільських етнокультурних ландшафтах.
4. Проаналізуйте сільський етнокультурний ландшафт як туристичний об'єкт.
5. Які особливості природокористування етнокультурних ландшафтів містечок?
6. У чому полягає «Стратегія для сільської Європи» Ecovasti?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Зробіть опис (на вибір) об'єктів етнокультурної спадщини Вінницької, Хмельницької або Тернопільської областей. У таблиці дайте основні характеристики (розташування, назва, історична довідка, характеристика, сучасний стан).

ПІСЛЯМОВА

У посібнику продемонстровані значні можливості етнокультурно-ландшафтного підходу. Активна освітня й просвітницька діяльність географів в останні десятиріччя у різних країнах привели до того, що ідея етнокультурного ландшафту як цілісного природно-культурного утворення вийшла за межі науки, стала надбанням суспільства. Етнокультурний ландшафт сприймається як важливий атрибут національної, регіональної й місцевої культури, елемент регіональної й муніципальної політики і як одна їх важливих *суспільних цінностей*.

Питання збереження традиційних і унікальних етнокультурних ландшафтів, включення в сферу спадщини принципово нового об'єкту знайшли відбиття в розробках ЮНЕСКО 90-х років ХХ сторіччя. Етнокультурний ландшафт розглядається у світлі природно-культурного генезису як продукт співтворчості природи й людини. Для практики спадщини такий підхід виявляється дуже важливим, оскільки він дозволяє вирішувати складні ситуації, у яких проблеми етнокультурної й природної спадщини нерозривно пов'язані.

Відповідно до розробленого ЮНЕСКО типологією культурних ландшафтів як об'єктів природно-культурної спадщини виділяються цілеспрямовано створені, що природно сформувалися й асоціативні культурні ландшафти.

Цілеспрямовано створені етнокультурні ландшафти можна назвати «авторськими»; вони відбивають дарування художника, архітектора й відповідно художній стиль його епохи. Характерний приклад етнокультурного ландшафту, створеного талантом архітекторів і планувальників – ландшафт польської садиби.

Етнокультурні ландшафти, які сформувалися природно, віддзеркалюють етнічний досвід освоєння й взаємодії з довкіллям; до таких ландшафтів, наприклад, відносять історичні поселення, містечкові й сільські.

В випадку з *асоціативними культурними ландшафтами* важливий не тільки етнокультурний ландшафт сам по собі, але його образ, міфологія, «дух місця» (*genius loci*). Таким умовам відповідають сакральні-тафальні й літературні ландшафти, поля історичних боїв, які віддзеркалені в народній пам'яті й фольклорі.

Етнокультурний ландшафт вживається як синонім культурного (антропогенного) ландшафту, який можна визначити як форму самовираження етнокультур місцевих спільнот у конкретних умовах довкілля або як ландшафтний комплекс, де відбувається взаємодія локального етнокультурного середовища та антропогенного (культурного) ландшафту. Самостійного значення термін «етнокультурний ландшафт» набуває у випадках: при дослідженні «неіндустріальних» етнічних спільнот; якщо необхідно підкреслити етнічний аспект культурного ландшафту; при методологічній установці на «вбудований» характер дослідження, при вивченні «внутрішнього» культурного ландшафту

етнічної спільноти.

Враховавши предмет етнокультурного ландшафтознавства, можна стверджувати, що частина теоретико-методологічних положень мають спірний характер. Необхідна розробка методології, у першу чергу доопрацювання термінологічного апарату.

Ландшафт – це умова виникнення етносу і його функціонування. Етнокультура як цілісна динамічна система й географічна реальність, складається з етнокультурного простору, наповненого етнокультурним змістом. Вона включає не тільки елементи етнокультури, але й елементи ландшафту, змінюється у просторі-часі, а також (як відкрита система) взаємодіє з іншими подібними системами. Формування етнокультурних ландшафтів зумовлено етносередовищем. Власне антропогенні ландшафти є фоновими по відношенню до впливу етносів. Вони акумулюють всі впливи та зміни попередніх та сучасних етнокультур. Ландшафтно-технічні системи представлені артефактами та реліктами, які характеризують етнокультури як дискретні територіально-часові утворення (етнохронотопи). Кожний часовий зріз (страт) представлений своїми ландшафтно-технічними системами, які або повністю зруйновані або знаходяться у стані гомеостазу — структура підтримується етносом (етносами), але за функціональним призначенням не використовується. Ядрами етноландшафтів є ландшафтні комплекси, де розташовані та тривалий час перебувають місцеві етноси, а саме у селитебних ландшафтах; «коридори» з'єднуючі їх – дорожні ландшафти.

Розуміння цінності етнокультурного ландшафту потрібно аналізувати через «призму» різних культур і дозволяє виділити такі *класи ландшафтів*:

- сільський етнокультурний (архаїчний, український, польський);
- містечковий (етнічні квартали – українські, єврейські, польські, вірменські тощо);
- палацово-парковий або садибний етнокультурний (польський, український);
- сакральний (церкви, костели, синагоги, монастирі тощо);
- тафальний (кладовища, мавзолеї тощо);
- белігеративний або військово-історичний (військові споруди та ландшафтні комплекси районів військових дій).

Ландшафтознавче вивчення сакральних ландшафтів полягає у тому, що вони є першоосною етноландшафту, надбанням місцевої культури, впливаючи на структуру етнохронотопу регіону.

Дефініція сакрального ландшафту зумовлена двома дослідницькими аспектами: матеріальним та духовним, де виділені місця етнокультурного регіону, які мають ознаки взаємодії етносу і священного.

Сакральні і тафальні ландшафти є генетично спорідненими типами і можуть вживатись у лінгвістичній зв'язці «сакрально-тафальні», що зумовлено спільним походженням, функціональним призначенням та їх територіальним розташуванням.

Етнокультурні ландшафти є одним із об'єктів етнотуризму. Їх збереження буде сприяти розвитку цього туристичного напрямку, а також

збереженню або підсиленню природних достоїнств ландшафту. Таким чином, етнокультурні ландшафти сприятимуть збереженню біорізноманітності. Етнокультурні ландшафти створюють підґрунтя для гармонійного поєднання природоохоронної і освітньої діяльності з можливістю ознайомлення з історико-культурною спадщиною регіону.

Сучасні етнокультурні ландшафти містечок не відповідають ознакам їх максимального прояву: мультикультурності, поквартальній забудові з етнічною диференціацією. З етнокультурних елементів залишилися архітектурні споруди, які можна диференціювати за етноознаками. Частина з них знаходиться у нормальному або задовільному стані і використовуються за призначенням, решта – руїни, які не підлягають реставрації. Врахувавши державну програму зі збереження культурної спадщини, етнокультурні ландшафти містечок можна віднести до об'єктів антропогенної культурної спадщини; їх елементи (церкви, костели, синагоги, палацово-паркові комплекси тощо) – до нерухомих об'єктів культурної спадщини.

Для різних класів етнокультурних ландшафтів як об'єктів спадщини характерні різні стратегії їхньої репрезентації. Наприклад, художньо-естетична стратегія, націлена на створення візуального образу етнокультурного ландшафту, відповідно до принципів і законів естетики, найбільш адекватна стосовно цілеспрямовано створених етнокультурних ландшафтів. При художньо-естетичній стратегії переважають вертикальні репрезентації, пейзажні й фотографічні форми. При цьому важливі й горизонтальні репрезентації, що підкреслюють особливості планування ландшафту.

Етнокультурна стратегія репрезентації, орієнтована на самотутність і унікальність властивостей ландшафту. Тут важливо продемонструвати своєрідність просторової організації (село й ріка, ближні й далекі угіддя), а також найбільш характерні артефакти й соціофакти (народна архітектура, одяг, предмети народних промислів). Етнокультурна стратегія відносно об'єкту репрезентації завжди в явному або неявному виді носить охоронний характер.

Концептуальній стратегії найбільше відповідають асоціативні етнокультурні ландшафти. Ключовий момент при розробці концептуальної стратегії – ідея (концепція) репрезентації і її відповідність образу культурного ландшафту, що існує в суспільній свідомості. Можливі й спеціальні стратегії репрезентації етнокультурного ландшафту. Наприклад, територіальна стратегія рекомендується, коли поставлене завдання продемонструвати просторову організацію етнокультурного ландшафту.

Все більше заповідних територій, музеїв-заповідників і національних парків у своїй практичній діяльності опираються на концепцію етнокультурного ландшафту, здійснюють практичну діяльність по їх підтримці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович, В. Грановщина (Эпизодъ изъ исторіи Брацлавской Украины) / В. Антонович // Кіевская старина. – Т. XX. Январь, февраль и мартъ. – К., 1888. – С. 74-93.
2. Анциферов, Н. Город как выразитель сменяющихся культур : Картины и характеристики / Н. Анциферов, Т. Анциферова. – Л. : Изд-во Брокгауз-Ефрон, 1926. – 224 с.
3. Архітектура малих міст Галичини та Поділля в XIX – на поч. XX ст. // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 6. – Листопад-грудень. – С. 48-54.
4. Афанасьев-Чужбинский, А. С. Поездка въ южную Россію. Очерки Днестра / А. С. Афанасьев-Чужбинский. – СПб. : Изданіе книгопродавца А. Ф. Бабунова, 1863. – 438 с.
5. Берг, Л. С. Географія / Л. С. Берг // БСЭ. – М. : Акционерное общество «Советская энциклопедія», 1929. – Т. 15. Гейльброн–Германия. – С. 254–264.
6. Бируля, О. Ріка Бог та її сточище. Матеріали до гідрології ріки та використання її енергії / О. Бируля. – Вінниця, 1928. – С. 20-21.
7. Веденин, Ю. А. Культурные ландшафты как категория наследия / Ю. А. Веденин, М. Е. Кулешова // Культурный ландшафт как объект наследия. – М. : Институт Наследия; СПб. : Дмитрий Буланин, 2004. – С. 13–36.
8. Веденин, Ю. А. Очерки по географии искусства / Ю. А. Веденин. – М. : Российский научно-исследовательский институт культурного и природного наследия, 1997. – 224 с.; с илл. – Библиогр. : с. 215-222.
9. Верменич, Я. Історична локалістика у пошуках дослідницького об'єкта: міська і сільська історії / Ярослава Верменич // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. [Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич]. – Вип. 4. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 9-26.
10. Винокур, І. С. Археологія України : Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Видання друге, доповнене і перероблене / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. – 480 с.
11. Воловик, В. М. До питання класифікації тафальних ландшафтів / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : географія. – Вінниця, 2001. – Вип. I. – С. 99-110.
12. Воловик, В. М. Етнокультурне ландшафтознавство / В. М. Воловик // Матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Географія та екологія: наука та освіта», 15-16 квітня 2010 р., Умань, Україна. – Умань, 2010. – С. 23-25.
13. Воловик, В. М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля : монографія / В. М. Воловик. – Вінниця : ВНТУ, 2011. – 270 с.
14. Воловик, В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування : [монографія] / В. М. Воловик. – Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. – 464 с., іл.
15. Воловик, В. М. Сільські культурні ландшафти руських старообрядців / В. М. Воловик // Актуальні питання географічних, біологічних та хімічних наук. Основні наукові проблеми та перспективи дослідження / Збірник наукових праць ВДПУ; [відп. Ред. А. В. Гудзевич]. – Вип. 9 (14). – Вінниця, 2012. – С. 14-16.
16. Воловик, В. М. Тафальні ландшафти / В. М. Воловик // Ландшафти і сучасність: Збірник наукових праць. – Київ-Вінниця. – Вінниця : Гіпаніс, 2000. – С. 197-199.
17. Воловик, В. М. Територіальні особливості єврейських тафальних ландшафтів Поділля / В. М. Воловик // Антропогенні географія й ландшафтознавство в XX і XXI століттях: Збірник наукових праць. – Вінниця-Воронеж. – Вінниця : Гіпаніс, 2003. – С. 123-126.

18. Воловик, В. М. Туризм у сільських культурних ландшафтах: визначення, чинники розвитку / В. М. Воловик // Вісник інституту педагогічної освіти. Серія географічна. Випуск 1 (2012): Матеріали четвертої Міжнародної науково-практичної конференції «Еко- і агротуризм: перспективи розвитку на регіональному та локальному рівнях»; м. Рівне, Україна, 29-30 березня 2012 р. / Редкол.: А. С. Дем'янчук (голов. ред.) та ін. – Рівне : Червінко А.В., 2012. – С. 254-259.
19. Воловик, В. М. Функціональне зонування регіонального ландшафтної парку «Середнє Побужжя» / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2008. – Вип. 15. – С. 91-98.
20. Геттнер, А. География. Ее история, сущность и методы / А. Геттнер. – Л.; М. : ГИ, 1930. – 416 с.
21. Голд, Дж. Психология и география : Основы поведенческой географии. – М. : Прогресс, 1990. – 304 с.
22. Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен : [монографический сборник]. – М. : ОГИ, 2001. – 560 с. (Серия ОГИ / Полит.ру).
23. Городъ и деревня въ Европейской Россіи . Очеркъ по экономической географіи съ 16 картами и картограммами Веніаміна Семенова-Тянь-Шанскаго, Помощника Председательствующаго Отделенія Физической Географіи Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. (Читанъ въ соединенномъ засѣденіи Отделеній Статистики, Физической и Математической Географіи И. Р. Г. О. 23 февраля 1910 г.). – С.-Петербургъ : Типографія В. Ф. Киршбаума, д. М-ва Финансовъ, на Дворц. Площ., 1910. – 212 с.
24. Гродзинський, М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : [Монографія]. У 2-х т. / М. Д. Гродзинський. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – Т. 1. – С. 14-15, 18-20. – Т. 1.; Т. 2. – С. 78-126.
25. Грушевський, М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – (Пам'ятки іст. Думки України). – Т. 5. – 1994. – 704 с.
26. Гумилев, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2001. – 560 с. (Серия «Историческая библиотека»).
27. Дашкевич, Я. «Німецька карта» проти України / Я. Дашкевич // Україна вчора і нині. – К., 1993. – С. 143–150.
28. Денисик, Г. І. Антропогенні ландшафти Печеро-Стрільчинецького ландшафтно-рекреаційного парку / Г. І. Денисик, В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 18. – С. 66-75.
29. Денисик, Г. І. Антропогенні ландшафти річища та заплави Південного Бугу : [монографія] / Г. І. Денисик, О. Д. Лаврик. – Вінниця : ПП «ТД Едельвейс і К», 2012. – 210 с.
30. Денисик, Г. І. Історико-культурні ландшафти Печеро-Стрільчинецького ландшафтно-рекреаційного парку / Г. І. Денисик, В. М. Воловик, І. В. Кравцова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 17. – С. 50-60.
31. Денисик, Г. І. Природа і ландшафти Печеро-Стрільчинецького ландшафтно-рекреаційного парку / Г. І. Денисик, В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2008. – Вип. 16. – С. 15-24.

32. Денисик, Г. І. Природнича географія Поділля / Г. І. Денисик. – Вінниця : ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.
33. Денисик, Г. І. Селитебні ландшафти Поділля / Г. І. Денисик, О. І. Бабчинська. – Вінниця : Теза, 2006. – 256 с. – («Антропогенні ландшафти Поділля»).
34. Денисик, Г. І. Сільські ландшафти Поділля / Г. І. Денисик, А. Г. Кізюн. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2012. – 201 с. – («Антропогенні ландшафти Поділля»).
35. Дяченко, Д. Будова села / Д. Дяченко. – Харків : Червоний шлях, 1924. – 92 с. : рис.
36. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 2 : Д – Копці / Укл. : Р. В. Болдирев та ін. – 1985. – 571 с.; Т. 3 : Кора – М / Укл. : Р. В. Болдирев та ін. – 1989. – 552 с. – (в опр.); Т. 5 : Р–Т / Укл. : Р. В. Болдирев та ін. – 2006. – 704 с.
37. Жукова, О. В. Замкові комплекси XII–XVII ст. Хмельницької області на сучасному етапі: стан, проблеми збереження і використання / Олена Вікторівна Жукова. – Автореф. дис. канд. іст. наук: 17.00.08 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2007. – 21 с.
38. Жупанський, Я. І. Етнологічно-географічний погляд на районування українських етнічних земель / Я. І. Жупанський, В. П. Круль // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія – Вінниця, 2003. – Вип. 6. – С.130-135.
39. Замятин, Д. Н. Культура и пространство: моделирование географических образов : моделирование географических образов : дис. ... д-ра культурологических наук : 24.00.01 / Замятин Дмитрий Николаевич. – Москва, 2005. – 435 с. – РГБ ОД, 71:05-24/22
40. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западнымъ казен. Железн. Дорогамъ. Сто двадцать иллюстрацій въ тексте. Составленъ по распоряженію Г. Начальника Юго-Западной жел. Дор. П. Н. Андреевымъ, заведывающимъ конторою по экономическому изследованію района Ю.-З. жел. Дорогъ. – Киевъ : Тип. С. В. Кульженко, Ново-Елисавет., № 4, 1898. – С. 144-564.
41. Історія української культури / Під загальною редакцією д-ра Івана Крип'якевича. – Львів : Видання Івана Тиктора, 1937. – 718 с.
42. Каганский, В. Л. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство / В. Л. Каганский. – М. : Новое литературное обозрение, 2001. – 576 с.
43. Калущков, В. Н. Ландшафт в культурной географии / В. Н. Калущков. – М. : Новый хронограф, 2008. – С. 22-33, 61-62.
44. Калущков, В. Н. Основы этнокультурного ландшафтоведения : [учебное пособие] / В. Н. Калущков. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 2000. – 96 с.
45. Калущков, В. Н. Этнокультурное ландшафтоведение : учебное пособие / В. Н. Калущков. – М. : Географический факультет, 2011. – 112 с.
46. Клаусъ, А. Наши колоніи. Опыты и матеріалы по исторіи и статистике иностранной колонизаціи в Россіи. Выпускъ I / А. Клаусъ. – Санктпетербургъ : Въ типографіи В. В. Нусвальта, Литейная, № 13, 1869. – С. 3.
47. Ключевский, В. О. Сочинения : в 9 т. – Т. IV. Специальные курсы / В. О. Ключевский; [под ред. В. Л. Янина]. – М. : Мысль, 1989. – 476 с.
48. Ковалёв, А. П. Ландшафт сам по себе и для человека : Монография / А. П. Ковалёв. – Харьков : «Бурун Книга», 2009. – 928 с.
49. Короткі звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету (далі – КЗ ВУАК) за 1926 . – Б.в., 1926. – С. 193-207.

50. Костина, Д. С. Ландшафтный анализ геокультурного пространства и этнокультурного взаимодействия в восточных районах Ставропольского края : дис. ... канд. геогр. наук : 25.00.24 / Костина Дарья Сергеевна. – Ставрополь, 2006. – 150 с. – РГБ ОД, 61:06-11/213.
51. Костинский, Ю. В. Географическая матрица пространственности / Ю. В. Костинский // Изв. РАН. Сер. Геогр. – 1997. – № 5. – С. 16-31.
52. Костюк, М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX т.) / М. П. Костюк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – 384 с.
53. Круль, В. П. Історико-географічний край – складова суцільної української етнічної території / В. П. Круль // Тези доп. VII з'їзду Укр. геогр. т-ва. – К., 1995. – С. 57-59.
54. Круль, В. П. Краєзнавство: історична географія : [Конспект лекцій] / Володимир Петрович Круль; [за ред. Я. І. Жупанського]. – Чернівці : ЧДУ, 1999. – 107 с.
55. Культурные ландшафты России и устойчивое развитие : четвёртый выпуск трудов семинара «Культурный ландшафт» / Под ред. Т. М. Красовской. – М. : Географический фак-т МГУ, 2009. – 270 с.
56. Культурный ландшафт как объект наследия / Под ред. Ю. А. Веденина, М. Е. Кулешовой. – М. : Институт Наследия, СПб. : Дм. Буланин, 2004. – 620 с., ил.
57. Куцевич, В. В. Культурні будинки та споруди різних конфесій : Посібник з проектування / В. В. Куцевич, В. Ф. Гершкович, І. М. Крапівін. – К., 2002. – 36 с.
58. Лаврук, В. В. Водяні млини Поділля / В. В. Лаврук, С. В. Іванчик // Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : матеріали наукової краєзнавчої конференції. – К. : Рідний край, 1997. – С. 59-61.
59. Левин, М. Г. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области : К постановке вопроса / М. Г. Левин, Н. Н. Чебоксаров // Советская этнография. – 1955. – № 4. – С. 3-17.
60. Линч, К. Образ города / К. Линч. – М. : Стройиздат, 1982. – 328 с.
61. Лихачев, Д. С. Образ города / Д. С. Лихачев // Историческое краеведение в СССР : Вопросы теории и практики : [сб. науч. тр.]. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 181-188.
62. Мальченко, О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.) / О. Мальченко. – К., 2001. – 380 с.
63. Манаков, А. Г. Историко-культурное районирование России: некоторые вопросы методики / А. Г. Манаков // Историческая география теория и практика. Сборник научных статей по материалам II Международной конференции Санкт-Петербург, 15-18 апреля 2002 г. – Санкт-Петербург : РГГМУ, 2004.
64. Мирний, П. Зібрання творів у семи томах. Том другий. Хіба ревуть воли, як яслі повні ? / Панас Мирний. – К. : Наукова думка, 1969. – 452 с.
65. На Днестровскомъ «Побережьи» // Киевская старина. – Т. XVIII. Июнь, июль. – К., 1887. – С. 638-675.
66. Немецкие населенные пункты в Российской империи: География и население. [Справочник] / Сост. В. Ф. Дизендорф. – М. : Общественная академия российских немцев, 2006. – 664 с.
67. Нечитайло, В. В. Вільне селянство в хліборобській традиції України / В. В. Нечитайло // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1997. – Т. 1 (3). – С. 188-202.
68. Нечуй-Левицький, І. С. Живцем поховані / І. С. Нечуй-Левицький // Зібрання творів у десяти томах. Том сьомий. Прозові твори. – Київ : Наукова думка, 1966. – С. 260-293.
69. Нидерле, Л. Быть и культура древних славянъ / Люборъ Нидерле; [авторизованное

- издание съ введениемъ и дополненіями автора и предисловіемъ академика Н. П. Кондакова]. – Прага : Издательство «Пламя», 1924. – С. 120-135.
70. Николаев, В. А. Ландшафтоведение : Эстетика и дизайн ландшафта [учебное пособие] / В. А. Николаев. – М. : Аспект-Пресс, 2003. – 176 с.
 71. Овсінський, Ю. В. Фільваркове господарство в Подільському воєводстві Речі Посполитої у XVIII ст. / Юрій Володимирович Овсінський; Львів. нац. ун-т. І.Франка. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02. – Всесвітня історія. – Львів, 2005. – 19 с.
 72. Олешко, О. Поява і господарська діяльність німецьких поселенців на Галичині та архітектурна специфіка німецьких колоній / О. Олешко, Г. Петришин // Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення. – Київ-Миколаїв, 2006. – С. 91-108. – (Серія «Україна: історія і сучасність», випуск 1).
 73. Осадча, Н. Г. Проблеми етнологічного районування / Н. Г. Осадча // Людина в ландшафті ХХІ століття: Гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій. Зб. наук. тр. – К., 1998. – С. 147-149.
 74. Основания регионалистики : Формирование и эволюция историко-культурных зон Европейской России / Под ред. А. С. Герда, Г. С. Лебедева. – СПб. : Издательство СПбГУ, 1999. – 390 с.
 75. Основы евразийства / Составители: Н. Агамалян, В. Галимова, А. Гуськов, Н. Мелентьева, П. Зарифуллин, М. Хрустов. – М. : Арктогея-Центр, 2002. – 800 с.
 76. Очерки домашней и общественной жизни евреев. Их верования, богослужение, праздники, обряды, талмуд и кагал . – С.-Петербург : Издание книгопродавца И. Л. Тузова, 1897. – С. 30.
 77. Павлов, С. В. Географія релігій : навчальний посібник для студентів географічних і філософських факультетів вищих навчальних закладів / С. В. Павлов, К. В. Мезенцев, О. О. Любіцева. – К. : АртЕк, 1999. – 504 с.
 78. Пажимський, О. М. Садибні ансамблі Подільської Волині / Олександр Пажимський. – Самчики-Хмельницький, 1997. – 216 с.
 79. Паучок, В. К. Етногенез українського народу і становлення національної символіки / В. К. Паучок. – Тернопіль, 1993. – 199 с.
 80. Пащенко, В. М. Землезнання. Кн. Перша. Методологія природничо-географічних наук / В.М. Пащенко. – Київ : Б.в., 2000. – С. 29, 80-90.
 81. Петренко, О. С. До питання про поселення менонітів на Правобережній Україні (Колонія Михайлина на Брацлавщині) / О. С. Петренко // ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Наукові записки. Серія: історія. Випуск 1. – Вінниця, 1999. – С. 36 – 41.
 82. Платов, А. В. Мегалиты Русской равнины / Антон Платов. – М. : Вече, 2009. – 288 с. – (Тайны Земли Русской).
 83. Поділля: Історико-етнографічні дослідження . – К. : Доля, 1994. – 504 с.
 84. Православные храмы. Том 2. Православные храмы и комплексы. Пособие по проектированию и строительству (к СП 31-103-99) . – М., 2003. – 361 с.
 85. Природа і етнос / За ред. В. С. Крисаченко, Кисельов М. М., Мороз С. А. – К. : Наукова думка, 1994. – 208 с.
 86. Рагулина, М. В. Культурная география: теория, методы, региональный синтез / М. В. Рагулина. – Иркутск : Изд-во Ин-та географии СО РАН, 2004. – 171 с.
 87. Реклю, Э. Земля и люди. Всеобщая география. Томъ V / Элизе Реклю. – С.-Петербург : Издание Высочайше утвержденного Товарищества «Общественная польза» и К, 1898. – С. 844-845.

88. Родоман, Б. Б. Поляризованная биосфера : Сборник статей / Б. Б. Родоман. – Смоленск : Ойкумена, 2002. – 336 с.
89. Романчук, С. П. Сакральні ландшафти / С. П. Романчук // Зб. Наук. праць «Проблеми ландшафтного різноманіття в Україні». – К. : Інститут географії НАНУ, 2000. – С. 144-146.
90. Романчук, С. П. Основи етногеоекології : [навчальний посібник] / С. П. Романчук. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 206 с.
91. Рудницький, С. Україна – наш рідний край. Коротка географія / С. Рудницький. – Львів, 1921. – 128 с.
92. Рыбаков, Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – 784 с.
93. Савицкий, П. Н. Географический обзор России–Евразии / П. Н. Савицкий // Континент Евразия. – М. : Аграф, 1997. – С. 279–294.
94. Село // Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины / Гл. ред. А. Ф. Трещников; Ред. Кол. : Э. Б. Алаев, П. М. Алампиев, А. Г. Воронов и др. – М. : Сов. Энциклопедия, 1988. – С. 273.
95. Село // Географічна енциклопедія України : в 3-х т. / Редкол. : О. М. Маринич (відп. ред.) та ін. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1989-1993. – Т. 3 : П-Я. – 480 с. : іл.
96. Сельская местность // Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины / Гл. ред. А. Ф. Трещников; Ред. Кол. : Э. Б. Алаев, П. М. Алампиев, А. Г. Воронов и др. – М. : Сов. Энциклопедия, 1988. – С. 273.
97. Семенов-Тянь-Шанский, В. П. Район и страна / В. П. Семенов-Тянь-Шанский. – М.; Л. : Гос. изд-во, 1928. – 312 с.
98. Симашкевич, М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. Симашкевич // Подольськія епархіальныя ведомости. – 1875. - № 4. – С. 126, 137; № 6. – С. 189-190; № 8. – С. 250-265.
99. Словарь української мови . Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко : В чотирьох томах / НАН України. Ін-т української мови. – К. : Наукова думка, 1997. – Т. 4. Р – Я. – 616 с.
100. Соловйова, Т. М. Розвиток міст правобережної України у першій чверті ХІХ ст. / Т. М. Соловйова // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії : матеріали І всеукраїнської наук. конф. – Луганськ, 8-9 лютого 2001 р. – Луганськ : СНУ, 2001. – С. 64-66.
101. Таранец, С. В. Старообрядчество Подолии / С. В. Таранец. – Киев, 2000. – 239 с.
102. Тойнби, А. Дж. Постигание истории / Арнольд Джозеф Тойнби. – М. : Айрис-Пресс, 2002. – 612 с.
103. Толстой, Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. [Изд. 2-е, исп.] / Н. И. Толстой. – М. : Издательство «Индрик», 1995. – 512 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования).
104. Томашевський, А. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби / А. Томашевський // Інститут археології НАНУ. Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича. – Археологічні студії. – Вип. 2. – Київ – Чернівці : Зелена Буковина, 2003. – С. 132-160.
105. Туровский, Р. Ф. Культурные ландшафты России / Р. Ф. Туровский. – М. : Институт наследия, 1998. – 210 с.
106. Тхоржевський (Бертъє) Роберт. Німці Тернопільщини (з кінця ХVІІІ до початку ХХІ століть) : Науково-популярний нарис / Роберт (Бертъє) Тхоржевський. – Тернопіль :

- Підручники і посібники, 2000. – 96 с.
107. Федорова, Н. В. Аналитический обзор основных современных этноландшафтных концепций / Н. В. Федорова // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «География». – Т. 14. – № 1 (2001). – С. 137-141.
 108. Ханцеверов, Ф. Р. Эниология: чудеса без мистики. Книга научных версий / Ф. Р. Ханцеверов. – М. : АНМ, 1999. – 445 с.
 109. Ханцеверов, Ф. Эниология гуманитарная. Т. 3 / Фирьяз Ханцеверов. – Одесса : Видавництво «Енію», 2002. – 316 с.
 110. Чайка, В. Є. Урбоєкологія / В. Є. Чайка. – Вінниця, 1999. – 368 с.
 111. Шилкин, Д. С. Лесное хозяйство. Сводъ трудовъ местныхъ комитетовъ по 49 губерніямъ Европейской Россіи / Д. С. Шилкин. – СПб. : Типографія В. Ф. Киршбаума, 1904. – 228 с.
 112. Шпенглер, О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 2. Всемирно-исторические перспективы / О. Шпенглер; [Пер. с нем. И примеч. И. И. Маханькова]. – М. : Мысль, 1998. – 606, [1] с., 1 л. Портр.
 113. Энциклопедия сакральной географии / [Сост. Д. В. Громов]. – Екатеринбург : Ультра.Культура, 2005. – 648 с.
 114. Этимологический словарь русского языка / Составил А. Преображенский, заслуж. Преподаватель Московской 4-й гимназии. – М. : Типография Г. Лисснера и Д. Совко. – 1910-1914. – Том второй : П – С. – 419 с.
 115. Ямсков, А. Н. Этноэкологические исследования культуры и концепция культурного ландшафта / А. Н. Ямсков // Культурный ландшафт: теоретические и региональные исследования. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 2003. – С. 62–77.
 116. Яроцкий, Л. В. Промышленность и фабрично-заводская жизнь в Волынской губернии / Л. В. Яроцкий // Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год. – Житомир, 1869. – Отд. II. – С. 1–73.
 117. Ястребицкая, А. Л. О специфике средневековой урбанизации: малые города / А. Л. Ястребицкая // Древности славян и Руси. – М. : Наука, 1988. – С. 191-197.
 118. Aftanazy Roman. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Część II. Ziemie ruskie Korony. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolinskiх, 1996. – Том IX. – Województwo podolskie. – 428 s.; Том X. – Województwo braclawskie. – 575 s.
 119. Cosgrove, D. Landscape and Myths, Gods and Humans / D. Cosgrove // Landscape politics and Perspectives. – Providence : Berg Publisher Ltd., 1993. – P. 281-305.
 120. Harthshorne, R. The nature of geographie. A critical survey of current thogth in the light of the past / R. Harthshorne. – Pensilvania : Association of American Geographers, 1939. – 469 p.
 121. Huntington, E. Civilization and Climate / Ellsworth Huntington. – London : Humphrey Milford, Oxford University Press, 1915. – 333 p.
 122. Jędrysiak, T. Wieska turystyka kulturowa / Tadeusz Jędrysiak. – Warszawa : Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2010. – 163 s.
 123. Last Landscapes. The Architecture of the Cemeter y in the West. – London : Reaction Books, 2003. – 223 p.
 124. Przewodnik po Polsce w 4 tomah. Tom II. Polska Południowo-Wschodnia / Redaktor : Stanisław Lenartowicz. 19 map i 8 planów miast. Wydanie pierwsze. – Warszawa, 1937. – 540 s.
 125. Sauer, K. Morphology of Landscape // University of California. – Publications in Geography. – 1925. – Vol. II. – № 2. – P. 19–53.
 126. Sauer, K. The forth dimension of geography // Annals of the Association of American Geographers. – 1974. – Vol. 64. – № 2. – P. 189–192.

ДОДАТОК А

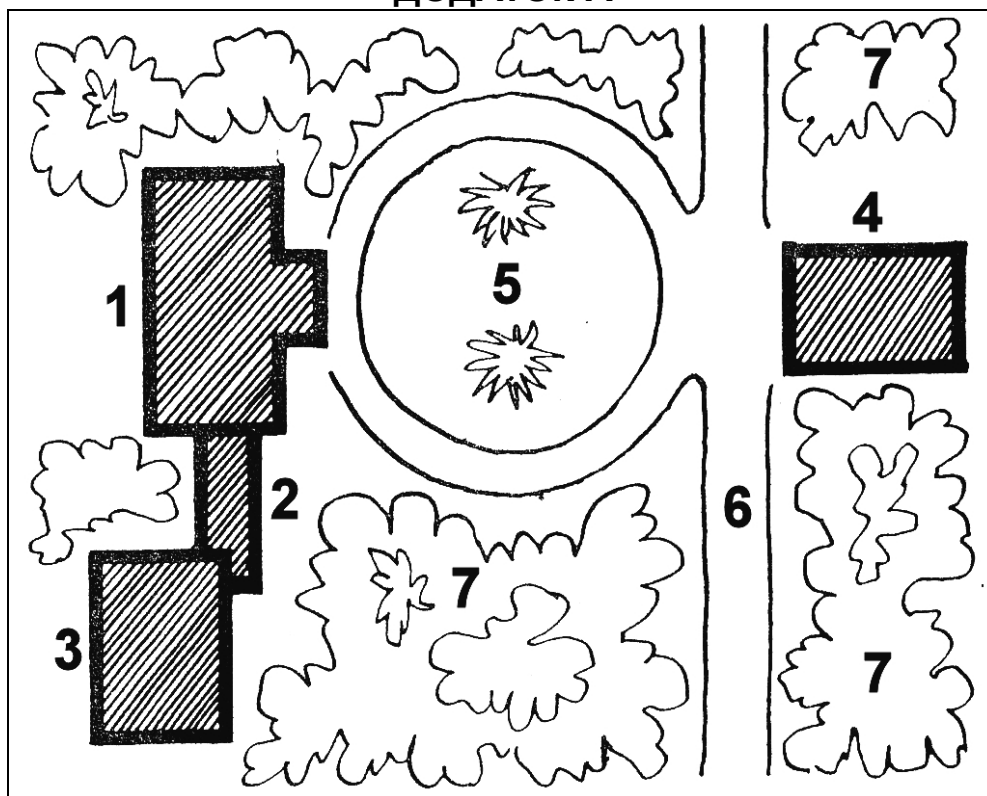

Рис. А1. Садиба Новоселиця. План (фрагмент) [78]:
 1 – палац, 2 – галерея, 3 – офіцина, 4 – оранжерея, 5 – партер (травник), 6 – центральна аля, 7 – пейзажний парк

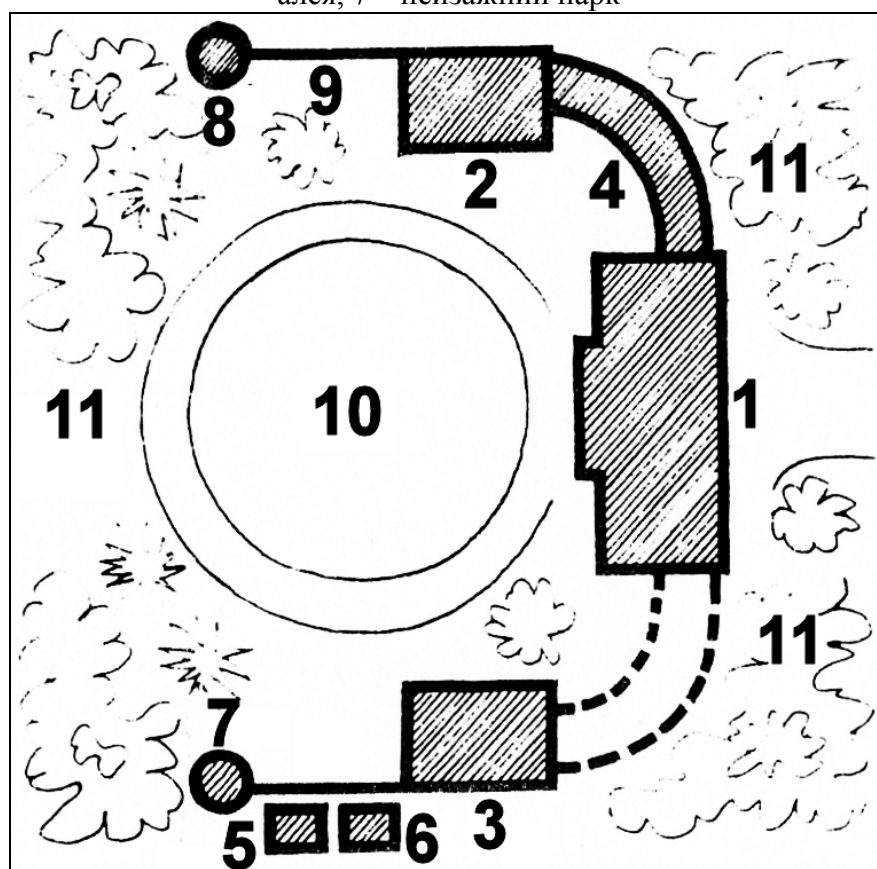

Рис. А2. Садиба Ладиги. План (фрагмент) [78]:
 1 – палац, 2, 3 – офіцина, 4 – галерея, 5 – комора («лапус»), 6 – дровитня, 7 – голубник, 8 – водонапірна башта, 9 – стінка, 10 – партер (травник), 11 – пейзажний парк

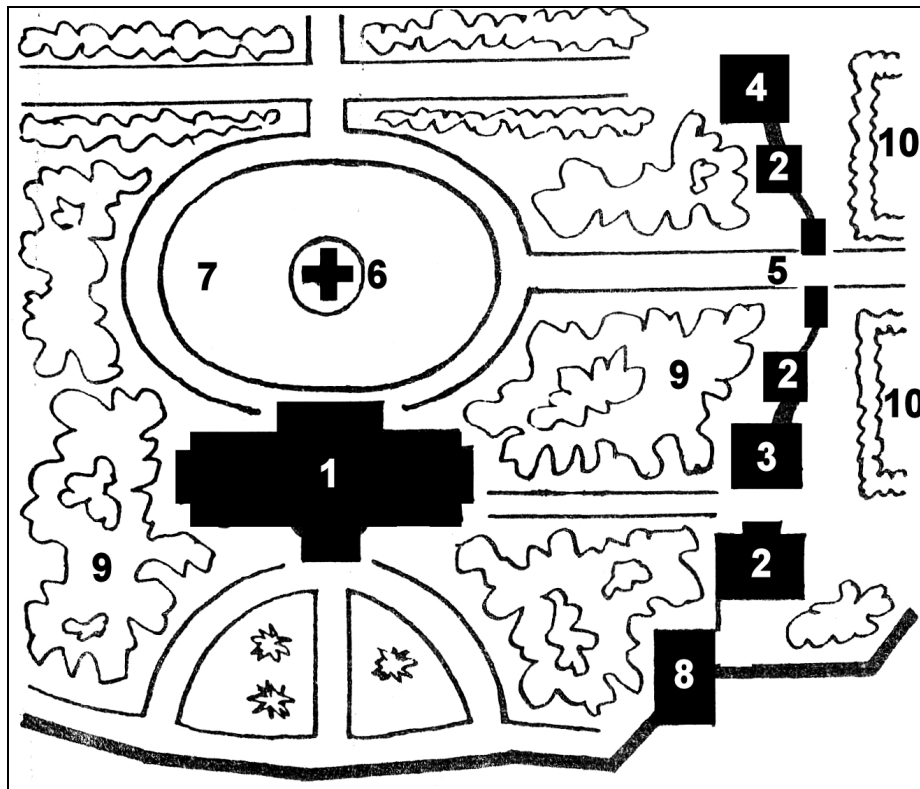

Рис. А3. Садина Самчики. План (фрагмент) [78]:

1 – палац, 2 – офісини, 3 – павільйон у східному стилі, 4 – каплиця (зруйнована), 5 – брама кінця XVIII ст., 6 – фонтан, 7 – партер, 8 – контора, 9 – пейзажний парк, 10 – терен регулярного парку

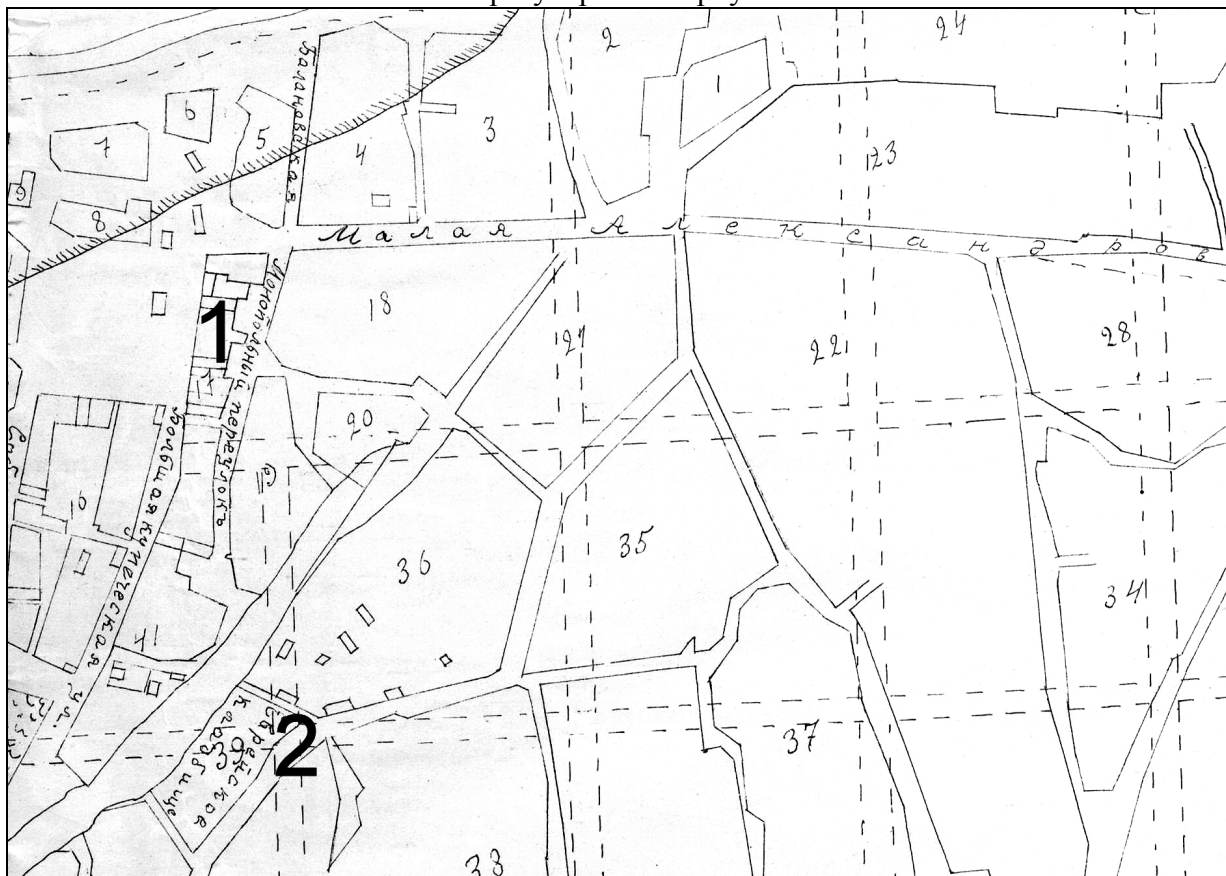

Рис. А4. Фрагмент плану містечка Гайсин Подільської губернії (1913):

1 – єврейський штетл, 2 – єврейський цвинтар

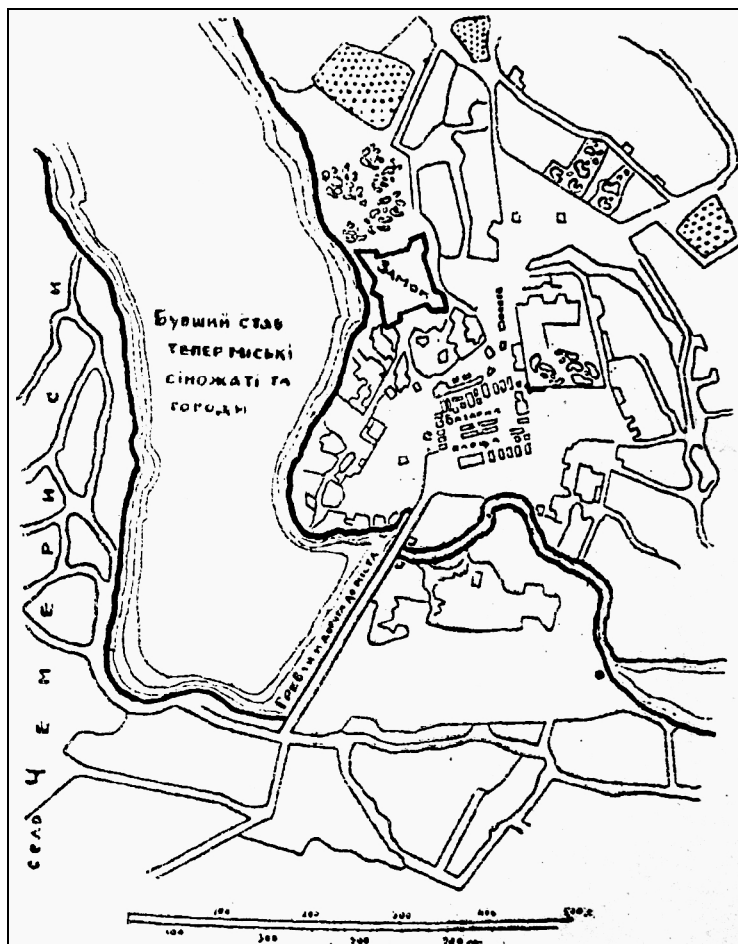

Рис. А5. План містечка Бар (1928)

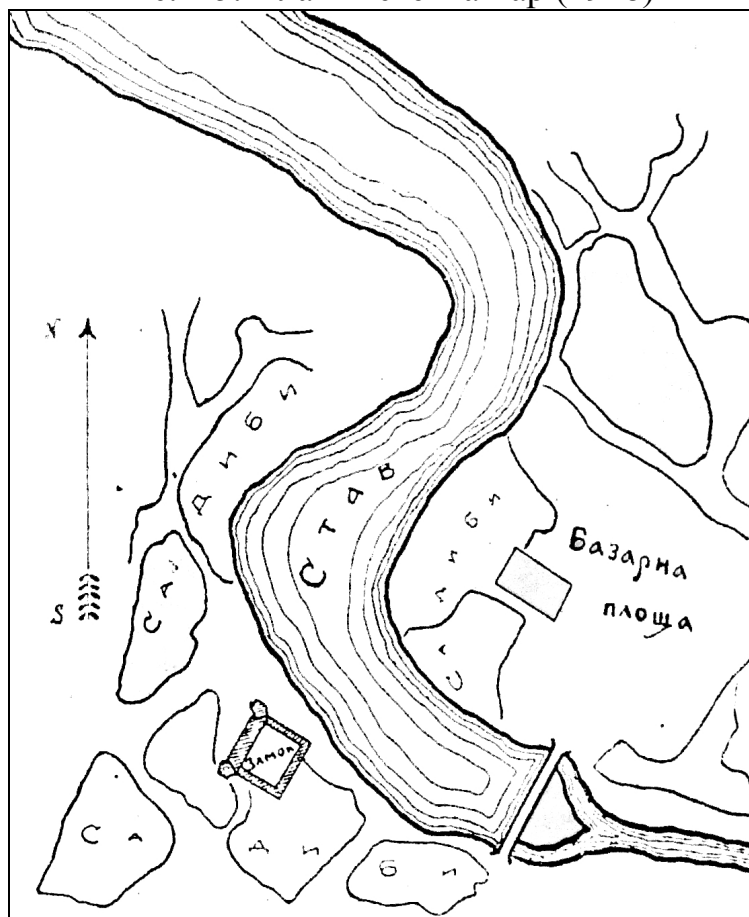

Рис. А6. План містечка Пиляви (1928)

Рис. А7. Фрагмент плану земель Зарудинецького фольварку Брацлавського повіту (1840)

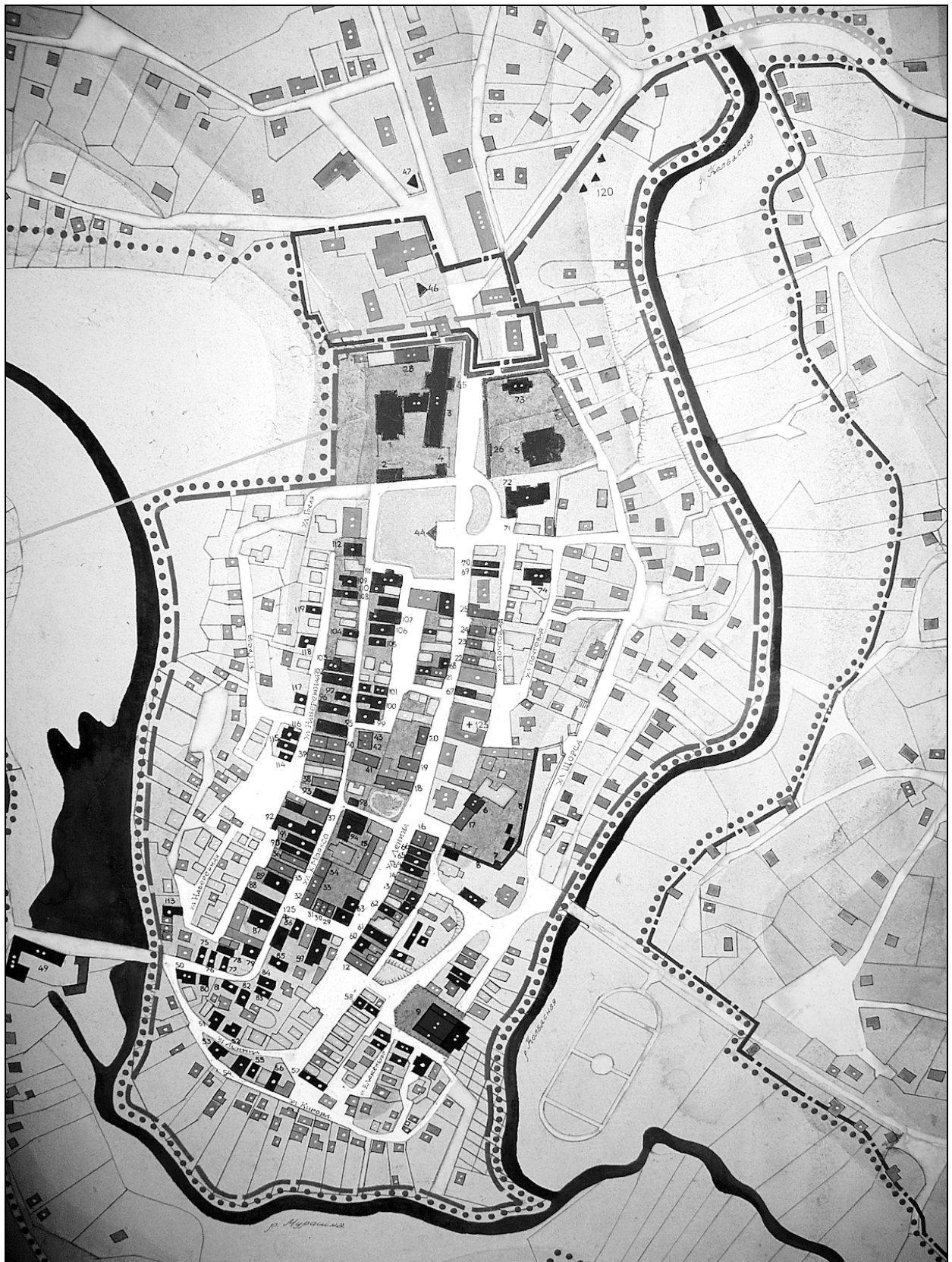

Рис. А8. Фрагмент історико-архітектурного опорного плану містечка Шаргород Вінницької області

ДОДАТОК Б

Підходи і визначення культурного ландшафту [13]

Підхід	Автор, рік	Визначення
1	Богданов Д. В., 1951	Культурний ландшафт – це результат цілеспрямованої діяльності людини.
	Солітер К., 2001	Культурний ландшафт – це штучний ландшафт, який створює людина, перетворюючи природу, для того, щоб забезпечити себе короткотерміновими запасами продовольства, притулком, одягом і розвагами.
	Казаков Л. К., 2004	Культурні ландшафти – цілеспрямовано змінені і стійко культивовані для отримання тривалий час певних матеріальних, духовних й екологічних благ природно-господарські ландшафти.
2	Арманд Д. Л., 1966	Істинно культурний ландшафт повинен бути не лише продуктивним і здоровим, але й гарним.
	Мільков Ф. М., 1970	Культурний ландшафт – різновид антропогенного ландшафту, створеного людиною свідомо, шляхом зміни природного ландшафту у потрібному напрямі для господарських потреб.
	Родоман Б. Б., 1974	Культурний ландшафт – територіальний симбіоз людини й природи, найважливіша характеристика культурного ландшафту – його краса.
	Сочава В. Б., 1978	Культурний ландшафт – результат співтворчості людини з природою. Співтворчість виражається у використанні й оптимізації потенційних можливостей і тенденцій, закладених у самій природі.
	Родоман Б. Б., 1980	Культурними, у широкому розумінні, називаються будь-які ландшафти, у створенні яких люди відіграли значну роль; у вузькому, позитивно-оціночному значенні – лише сприятливі для населення антропогенні ландшафти, яким протиставляються ландшафти «акультурні», зіпсовані.
	Реймерс М.Ф., 1990	Ландшафт культурний – цілеспрямовано створений антропогенний ландшафт, який має доцільну для людського суспільства структуру й функціональні властивості.
	Туровський Р. Ф., 1998	Культурний ландшафт включає природний і антропогенний шари... Можна виділити кілька видів культурних просторів (<i>етнічний</i> , конфесійний, історичний, лінгвістичний, професійного й народне мистецтва, побутової культури).
	Саушкін Ю. Г., 2001	У культурному ландшафті взаємні зв'язки елементів природного середовища змінені людською діяльністю, але не зруйновані повністю. Сучасний культурний ландшафт містить сліди минулих епох.
	Ісаченко А. Г., 2004	Структура території в культурних ландшафтах раціонально змінена й оптимізована на науковій основі в інтересах суспільства.

	Веденін Ю. О., Кульшова М. Є., 2004	У географічному сенсі культурний ландшафт – не просто результат співтворчості людини і природи, але й також природно-культурний територіальний комплекс, що направлено формується, має структурну, морфологічну і функціональну цілісність та розвивається у конкретних фізико-географічних і культурно-історичних умовах.
	Кусков А. С., Арсеньєва Є. І., 2005	Найважливішою частиною культурного ландшафту є культурна спадщина, яка зберігається у вигляді предметів або інформації.
	Кулаков В.В., 2010	Культурний ландшафт – історично врівноважена система, в якій природні і штучні або змінені природні культурні компоненти складають єдине ціле, а не лише є фоном або чинником дії одного елемента цієї системи по відношенню до іншого.
	Тютюнник Ю. Г., 2010	Культурний ландшафт – це такий ландшафт, який тим або іншим чином інтегрований у культуру і осмислений нею.
	Денисик Г. І., 2010	Культурний ландшафт – це антропогенний ландшафт, функціонування якого, упродовж необхідного часу підтримується людиною з метою створення комфортних умов життя і діяльності.
3	Каганський В. Л., 2001	Культурний ландшафт – не просто і не лише заселений простір земної поверхні, це простір освоєний одночасно утилітарно, ціннісно і символічно, стійке середовище (умвельт) нормального (повноцінного) тілесного, душевного і духовного життя достатньо повної великої групи людей достатньо тривалий час.
	Гродзинський М.Д., 2005	Культурний ландшафт – це образ простору, освоєного духовно і матеріально певним носієм культури, значення та конфігурація місць якого закріплені на рівні колективної свідомості і підсвідомості.
	Костіна Д. С., 2006	Культурний ландшафт – духовно-інтелектуально і матеріально-практично освоєний місцевою соціо-культурною спільнотою простір з достатньо різномірною і унікальною структурою.
	Любіцева О.О., 2010	Культурний ландшафт може розглядатися як сформований людською культурою пейзаж, в якому закарбовані найсуттєвіші її ознаки.

ДОДАТОК В

Ономастична репрезентація етнокультурного ландшафту

Кобилянська О. Ю. Повісті; Оповідання; Новели / Ольга Кобилянська; Вступ. ст., упоряд. І приміт. Ф.П. Погребенника; Ред. Тому І.О. Дзевєрін. – К. : Наук. думка, 1988. – 672 с.: портр. – (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.).

Дві години від ріки Середя на Буковині лежить село Д. Його рівні поля пригадували б степ, якби не те, що місцями вони западають, мов знеохочені своїм положенням, творячи плиткі невеликі кітли, і якби не той великий ліс, що тягнеться по західній стороні села і творить зелений мур поперек широкої площини, щоб обмежити її розмах.

Пишний, майже безмежний великан неначе у вандрівці задержався ось тут та задумався над тихими полями, а недалеко нього, почувши за собою зеленого опікуна, попіднімалися сільські хати. Тут... і там... і там — розкинулося село.

Ліс панський. Власність приватна. Тонкі ніжні берези поперепліталися з поважними дубами, і ясними літніми ночами блистять, мов у срібло одягнені. Їх листя дрижить неспокійно, а граціозні, легко повигинані пні приманюють до себе ніжністю та білістю, мов русалки.

Окрім сього великана, підіймається з піль ще кілька малих лісових оаз.

Зовсім самостійно, мов жменею кинені або як висунені з глибини зеленого великана окремі колонії — так стоять вони, розділені нивами, самотно, і глядять гордо на збіжжя, що хвилюють навкруги них. Вузенькі, майже невидні стежки в'ються між золотистою пшеницею та шовковошелестячою кукурудзою і ховаються незамітно в ті ліски...

Саме тепер зима.

Мешканці тих хатин, що звернені лицем до рівнини, дивляться взимі в сумну, одностайну картину. Нічого — крім білого простору, що розливається далеко, як лиш око засягне. А там уже небес дотикається і никне.

Горстка хаток, що відбігла від великого лісу і властивого села глибше в поля і що стоїть ось тут, розділена лиш садками від себе, — та горстка має той одностайний блідий вид рік-річно. Та, мабуть, мила їй ота широка просторинь. На ній розбігаються думки свобідно... а горе, коли розсадить уже грудь людську до крайності — гуляє й колишеться враз із пишним колоссям збіжжя навперейми... (повість «Земля», с. 25-26).

Коцюбинський М. Твори в семи томах. – К. : Наукова думка, 1973-1974. – Т. 1. Повісті. Оповідання (1884-1897). – 408 с.; Т. 2. Повісті. Оповідання (1897-1908). – 384 с.; Т. 3. Оповідання. Повісті (1908-1913). – 431 с.

Минаю місто, минаю гній людський. Передо мною простягся поштовий шлях, обтиканий з обох боків старими липами у два рядки. Густе віття поперепліталось межі собою – і над тобою мов баня зелена, кучерява.

Там, попід левади, обсажені деревом, попід зелені, як рай, хутори простяглася стежечка аж у Зарванці. Тихо тут, свіжо тут, вільно тут! Тільки пташки щебечуть, зашелестить, похилиться пшениця від вітру (а вона так і має своїм струнким стеблом на березі стежки), та часом, зачувши чоловіка, вискочить хutorянська собака – і дивно – і бреше якомсь весело, зовсім не так, як захлялі

собаки захлялого города («Дядько та тітка», т.1, с. 310-311).

Та ось і село. Серед низькогодулу і мочарів стояло воно, прикривши свої убогі оселі вітами крислатих верб. Здалеку здавалося, що то не хати, а стіжки зчорнілої й гнилої соломи ховаються під вербами.

Візок котився вулицею, а Раїса цікаво роздивлялася по обидва боки. Хати здебільшого були старі, чорні, з чорними ж, порослими мохом стріхами. По дворах стояли багна й зеленасті калюжі. Вулиця теж блищала баюрами. На всьому відбилися сліди убожества (т.2, с. 63). За вигоном, край села, виднілось друге село, густо заселене сірими хрестами, під якими тихо спочивали, обернувшись у землю, трудівники землі. А далі розлягалось поле, рівне, сіро-зелене, на якому червона спідниця робітниці здавалась одинокою польовою квіткою («Лялечка», т.2, с. 64).

Леонтович В.М. Зібрання творів. В 4-х т. Т.1. – К. : Сфера, 2004. – 356 с.

Серед широкого рівного степу, мов мертва маячить станція Н-ської залізниці, що простяглась по самому кряжу поміж двох степових річок. Ввесь день самотньо марить та станція, обліплена заспаними, неохайними єврейськими хатками, що, як з землі виресли ораз із нею, без ряду тиском туляться до неї, наче грають в тісної баби (т.1, с. 37).

Верстів за сімдесят від Рівчака, над рікою Оржицею, на нагірному березі стоїть велике село Горобці. Як часто на наших маленьких річках, долина Оржиці неглибока, нагірний берег не дуже високий, а берегова круча спускається спухово широким просторим розлогом, що ввесь заріс стародавніми густими садами та заставився селянськими хатами, що, виглядаючи з-поміж кущів, удень наче сміються, блищать мов срібними від сонця стінами, увечері миготять огнистими скрізь розсипаними зірочками віконець, а темної ночі чисто ховаються під шатою дикого лісу, яким здаються стародавні розкущені сади, малюючись чорною постаттю на темному небі (т.1, с. 106).

Будинок той рублений, добре вимазаний, а уриваний очеретом, він геть вищий від простої хати і вже з надвір'я є певні знаки, що підлога вистелена дошками. Наперед виходять п'ять вікон і шості двері, з причілку в'ять двері та двоє вікон. Будівля оступилася трохи у двір і відгородилася від вулиці вузьким квітничком, що з одного боку зійшовся зі старим здичавілим, десятини на дві, садом, а другим пристає до невеличкого та хазяйновито й порядно додержаного дворища. За садом простяглась левада, вона порізана на картки, повними води, пообсаджуваними вербами рівчаками. Глянувши на неї, зразу можна пізнати, що господар поклав тут багато думки і знаття, і не тільки знаття-наспадку від дідів, а й справжнього досвіду хліборобської науки й її останніх здобутків. З одного боку левади на чотирьох картках, як килим, розцвітали пишні сіножаті сіяної конюшини, з другого – ще на восьми картках змінювалися, як можна було пізнати з деяких знаків, чергою різні дорогі рослини: махорка, мак, рапса, огорожина, буряки й т. інш.; усе було посіяне рядками, просапувань, розпушене розпашником, зате й усі рослини визирали весело та йшли, як з води. ... Пріч свого дворища та левади, у господаря їх було ще двадцять десятин степової землі

між козацькими землями, та й там тільки вже просте збіжжя оброблялося так само старанно й пильно коштовною снастю, й на диво горобчанам родило удвоє краще, ніж на сусідніх ланах («Пани й люди», т.1, с. 108).

Марко Вовчок. Твори в семи томах. Т. 1. – К. : Наукова думка, 1964. – 468 с.

Вже нігде нема такого широкого степу, веселого краю, як у нас. Таки нема, нема, нема та й нема! Де такі тихії села? де такії поважніі, ставніі люде? Де дівчата з такими бровами?

Згадати любо, побачити мило, тільки що жити там трудно.

Оце ж то у нашому краї був хуторець собі маленький, Божовка. Хуторець стояв під дубовим гаєм, – усього п'ять хаток по горі біліло; гора зелена, низька, а попід горою річка тиха, а чиста така, що хоч чепурним в неї вдивлятись. Від хуторця один шлях вився – увивався – увивався до того дубового гаю, а другий шлях слався геть-геть по степу у село Рокочи.

Найкраща хutorянська хата стояла ближче до гаю. Гарна була хата. Коло неї садок славний, город хазяйський. Не пусто було в оборі, весело на дворі.

Жив у тій хаті господар Юхим Чабан, – славили, чоловік заможний і розумний. Жінка його вмерла давненько, йому залишила дочку єдиначку, Марту. Дівчині вже полічили сімнадцять років, а така викохалася дівчина, що хоч малюй, хоч цілуй.

У Божовці хати не стояли одна проти однієї, а стояли хати там у розсип: одна хата у право, друга геть у ліво, одна – нижче, на півгорі, друга – вище, на самому горбочку. Від кожної хати стежки розбігалися попутані і поперепутовані, як нитки («Пройдисвіт», т. 1, с. 301).

Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів у десяти томах / І.С. Нечуй-Левицький. – К. : «Наукова думка», 1965-1966. – Том перший. Прозові твори. – 380 с.; Том третій. Прозові твори. – 448 с.; Том четвертий. Прозові твори. – 400 с.

Там на Україні, де долинами тихо тече Рось, там між горами, між дубовими та липовими лісами стоїть велике містечко Богуслав.

Висока гора спускалась покатом і обірвалась над самою Россю високими, рівними, як стіни, кам'яними скелями та проваллям... Понад самісінькою Россю, попід глинястими стінами, поміж купами каміння в'ється дорога, а по дорозі скрізь невеликі місточки на глибоких та вузьких балках, де глибоко на дні між високою кропивою та бур'янами, попід вербами тихо ллється з каменя на камінь вода: а по тій воді слідком дійдеш до криниці з погожою водою, до зелених верб десь в самому далекому куточку балки. На ту криницю з гори дивиться дві-три хатини з гарними зеленими садочками, з білими стінами, з веселими віконцями.

На самому покаті розляглося містечко. Туляться одна до одної невеличкі жидівські хатки з вікнами й дверима, обведеними червоною фарбою; обнизали вони кругом низкою глибоку долину. Декотрі попримощувались на крутих боках долини і були підперті од низу височенькими стовпами. Глянеш на їх, і здається тобі, що вони стоять або на дибах, або на химерних ногах. Декотрі позлазили наниз, поховались між купами каміння, попритулювались до провалин.

А в містечку хатка на хатці ! З хатами помішані якісь маленькі загороди з

хворосту, повіточкі недобудовані, з однією або двома стінами, а часом з однією покрівлею на чотирьох стовпах. Кругом хат скрізь смітник, скрізь грязь, купки гною. Між хатами никають голодні кози, смикають стріхи корови. Попід дверима качаються купами замурзані, обстьопані, закудлані, трохи не голі жиденята в лапсердаках на грудях, в ярмулках на головах.

На базарі стоять рядками малесенькі крамниці, наче скриньки, понизані низками... Рядочки крамниць схожі на рядочки яток або отих будочок, що ставляють на жидівських кладовищах над гробками.

І нігде ні садочка, ні квіток! Нема на чому спинить ока, нема на чому одпочити душі! Байдуже дітям Ізраїля про зелені садки, про пахучі гарні квітки! (т. 1, с. 102-103).

Нанизу, од гатки ходить по Росі важкий порон на товстій кодолі; греблі з тарасу помережили річку, неначе чорними шнурками або стежками. Водяні млини, попритулювавшись до високого каміння, поховавшись під зеленими вербами, крутять день і ніч чорними колесами (т. 1, с. 105).

А там за Россю, на роздолі, попід горами й по долинах розсипались, як та череда, невеличкі біленькі міщанські хатки в вишневих садках, в яблунях та кучерявих грушах. Городи скрізь пообсаджувані понад Россю високими вербами, а на ровах росте рядками, густими, як руно, зелена дереза. Між сірими скелями стоїть на низині стара церква з трьома банями, сіра, поросла сизим та зеленим мохом, як самі скелі; а друга, нова й гарна, мурована, стоїть над самою водою, на високім шпилі, з високою дзвіницею... («Рибалка Панас Круть», т. 1, с. 105).

Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невелика річка Раствавиця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно й ясно блищить проти сонця висока біла церква з трьома банями, а коло неї невеличка дзвіниця неначе заплуталась в зеленому гіллі старих груш. Подекуди з-поміж верб та садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь.

По обидва береги Раствавиці через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, неодгороджені тинами. Один город одділяється од другого тільки рядком верб або межами. Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зелене-зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки.

...Скрізь по обидва боки Раствавиці на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспинались та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку; там далі набігли над річку високі коноплі і залили берег своїм гострим важким духом. В одному місці розрослись чималі вишняки, а далі од берега, коло самих хат, ростуть дикі груші та яблуні, розкидавши своє широке гілля понад соняшниками; а ондечки серед одного города вгніздилась прездорова, стара, широка та гілляста дика груша, розклала своє гілля трохи не при землі на буряки та картоплю. Соняшники заплутались своїми жовтими головами в гіллі.

Серед села Раствавиця входить в широкий ставок. Кругом ставка знов осокори та верби... На ставу ніби плаває маленький острівець з високими

старими тополями та осоками. На греблі знов у два рядки видивляються в воді дуже старі, товсті, дуплиністі верби, вкриваючи гіллям здоровий панський питель. Нижче од ставка Раствавиця знов повилася між зеленими левадами та вербами, а далі сховалась в дубовий ліс та й утекла в Рось.

Усі вулиці в Вербівці ніби зумисне обсажені високими вербами: то поросли вербові кілки тинів. Усе село наче в розкішних алеях (т. 3, с. 34-35).

Всі заводи належались до одного дуже багатого пана, котрий жив за границею й рідко приїздив на заводи. Єврейське господарство вже далось взнаки людям і кидалось в вічі. Огорожа місцями лежала на землі, по двору стояли гнилі калюжі; будинки були облуплені, вікна в хатах були повибивані; подекуди ціле стадо кіз гуляло по садочках і гризло дерево (т. 3, с. 79).

Ставок був здоровий і далеко розливався в поле між двома невисокими горами. За ставком, од самого берега йшов на гору й ховався в долині, за горою. Половина лісу вже пішла на сахарні, а друга половина, наче по шнурку обрубана, стояла в пишній красі, ніби хтось зумисне насадив його стіною до самого ставу (т. 3, с. 81).

В невеличкому яру перед їх очима розкинулась Колонтаївка. Село було степове; на яру й попід горбами стояли маленькі хатки-мазанки з невеличкими вікнами; коло хат стирчали хліви з високого очерету, вкриті зверху очеретом. Скот заганяли в загороди, тільки обкопані ровом, а замість тину, за ровом лежали купи гною або стояли стіни, – так само з очерету. Ніде не було видно ні комор, ні високих клунь... на цілому селі не видно було ні одного дерева, навіть верби. То було село зовсім солом'яне та очеретяне. Вся Колонтаївка рябіла й чорніла серед степу чорними покрівлями хат, жовтіла очеретяними тинами та високими окопами. Все було сіре, невеселе, тільки кругом панської білої мурованої хати росли густі зелені акації та абрикоси. За селом на горбу стояли три низенькі вітряки з шістьма крилами (т. 3, с. 91).

Багато степових херсонських сіл поминули бурлаки. Вони бачили села й степові, голі й опалені гарячим сонцем; бачили села понад невеличкими степовими річечками, де вже зеленіли верби, садочки і навіть виноградники; бачили здорові багаті німецькі колонії з довгими рівними вулицями, з домами на два поверхи серед зелених садків та виноградників (т. 3, с. 92).

Акерман був розкинутий на горах і ніби виставив напоказ проти сонця свої біленькі хати, закидані садками та виноградниками (т. 3, с. 92). На горах біліли й блищали бані церков, шпичасті верхи дзвіниць (т. 3, с. 93).

Село було довге й здорове. Через усе село йшла широка вулиця і тяглася трохи не до самого Акермана. Вона була обсажена акаціями, наче Вербівка вербами. Село було українське. В йому, як і в самому Акермані, що став уже зовсім українським городом, були люди з усіх українських губерній. Усе село було залите абрикосовими та черешневими садками і зеленіло як гай. Поза хатами тяглися виноградники на всі боки, скільки можна було скинуть оком. А там, за селом, на широкому полі ледве піднімалась зелена, як пух, кукурудза, розстелялось широке молоде листя тютюну, а там далі розстелявся широкий, рівний, як діл, степ, ввесь зелений, ввесь укритий то виноградом, то пшеницею, то кукурудзою, то зеленою травою (т. 3, с. 97).

Два вербівські бурлаки збудували коло отаманського хутора дві землянки і, поженившись, завели господарство. Потім десь узявся бессарабський жид і поставив на городі вітряк. Над озером зачиналось українське село («Микола Джеря», т. 3, с. 116).

Широко розкинулось село Вільшаниця недалеко од Росі, по зелених горбах та долинах. Серед села в долині лиснів довгий ставок. Коло самої греблі проти млина на пригорку стояла стара дубова церква з п'ятьма банями, а коло неї, неначе вгніздившись в густому вишнику, стояла ще старіша за церкву, присадкувата, широка дзвіниця з стовпчиками навкруги. Проти церкви через дорогу була оселя вільшаницького священика; за старим домом зеленів старий садок (т. 4, с. 38).

Богуслав був в той час повітовим містом. Балабушина оселя була горі коло возвоза, край самого міста. Містечко розстелялось наниз попід горою й спускалось до самої Росі, де край берега зеленів вишник та високі верби... На горі сіріли жидівські хати й крамниці, то криті бляхою, то черепицею, то соломою. За Россю на низині зеленіли левади, то сіріли скелі, виступаючи з-під землі високого берега до самого монастиря на крутій горі (т. 4, с. 137).

Город був розкішний, чисто виполотий. Коло дому росли три старі дикі груші, а коло їх були розкидані клумби, повні квіток. Клумби були штучно обтикані черепицею та обплетені дубцями з ліщини; здавалось, неначе хто розкидав по траві чудові кошики, повні усяких квіток. На городі, поміж грядками буряків, моркви й усякої городини, вилися доріжки замість борозен. Доріжки були обсажені гірляндами квіток, обплетені ліскою. Дикий щавель, пересаджений на добре вигноєну землю, розрісся й устлав грядки здоровецьким зеленим листом. Спаржа, помідори, суниці, полуниці, синя капуста, квітна капуста, салера, шпінат устеляли грядки, неначе оксамитовий килим. Ніде не видно було ні бур'янини («Старосвітські батюшки та матушки», німецьке містечко, т. 4, с. 300).

Панас Мирний (П.Я. Рудченко). Зібрання творів у семи томах. – К. : Наукова думка, 1968-1969. – Т. 2. – 452 с.

Велике село Піски. Розкинулось, розляглося і вздовж, і вшир, і впоперек на рівній низині, в балці, а перед самим селом мов хто борошна насипав – білого піску серед чорної землі. Так, наче хто білий килимок прослав, щоб витирати ноги, вступаючи в село. Посеред села стоїть невеличка старенька церковця, трохи пережилилася на один бік і вросла в землю. Не тільки покрівля, де-где й ребра поросли зеленим мохом. Проти церкви, на невисокім згірку, величезний палац світить дверима-вікнами... І палац оже, видно, давній, та ще й запущений. Стіни пооблупувані – де-где вивалюється цегла; покрівля поржавіла; у вікнах шибок не долічишся. Мабуть, ніхто не живе в тому палаці, бо й двір нерозчищений – заріс густою муравою. Тільки дві протоптані узенькі стежечки тягнуться через увесь двір до двох невеличких будинків по один і по другий бік палацу. Все те осунулось, опустилося... Так виглядали Піски перед волею.

А літ за півтори сотні не тільки цього палацу, а й самих Пісок і сліду не

було. Там стояло невеличке сільце, або краще – невеличкі хутірці розсипались по балці, як стоги сіна зимою по степу. Мазанок було всього, може, хат з п'ять, а то все – землянки при самій землі, як могилки, повіддималися. Тільки один димар нагадував, що то не берлога звіряча, а людська оселя, що берегла людей од звіра і од лихої години. Землянка була з присінок, схожих на рів, та хати – льоуху. У хаті була піч, де можна зварити їсти та погрітися; одним одно віконечко – мале, як оддушина у бджоляниках, виглядало збоку на шлях. Недалеко від землянки стояли кружком верби, мов зачаровані дівчата, а посередині — чорніла яма, обставлена очеретом. То – копанка для води. Огорожі – ніякої. То тепер тільки стали городи обгороджувати, а тоді – ніхто цього і в думці не мав. Зайвої землі лежало неозорно перед тобою й за тобою... Приходь, заори, скільки хоч — ніхто тобі й слова не скаже. Хіба тільки сусідній пан полковник або сотник подумає: «Ловись, мов, рибко, мала й велика!» Поки там пан налагодиться сплести невода, рибка собі в затишку плодиться, прибуває, виростає... Серед пустих степів красуються, як квітники, веселі хутори, присілки, села; де-где вже, посеред села, й церква біліє, – ще здалека горить хрест на сонці...

Так уродилося багато сіл і хуторів кругом Гетьманського. Де був колись бір — стало велике село Бірки; серед ярів та байраків, мов з землі вирости, Байраки – малі й великі; там, де колись на лощині вовки вили та лисиці нори рили, – красується село Вовча Долина. Тоді заснувалися й Піски (т. 2, с. 96-97).

— Чи далеко ще та Московщина? – питали вони один одного...

— Та ще підтопчеш ноги, – одказували другі, догадуючись: не близько, мов!

Поминувши свої степи з невеличкими хуторами, що, як квітнички, весело кидались в вічі, свої великі села, з кривими улицями, з білими хаточками, з вишневыми садочками, свої городи, схожі на села, увійшли вони у лісний край. Перед ними й за ними стояли страшні бори сосни, ялини та осичини. Ішли вони день, ішли другий... ліс та й ліс!

— Оце й Московщина починається, – сказав хтось.

— Оце?!.. Та й невесела ж яка вона!.. Все ліси та бори, куди оком не скинь... тільки небо крізь верховину мріє...

Сумно стало Максимові серед лісу; жаль йому стало своїх степів безкраїх, свого неба високого: тут за лісом було тісно, душно, а небо здавалося низьким, похмурим. І справді воно було низьке й похмуре: йшлося вже до осені, – темні хмари, аж чорнуваті, снували по небу; перепадали часті дощі.

Пройшли вони верстов з п'ятдесят чи з шістдесят лісом – ні хатинки, ні людинки!..

— Де ж тут хутори, села, городи? Хіба тут і людей немає?.. – толкуються самі між собою.

— Та тут, либонь, один тільки город Москва й є, та й той аж на самому краї Московщини, – одказав хтось.

Усі похмуріли, зажурилися: ішли мовчки, повісивши голови.

Пройшли ще верстов з десять або й більше; вийшли на узлісся... З-під тесової стріхи якоїсь чорної будівлі показався димок... Очі направились на його.

— Що то? кузні? – пита Максим.

- Село, – одказав йому старший москаль, що вів їх.
- То це кузні у царині?
- Не, то – избы.
- Що то за ізби?
- Хаты по-твоему, хахол!

Максим зареготався.

— Побий вас лиха година, бісові люди, з вашими хатами! – каже він, регочучись, до своїх. – У нас кузні чистіші, ніж у них хати. А ще вихваляються своєю стороною?! Ну, вже сторона!.. Не приводь, господи, бачити ніколи такої другої!

Увійшли в село, або краще – в одну довжелезну вулицю, котра й була ціле село. Аж дивно! Одним одна вулиця, парканами одгороджена з одного й з другого боку; а на вулицю виглядали без вікон хати — чорні, як комори, закурені димом. Де-де забовваніли й люди — у личаках, у довгополих балахонах, з бородами.

— То це кацапи! – скрикнув Максим, почувши їх мову.

Та кацапи ж... Оце й є тобі справжня кацапщина! – одказували другі, собі дивуючись на її прохвалену красу (т. 2, с. 144-145).

Чим далі йшли, тим не краще, а гірше. Поминали вони ще таких же сіл, може, з десяток; минули й город один... Церков біліло аж шість, чи сім, а то все чорніло сіро-чорним цвітом... За городом тільки якась фабрика муріла, бо до цегли не так дим приставав, а може, була ще недавно вимурована... Засумували наші некрутими! А до того, ще попідбивалися так, що молили бога, коли б уже швидше доставитись на місце, – хай воно удесятеро буде гірше того, що бачили, аби спочити. Ішли уже два тижні й два дні....

Аж ось, пройшовши ще днів з п'ять, сказано їм, що вже недалеко те місце, куди їх гнали. Ліси щодалі все рідшали та рідшали; почалося нив'я – не нив'я, а так поле з пеньками (видно, не дуже давно і там ліс був); а здалека заманячило їм щось високе – то там, то там... Підійшли ближче – побачили верховини церков – і з золотими банями, і з блакитними, а найчастіше – по зеленому полю золоті зірочки... Ще трохи – вітер доносив до них заводи дзвонів, гвалт, крик... Серце в кожного радісно забилося. Ось-ось таки спочинуть!

Велике місто з своїми церквами високими, з своїми палацами довгими та широкими, з кам'яними крамницями розкинулось на невеличкім згірку. Унизу, посеред города, текла річка – широка й глибока; багато по ній снувало барок, плотів, пароходів; коло річки й на улицах – гармидер, крик, тіснота, як на ярмарку...

Багатство міське некрутів здивувало. Там – ціла вулиця кам'яних крамниць, де видимо-невидимо понапихано всякого краму. У крамницях за прилавками сиділи бородаті кацапи-купці і закликали прохожих, разом викрикуючи, які у них товари. От – базари з усякими наїдками, напитками. «От би це у Піски перенести!» – не втерпів Максим... А це – величезні хороми з такими вікнами, що всього тебе з ніг до голови видно, як у дзеркалі... Улиці широкі, рівні, каменем убиті.

«Бач, бісові кацапи! – подумав Максим: – які у себе городи позаводили, а села більше на загороди схожі, ніж на людське житво!? Усе, що було на селах найкращого, мабуть, постягали сюди...» («Хіба ревуть воли, як ясла повні», т. 2, с. 146).

Д. Н. Р. О сельскихъ кладбищахъ / Д. Н. Р. // Подольскія епархиальныя ведомости. – 1899. – № 5. – С. 101-106.

Опис сільського кладовища кінця (XIX сторіччя)

«Летомъ покрытое густою зеленью растительнаго царства кладбище особенно манитъ къ себе, но вы должны пробираться по немъ, опасаясь скрытыхъ въ зелени проваловъ, въ которыхъ обитають ящерицы и другіе гады. Осенью по сельскимъ кладбищамъ, ничемъ не отгороженнымъ, кроме очень неглубокой канавы и развалившейся насыпи, бродитъ скотъ, а около какого-нибудь одинокаго каменнаго памятника разводится огонь пастухами, въ который подчасъ идутъ обломки крестовъ и разрушившихся оградокъ. Зимой все кладбище бываетъ положительно занесено снегомъ и по немъ решительно нетъ возможности идти, не засыпавъ снега въ сапоги и галоши. Такъ какъ земля въ это время промерзаетъ очень глубоко, то крестьянинъ нередко довольствуется темъ, что хоронитъ своихъ родныхъ на непозволенномъ законами разстояніи отъ поверхности, не обращая вниманія ни на какія убежденія. Последствиемъ этого и бывають глубокие провалы весною на могилахъ, дающіе возможность, если не зарывать ихъ сейчасъ же, – а это бываетъ, пожалуй, и не всегда, – собакамъ или волкамъ, разрывать мертвыя кости человеческія» [с. 101-102]. «Крестьянинъ иногда имеетъ обыкновеніе сажать на могилахъ дорогихъ покойниковъ какое либо деревцо или сеять овесъ» [с. 104].

Историко-статистическое описаніе церкви и прихода села Устья с приписными к нему с. Цыкловцами и деревней Козей // Подольскія епархиальныя ведомости. – 1877. – № 21. – С. 321-328.

Опис кладовища біля села Устя (кінець XIX сторіччя)

«Въ двухверстовомъ разстояніи отъ села Устья, на правой стороне реки Смотрича, на границе полей с. Устья, видны могилы, где, по преданію, похоронены христіане, убитые турками или татарами, во время ихъ набеговъ. Одна изъ такихъ могил называется Остаповою, по документамъ прошлаго столетія, но теперь народъ почти забылъ это названіе. Особенность самой большей изъ этихъ могилъ та, что середина ея какъ будто провалилась и образуетъ впадину значительной глубины, такъ что въ ней могутъ спрятаться несколько человекъ съ лошадьми, какъ и делаютъ иногда воры, по рассказамъ местныхъ жителей» [с. 322-323].

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО – ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, НАУКОВІ НАПРЯМИ	5
ОБ'ЄКТ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА	6
ПРЕДМЕТ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА	10
ОСНОВНІ НАУКОВІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА	12
ГОЛОВНІ ПОНЯТТЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА	17
МОДЕЛІ КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ	20
ПИТАННЯ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ	33
СТРАТЕГІЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ	37
ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ У ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ Й РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРАХ	40
ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ В ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИМІРІ...	41
ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ	45
СІЛЬСЬКІ Й МІСТЕЧКОВІ ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ	51
МІСЬКИЙ АНТРОПОГЕННИЙ ЛАНДШАФТ	51
ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ МІСТЕЧКА	53
Ландшафтна структура містечок	54

СІЛЬСЬКИЙ ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ	62
Поняття «сільські етнокультурні ландшафти»	64
Структура сільського етнокультурного ландшафту	66
Українські сільські етнокультурні ландшафти	69
Польські сільські етнокультурні ландшафти	76
Німецькі сільські етнокультурні ландшафти	79
Сільські етнокультурні ландшафти руських старообрядців	89
САКРАЛЬНО-ТАФАЛЬНІ ЛАНДШАФТИ	92
ЕТИМОЛОГІЯ ТА ДЕФІНІЦІЯ САКРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ.....	92
СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ САКРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ	93
КЛАСИФІКАЦІЯ САКРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ	96
ДЕФІНІЦІЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ТАФАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ	104
ПЕРСПЕКТИВИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ Й ОХОРОНА ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ	121
СІЛЬСЬКИЙ ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ТУРИЗМ	123
ПЕРСПЕКТИВИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ І ОХОРОНА ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ МІСТЕЧОК	130
ПІСЛЯМОВА	152
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	155
ДОДАТОК А	162
ДОДАТОК Б	167
ДОДАТОК В	169

**Навчальний посібник
для студентів
і викладачів географічних спеціальностей
вищих педагогічних закладів освіти**

Воловик Володимир Миколайович

ОСНОВИ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

Комп'ютерна верстка *Воловик В. М.*

Здано в набір Підписано до друку
Формат Папір офсетний Друк різнографічний. Ум. друк. арк.
Гарнітура Times New Roman, Arial.

Замовлення №

Наклад

Віддруковано

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК №